З погляду вічності

Роман

Але гордість наша, але потреба риску,

але виклик долі, виклик у безмежність!

Ф. Достоєвський

1

...Спершу приїхала Зізі. Якщо спробувати розмотати весь клубок останніх подій, то, здається, все почалося саме з приїзду Зізі. Може, це й не зовсім так. Але приїзд Зізі запам'ятався мені. Хто така Зізі? Заспокойтесь. Екзотичного тут нема нічого. Так ми називали Зіну, наймолодшу з моїх сестер. А всього сестер у мене три. Батько чомусь послідовно називав їх так, щоб імена мали закінчення іда. Перша була Ізіда, друга — Антоніда, третя — Зінаїда. Отакі метання: від древнього Єгипту до тургенєвської героїні. Батько мій — майстер прокатного цеху Матвій Сергійович Череда — належав до людей незбагненних, аж так, що й сам, здається, не зовсім ще збагнув самого себе. Одне тільки я тепер знаю напевне: батькові дуже хотілося продовжити рід Чередів, дати світові нового носія робітничого прізвища, тому в своїх династичних домаганнях він не зупинився б, мабуть, і перед десятком дітей, аби тільки мати сина. Але я врятував нашу родину від багатодітності: після трьох сестричок, в рік перемоги над фашистами, з'явився на світ і я, одержав вельми прозаїчне ім'я — Дмитро і став розвиватися згідно з законами природи і заведеним у дружній родині Чередів ладом, ясна річ, приносячи новий клопіт моїй дорогій мамі Катерині Михайлівні, яка жила з єдиною скаргою: "Все життя сиджу без повітря", бо справді все життя просиділа над дитячими колисками, надто беручи до уваги, що всі ми з'являлися на світ не завжди

регулярно: не встигало одне стати на ноги, а вже вимагало чистих пелюшок нове дитинча, сестри теж одна по одній втягувалися в спільну справу доглядання новознайдених, мовби підпирали одна одну, а вже потім усі втрьох підперли й мене, хоча стосовно Ізіди, то вона вискочила заміж десь відразу по моєму народженню, так що я пам'ятаю її вже одруженою.

Чоловік в Ізіди був музикант. І не просто музикант, а віолончеліст. Спершу він мріявся мені чимось таким миршавим, худим, занудливим; приходили вони до нас у гості завжди з своєю балабайкою у великому дерев'яному футлярі, зять задавакувато нацигикував якісь нудотні речі, лишаючи футляр у передпокої, аж поки я в своїх мандрах по квартирі якось не загледів, що футляр той всередині вимощений м'якенькою сірою тканиною, на яку мені чомусь вмить закортіло зробити "пі-пі". Було багато вереску тоді. Ізіда просто аж не тямилася. А зятьок наприндився і заявив, що в таку малокультурну обстановку він "з інструментом" більше не прийде. Незабаром якийсь музичний метр написав нашому віолончелісту, що він може в столиці заробляти від копійки до мільйона карбованців, а не вести первісне існування, як ото в нашому маленькому залізному місті, де тільки дзвін металу, та й більш нічого; віолончеліст, здається, будучи чоловіком від природи не вельми рішучим, не дуже-то й рвався до столиці, але тут мов чорт якийсь вселився в мою сестричку, видно, пробудилися в ній струми, викликувані отим єгипетським ім'ям, вона турчала у вухо віолончелістові, що їхнє місце тільки в столиці, і він, зітхаючи, забрав свою балабайку, повантажив у контейнер нікельоване ліжко з панцирною сіткою (виробництво нашого ширпотребного цеху), два стільці, три пуди нот і ще там якийсь надібок і зник, а вже в столиці як пішло, як пішло! Все-таки в жінках, видно, заховані якісь радарні установки. Ізіда точно передчувала, як воно і що буде. Бо цей миршавий віолончеліст ускочив у таку моду, його буквально розшарпували, на нього стали чіпляти медалі й звання, дійшло до того, що він і геть перестав пиляти свої струни у звичайних концертах, а все їздив на якісь там міжнародні конкурси і, уявіть, скрізь перемагав. Люди мов подуріли, я ж добре пам'ятав, що зятьок наш грає так собі, у нашому місті ніхто й уваги на його гру не звертав, а тут, бач, що коїлося. Ізіда страшенно

пишалася з свого маестро і після кожного його турне присилала мені в подарунок якісь химерні куртки, а коли я натякнув якось, що до куртки, мабуть, потрібні ж і штани, зятьок пиховито відповів, що штани кожен чоловік повинен заробляти собі сам. Звичайно, я б міг пояснити йому, що йшлося про штани валютні, а не прості, але потім подумав і вирішив, що обійдуся і без їхніх штанів, і без їхніх курток.

Антоніда одружилася з нашим міським інженером. Цей дуже симпатичний хлопець був трохи схиблений на ідеї винайти щось грандіозне і одержати ще грандіознішу премію. Як тільки він з'являвся до нас, так і заводив свою пісню: "Моя рацпропозиція вже розглядається... Подав ще п'ять рацпропозицій..." Ми прозвали його Рацпроп. Може б, він справді зробив якийсь переворот у прокатній справі, але раптом Рацпропа послали зміцнювати сільське господарство. Він спершу й не хотів, але поїхав, подивився, щось там механізував, потім швиденько забрав Антоніду і як узявся до механізування, як прилип до своїх колгоспників, то вже ніякими силами звідти б ви його не витягли.

До міста він приїздив тепер тільки для того, щоб виканючувати на заводі для своїх колгоспів то труби, то залізо, то ще там щось — і це були приїзди офіційні. Неофіційно ж Рацпроп приїздив слідом за своєю Антонідкою, бо вона щотижня відвідувала нашу найкращу перукарню, а Рацпроп ревнував дружину до всього на світі. Йому здавалося, що вона їздить на таємні побачення, а не в перукарню, він тихенько вибирався слідом за Тонею, прилаштовувався в кафе по той бік вулиці від перукарні і сидів там, прикриваючись газетою, поки дружина виходила нарешті на вулицю.

Я знав про дикі ревнощі Рацпропа і щоразу дошкуляв йому:

— Ти б двостволку купив.

— Нащо мені двостволка? — бурчав він.— Ніколи не був мисливцем.

— А жінку стерегти?

Загалом же Рацпроп був гарний хлопець.

Зінаїда, наймолодша, не схожа була на сестер ні зовнішністю, ні характером. Ті вирізнялися якоюсь строгою красою, трохи холоднуватою, мальованою, відповідно до цього вони й велися, мов ті казкові Несміяни, а Зіна вся була вогонь і пристрасть, вона сама горіла, й навколо неї палахкотіло, сама сміялася, й довкола лунав регіт, все в ній витанцьовувало, все було якесь таке жіноче, що й не скажеш, чоловіки буквально дуріли коло неї, а вона крутилася-вертілася поміж них, але жодного не підпускала на відстань, де б могли порушуватися правила техніки дівочої безпеки. Вона мовби народжена була для гри, і та гра полягала ось у чому: щоразу новий супутник і жоден наступний супутник не повинен бути схожий на попереднього. Гра заводила нашу Зізі, здається, вже в критичний вік, але про одруження сестра і не думала, бо хіба ж належала вона до людей щоденних і хіба для того з'явилася на світ? У цьому я підтримував Зізі, але більше ніхто. Я помітив, що люди люблять гру тільки доти, поки вона не зачіпає їх самих. Як і нещастя. Ясна річ, я теж не люблю нещасть, але щодо гри, то тут цілком стою на боці нашої Зізі.

Вона працювала в трубному інституті в обласному центрі, часто приїздила до нас у відрядження, падала мов сніг на голову, і щоразу приїзди її вносили в моє життя пригоду. Вона ніколи не повідомляла про своє прибуття, ніхто ніколи не міг передбачити, чим вона приїде — поїздом, автобусом, літаком чи навіть пароплавом, найцікавіше ж для мене полягало в тім, що вона жодного разу не приїздила сама: завжди знаходився телепень, який приносив їй чемодан аж до дверей нашого будинку і потім терпляче стовбичив на тротуарі, чекаючи на Зіну і не відаючи, що чекання його — марне.

Так було й цього разу. Зіна роздзвонила нас удосвіта. Чим вона могла приїхати так рано, я не знав. "Чи ти пішки прийшла, чи що?" — спитав я. "А може, й пішки",— відповіла сестра, наспівуючи й на одній

нозі пролітаючи по всіх трьох наших кімнатах і всюди вмить творячи милий безлад. Я трохи попозіхав, промив очі, глянув у вікно. По тротуару прогулювався дебелий брюнет у формі пілота цивільної авіації. "Ага, прилетіла персональним лайнером,— сказав я.— З якої ж авіалінії зірвала машину, який графік буде сьогодні порушено?" — "Москва — Токіо",— засміялася Зізі. "А хоч знаєш ти, як звуть того маршала цивільної авіації?" — поцікавився я, швиденько одягаючись. "Не смій!— гукнула Зіна, здогадуючись про мій намір.—Він обіцяв писати мені листи!" — "Дякую за інформацію",—вилітаючи з квартири, зареготав я і пустився вниз по сходах.

Як я вже сказав, льотчик відзначався тілесною дебелістю. В цьому Зіна була, на жаль, одноманітна: їй подобалися тільки дебелі чоловіки і тільки брюнети. Тобто не подобалися, а... Нема слова, доведеться пристати на цей недосконалий термін.

Я пішов назустріч новій Зініній жертві, побачив, як той дістав сигарети, мерщій запалив сірника, дав льотчикові прикурити.

— Льотна погода,— сказав я.

— Льотна,— згодився він.

— Порожній рейс,— зітхнув я.

— Не розумію,— затягнувся він глибоко.

— Кінофільм такий був,— пояснив я.

— А-а, справді, був.

— І у вас теж порожній.

— Що?

— Ну, рейс і... номер. Чи треба казати "пустий номер"?

— Не розумію вас,— зміряв він мене з ніг до голови з таким виглядом, мовби збирався зацідити в вухо.

— Зізі — моя сестра,— пояснив я недбало, закурюючи й собі.

— Ах, так? — Льотчик відразу ж виявив бажання стати моїм найліпшим другом.

— Але вона не полетить назад.

— Знаю.

— І не вийде.

— І це я знаю,— поблажливо промовив він, мовляв: молодий ти ще, а ми на цім ділі собаку з'їли.

— Взагалі сьогодні не вийде, бо в неї підскочила температура.

Льотчик засміявся такій незграбній моїй брехні. Ми ще трохи походили, покурили. Приємно отак відчувати себе рівним з справжнім чоловіком і не просто рівним, а навіть трішечки вищим за нього. Морально чи там ситуаційно.

— Отака ситуація,— зітхнув я і попрощався з льотчиком. Він відпустив мене без жалю, з ледь прихованою зневагою до мого молокососного віку. Але трагедія його полягала в тому, що він не знав таємниці нашого будинку, або, як ми його ще називали, "Ділового клубу". Бо наш будинок так називався. Його спорудили до війни;

архітектор, прагнучи випередити події, вирішив поєднати в будинкові сучасне й майбутнє. Два горішні поверхи він віддав під квартири, а перший мав слугувати мешканцям для зібрань, вечірніх чи святкових зустрічей, там був зал, було кілька мовби кімнат клубних, таке собі ні се ні те, але природа не терпить порожнечі, весь наш перший поверх окупували різні контори, а в залі металурги після роботи різалися в "козла", отак до будинку й пристала чудернацька назва "Діловий клуб". Ще була таємниця в нашому "Діловому клубі": він мав виходи на протилежні вулиці. Так що поки льотчик стеріг Зіну на одній вулиці, сестричка спокійнісінько собі вишмигнула з другого боку й пішла на завод, немов у пригодницькому фільмі. Шкода, що кіношники не знають про наш будинок. Ну, та досить про це. Я згадав про Зінин приїзд тільки тому, щоб бути послідовним у своїй розповіді. Бо таки справді, спершу приїхала Зізі.

А вже потім приїхала урядова комісія.

Це не була та урочиста й радісна комісія, що прибуває для приймання нового прокатного стана, чи нового цеху, чи нової черги заводу, одним словом, чогось нового, а слово "новий" пов'язане в людини тільки з приємністю.

Це була комісія для перевірки, для розслідування, для вжиття негайних і якнайсуворіших заходів і повноваженнями володіла вищими за прокурорські навіть. Урочистість, щоправда, була й у цій комісії, але урочистість похмура. Комісія засіла в директорському кабінеті, нікому не показувалася на очі, вершила свою справу таємниче, без поквапу, когось туди, казали, викликано, про щось розпитувано, очевидно, вівся протокол, чи як там,— в мене особисто немає жодного досвіду "щодо роботи таких комісій, тому нічого певного сказати не можу.

Але дві речі я знав напевно: передовсім справа торкалася саме нашого цеху, бо наш цех не виконував державного завдання; по-друге, голова цієї комісії був давній знайомий мого батька. Може, воно й не по-друге, може, й взагалі не грає жодної ролі, і я згадую просто для

годиться, бо що таке давній знайомий, та ще в металургії? Всі металурги так чи інакше знають один одного, кожен, хто знається на металі, стає відразу знаний і на Уралі, і в Кузбасі, і на Україні.

Але це не має відношення до державної комісії хоч би тому, що мій батько з деякого часу перестав відігравати будь-яку активну роль на виробництві, а перейшов у ту суспільну категорію, стан якої визначається делікатним словосполученням "заслужений відпочинок". Голова тієї комісії приїхав до нашого міста, звичайно, зовсім не для того, аби відновлювати давні знайомства, він не кинувся відразу розшукувати мого батька для солодких спогадів про "юність бойову" і для міцних обіймів, а, як сказано вже, засів у величезному кабінеті директора заводу і став викликати до себе людей.

Так було викликано й мене. Викликано ні вдень, ні вночі, ні вранці, ні ввечері, не запам'ятав я, чи світилися в директорському кабінеті великі бронзові люстри, а чи сонячне світло осявало ту простору кімнату з високими вікнами. Дивно, що й членів комісії не пам'ятаю, скільки їх було та які,— а самого тільки голову, важкого чоловіка, з Зіркою Соціалістичної Праці на модному піджаці, голова мав добре виголене, досить таки пещене обличчя, прекрасний колір обличчя мав голова, видно, непогано харчувався, дотримувався режиму, може, тягав ранками гантелі й обливався холодною водою. Мені особисто все це непотрібне, бо молодість забезпечує і гарний колір обличчя, й тугі м'язи, але й то я тягаю гантелі, хоч ще недавно...

Але знов же таки не про себе й про свої власні справи треба розповідати, а про комісію, про себе ж згодом...

Голова комісії сидів у директорському кріслі, директора заводу в кабінеті не було, він десь теж, видно, перелякано никав позауманню, хоч і важко мені уявити нашого директора переляканим, очевидно, всі члени комісії теж там сиділи, тільки я стовбичив посеред кабінету, голова комісії не запросив мене сідати, з чого я відразу зробив висновок, що переді мною чоловік високий на зріст, бо якби він був маленький, то

не став би зі мною балакати, поки я б не всівся, маленькі чоловіки страх не люблять, коли перед ними стовбичить щось отаке довготелесе, як Митько Череда, тобто я, з сердитою ввічливістю вони мерщій пропонують тобі сідати, щоб не дивитися на тебе знизу. Для голови ж комісії такого клопоту не існувало. Навіть сидячи, він майже зрівнювався зі мною. Це був гігантський чолов'яга, і якщо хтось спеціально б шукав собі взірець для втілення державної могутності, то ліпшого, мабуть, годі було й шукати. З такого потужного тіла мав би видобуватися й відповідний голос, і справді, басюра в голови комісії виявився знаменитим, а слова — просто вбивчими.

Без будь-яких передмов, без розпитувань, навіть не поцікавившись, хто я, він перестрів мене ще на середині кабінету, вдарив у груди першими словами, відштовхнув від себе, не дав наблизитися, примусив стати.

— Тоді як усі радянські люди... в єдиному пориві...

Я став мовчки.

— Коли всі трудові зусилля...

Мені лишалося тільки мовчки вивчати цього великого чоловіка, великого не тільки тілом і словами, в чому не могло бути сумніву, але й ділами, про що свідчила його висока нагорода.

— З кожним днем шириться...

Я вже збагнув, що хоч як там воно шириться, але мене, видно, не зачіпає, до мене чомусь не сягає і не сягне, і винен у цьому, безперечно, я сам, тому й викликано мене і поставлено перед очі цьому грізному чоловікові, Тому я винувато мовчав і дивився на голову комісії.

— І от знаходяться люди...

Ясна річ, я належав до тих, що "знаходяться". Колись мені забивали баки, буцімто я знайшовся десь мало не на заводському дворі чи в парку на клумбі, потім прийшло до мене знання природності моєї появи на світ, тепер наявною була спроба "знову відкинути мене в область стихійності, де можна знайти, а можна й не знайти, де виключено будь-які прояви свідомої активності, бо панує там тільки темна неусвідомленість. "Знаходяться..." Що можеш відповісти на таке? Я стояв і мовчав. Щоправда, дивився на голову комісії, мабуть, досить вимовно, бо він зненацька зробив паузу, глянув на мене вже й геть розгнівано і крикнув:

— Чого мовчиш?!

Нема нічого недоречнішого на світі, ніж пояснювати власну мовчанку. Ну справді, чого мовчу? Заціпило? Стало соромно? Злякався? Розгубився? Спантеличився? Чи просто відмовляюся прилучатися до такої розмови? А може, ніхто й не ждав од мене мови? Може, йшлося тут про мовлення одностороннє, коли один говорить, а другий тільки на вус мотає? Запитувати легко, відповідати завжди важче, бо запитання одне, а відповідей може бути сотні. Я визнав за ліпше знов промовчати, але це стлумачено було вже як відвертий бунт, і в кабінеті загуло. Видно, члени комісії обурювалися. Ну що ж, коли не дано право на обурення мені, то я надолужу бодай мовчанкою.

— Ти не думай, що тобі вдасться грати в мовчанку! — гримів бас голови комісії.— Не для того ми тут...

Кожна гра має свої правила. Я мав дотримуватися головного правила своєї гри, яке звалося "мовчанка".

— Лежить відповідальність...— долинало до мене. Я мовчав. Лежить, то й хай лежить.

— Підростаюче покоління...

Я не казав нічого. Підростав мовчки.

— І ми спитаємо...

Будь ласка. Питай скільки завгодно, але для відповідей пошукайте собі когось іншого. Знайдіть добровольця.

Це тривало довго. Я мовчав просто блискуче. Героїчно й відчайдушно мовчав і за це з ганьбою був вигнаний з директорського кабінету, де засідала грізна державна комісія, очолювана ще грізнішим головою, чоловіком, якого знали всі металурги, про якого ходило поміж людьми безліч історій, чоловіка до деякої міри легендарного, може, але його легендарність звелася на ніщо перед моєю впертою мовчанкою, за якою стояла впевненість у слушність тої справи, яку розпочали мої друзі і до якої запросили й мене.

Все це було прекрасно: мої друзі, наша справа, сподівання на успіх, уперта наша праця, шкода тільки, що не було отої пригоди з моєю мовчанкою.

Бо ніхто нікуди мене не викликав.

Ніхто нічого не питав.

Все це я просто уявив, вигадав, сам не відаючи навіщо, і потім шкодував навіть, що насправді на комісію мене так і не було покликано.

2

А вигадати можна все. Скажімо, десь там у десять років я несподівано для всіх вигадав собі хворобу. Якщо хтось заперечить, посилаючись на загальну звичку вигадувати чарівливі світи, царства, королівства, казкові подорожі або просто собі невеличкі приємності, то я відразу ж пристану на цю думку, але мушу зазначити, що сверблячка до

казковості й чарівливості в мене якось минулася досить рано, я ріс серед робочих людей, у досить суворому світі, ще сповненому живих спогадів про довгу й жорстоку війну, змалку бачив я багато горя, нестач, страждань, бачив безногих і безруких, бачив голодних і втомлених, може, на знак співчуття до всіх тих людей, перемелених війною, якої я не зазнав, у моїй уяві й зродилася ота химерна забаганка зробитися хворим для самого себе. Бо я не тільки вигадав власні хворощі, але й повірив у них. Взагалі всіляка вигадка, вважаю, тільки тоді набирає ваги, коли ти повіриш у неї сам.

Почалося все з ревматичних болей у суглобах. Де може взятися ревматизм у десятирічного хлопця — це вже проблема для лікарів. Але що я мав ревматизм, то це напевне. Напухали мені суглоби, підвищувалася температура, трималася по кілька місяців. З нею я ходив і до школи. Там мене всім показували: "А от він має завжди підвищену температуру, тридцять сім і три". Іноді мене все ж таки вкладали до ліжка і тижнями пробували лікувати. Коли отак лежиш, маєш багато вільного часу, ніхто не заважає тобі, ти можеш читати книжки, якщо любиш цю справу, а можеш просто собі вигадувати. Важить не те, що вигадуєш, важить самий процес, тут є щось мовби наркотичне, воно затягує, засмоктує тебе, а найголовніше — дає незалежність. Раптом ти відчуваєш, що ніхто й ніщо не може тебе стримати в твоїм вигадництві, ні час, ні простір для тебе не існують, а вже про звичайні земні перешкоди, про той світ умовностей, звичок, забобонів, химер, яким оточують себе люди, тут навіть мови не може бути. Отож я став рости вельми незалежним індивідуумом. Все, що обмежувало мою незалежність, мені не подобалося. Коли по закінченні восьмого класу треба було писати директорові школи заяву з проханням, щоб мене прийняли до дев'ятого класу (тієї самої школи!), бо дев'ятий і десятий класи вважалися вже чимось вищим, я відмовився навідріз. Бо писання заяв обмежує незалежність. Оту саму, яка зародилася в мені від тривалого вигадництва. Але й це причина буде несправжня. На той час я вважав себе невиліковно хворим, я вигадав собі смертельну хворобу з моїх суглобів і з мого легенького фіброзу, я лежав на дивані, все в мені було розгвинчене, попереду мене нічого не ждало, навіщо ж тоді заяви,

учоба? Якби нас було хоч два в батьків, то навряд чи зі мною стали б панькатися, але один син завжди може дозволити собі розкіш стати тираном власних батьків, і для них то буде солодка тиранія. Ніхто не заперечував мені. Не хочу вчитися? Не треба. Хочу лежати на дивані? Будь ласка. Про свій намір померти я голосно не заявляв, але вже що хворим мене вважано, то це факт. Видовжені обличчя моїх сестер, хода навшпиньках через мою кімнату, охкання материне, батькове мовчазне сопіння. "Дитина хвора" — вичерпна формула.

Так я полежав на дивані, вивчаючи то тріщинки на підлозі, то нерівності на стелі, читав, думав, уявляв, зрідка щось вигадував, вислуховував співчуття й зітхання, приймав своїх друзів, з-поміж яких був і сусід мій Євген, або Єня, а ще Єня-парапеня. Він приходив найчастіше, і, здається, він і переконав мене, що так довго лежати непристойно й смішно, бо є безліч веселих і важливих справ поза межами мого дивана. Справді, хоч скільки я лежав, але не став ні здоровішим, ні хворішим від того лежання, тільки розлінився, розсіпався та розгвинтився остаточно в усіх своїх суглобах. Єнька "добивав десятирічку", бо в нього батько був головний інженер нашого заводу й примусив сина вчитися далі, чого не зміг зробити мій Матвій Сергійович через надмірну любов до продовжувача славетних традицій робітничого роду Чередів. Поки я лежав на дивані, для мене майже не існувало поняття престижу, я спокійно слухав похваляння Єньчині, як він там учиться, але одного разу мене таки взяло за живе. Раз я не вмирав, то мав показати Єньці й усім отим рабам науки, що є на світі речі вищі! Хай вони знають, що про робітничий клас не тільки в газетах пишуть. Митько Череда теж стане робітничим класом—ось!

І я з своєю розгвинченістю в суглобах (а ще більше, може, в голові) пішов на завод.

Це не був тріумфальний прихід.

Не збігалися фотокореспонденти. Ніяких кореспондентів не було. Навіть заводська багатотиражка не занотувала факту моєї появи на

заводі. Стіннівка була в цеху, куди мене послано,— то й там навіть нічого про мене ніхто не писав. Хоч би вилаяли за нехлюйство й цілковите невміння будь-що робити, чим я відзначався досить тривалий час,— де там!

Але зате я вже був на заводі і міг при зустрічі з Єнькою сказати йому на мовчазне його запитання: "Ось так, Єню. Працюємо. Наближаємо комунізм". І Єньці було соромно, він белькотів, що якби не батько, то кинув би всі оті стереометрії і теж приєднався б до мене, щоб також, значить, наближати майбутнє, бо соромно ж буде брати його, принесене на тарілочці.

Це був, так би мовити, пропагандистський бік справи. А насправді ніяких успіхів у мене на заводі не було. Давали мені роботу найобразливішу, тинявся я туди й сюди, тягав якесь залізяччя, десь там був учнем то в одному місці, то в іншому, потім стали ганяти мене з одних курсів на інші: начальник нашого цеху мав хворобливу пристрасть до курсів, таких недовчених товаришів, як я, миттю спроваджували туди, невдовзі випускали, вручали посвідчення, але роботи не давали, а пхали на нові курси, бо, як нам пояснювано, ми ще не досягли повноти робітничого віку, нас мовби берегли, чи що.

Так нічого путнього не навчившись робити і не покінчивши З своєю розгвинченістю й млявістю, я дожив до тої осені, коли, виконуючи священний обов'язок радянського громадянина, мав стати до лав Збройних Сил.

І став. І було визначено мене в танкові частини.

Спершу в армії мені видалося досить кисло. Дисципліна, ох, дисципліна! Не те, що колись у школі. Там ми були дітьми, і до нас ставились, як до дітей. А тут від тебе вимагали, аж тріщало в тобі все, а ти ж у душі ще й досі зоставався дитиною. Одним словом, кисло було. Але згодом, повертаючись у згадках до початку своєї служби, я

здивовано відзначав, що все мені там подобалося: і солодке бажання поспати бодай секунд двадцять під час ранкового підйому, і вискакування на зарядку в надітих задом наперед штанях, і бадьорливий запах ременів, і панькання з "матчастиною", яку треба було начищати, мов нігті в модниці, і нічні тривоги з їхньою несправжністю. А ще: ліси. Місто наше стоїть на краю степів. Верби та шелюги понад Дніпром та акації на вулицях міста — ото й усі дерева, серед яких я зростав. Тут же наші танки гуркотіли на танкодромі, закинутому в такі лісові нетрі, що мені здавалося іноді: жоден компас не виведе людину звідси.

Однак і тут я випереджаю події, бо все це знов же прийшло до мене згодом, у згадках; тодішнє життя мчало з гуркотом танкових моторів, у поквапі й лихоманковості, воно було й гірке і солодке, в ньому майже не відчувалося сталості, переважала тимчасовість, очікування чогось, сподівання на ліпше, нетерплячка за днем завтрашнім. Бо молодість.

Якби чоловік знав, що з ним станеться опісля, він, може, взагалі б відмовився жити. Нецікаво ж, як учителеві, який розповідає про древніх греків те саме вже тридцять чи сорок років. У нашій школі був такий історик. Ми звали його Сибарит. Бо дуже любив розповідати про мешканців античного міста Сибарис, найбільших нероб тих часів, які винайшли нічний горщок, застосували винопровід, щоб пити просто з краника, один з сибаритів, побачивши, як працюють селяни, вмер від жаху.

Не пам'ятаю вже, з якої нагоди розповів я своїм однополчанам про сибаритів, і вони охрестили й мене сибаритом, хоч який же з мене сибарит! Щоправда, розгвинченість моя ще давалася взнаки, але я щосили намагався дорівнятися всім у старанності й молодецтві; якби можна було вискочити з власної шкіри, аби тільки перевершити самого себе, то я б і це зробив з умовою, що мені буде надана можливість ускочити назад. Ще неусвідомлено я став прагнути до того берега надій усіх дорослих людей, який зветься вченим словом "амбітність", але не врахував простої істини: жодного наступу не можна розпочинати, не

маючи забезпечених тилів, так само як невірно чинять уряди, що пускають в обіг масу паперових грошей без відповідного золотого покриття. Чоловік повинен бути червінцем, під яким, коли його підняти, знайдеш золото. А поки того золота нема за тобою, заробляй його щоденною впертістю й терплячістю. Я не вмів терпіти. Лежав колись на дивані, сновигав по цеху, дрімав на курсах, а тепер закортіло відразу вскочити в відчайдухи й герої. На першому ж нічному далекому марші, коли наші машини з ревінням поминули танкодром, і врізалися в незглибимість причаєних лісів, і пішли напролом по бездоріжжю, через балки й горби, я поліз на місце командира, який мав стояти у башті, до пояса витикаючись з люка, я, хоч на те не було ні команди, ні дозволу, став замість командира, молодецтво так і розпирало мене всього, я хотів, щоб мене бачили всі, мені кортіло аплодисментів, як тому горлодеру, що викрикує дурнуваті джазові пісеньки в розтелесований зал, набитий молоденькими дурепами, я теж почувався співаком, якому несила тримати в грудях пісню, голова мені поморочилася, я мовби сп'янів чи й геть здурів, мені вже праглося стояти не в люкові, а на башті, я навіть ворухнувся, щоб дертися вище, але в цей час танк ускочив у глибочезну баюру, прикриту листям, сталеве громаддя ніби поринуло кудись углиб, а потім сіпнулося назад, мотор заревів ще шаленіше, жахливий струс, корч, судома промчала по всьому тілу машини, аж, здавалося, зарипіли всі стики й сув'язі, мене пожбурило з башти, вистрелило мною, як льотчиком з катапульти, я летів довго й повільно, танк уже вибрався з баюри й гнав далі, а я ще й досі летів разом з деревами, які підстрибнули було догори разом зі мною, а тепер повільно опадали на землю, змикаючи наді мною свої високі верховіття. Потім я вдарився об землю, і була вона ніби й не тверда — м'яка, але було її так багато, що моє тіло не знесло того удару, і я поринув у забуття.

І вже нічого не чув і не бачив. Ні того, як зупинилися танки, як збіглися до мене товариші, як пробували мене підвести, але нічого з того не вийшло, як згодом з'явилася медицина і вмілі руки підсовували під мене плащ-палатку, як обережно несли кудись і десь клали на підлогу, бо навіть на ліжко було не можна. А потім танки погриміли далі,

а я лежав у лісовій хатинці, білій знадвору, білій усередині, бідкалася наді мною добра бабуся, від бідкання її, мабуть, я й прийшов до тями, а може, від гриміння танкових моторів, бо танки ще котилися десь повз хатину, заховану в лісах, і перші мої слова були: "І як ви тут живете в такій глушині?" — на що бабуся цитькнула на мене і показала, що маю мовчати.

Я мовчав довго, майже до вечора. Бо час од часу поринав у несвідомість, а коли виринав, то знову бачив над собою білу стелю (не глиняну, як у наших степах, а дощану, дошки ж було побілено), знову чув вештання бабусі, аж раптом під час одного такого прориву в свідомість замість білого одноманіття дощаної незвичної стелі побачив я над собою двоє дівочих очей, радісно-сірих, як ранній передсвіток теплого літа. Злякавшись, що знову впаду в непам'ять, я розтулив губи, щоб щось сказати, але очі суворо заказали мені будь-що говорити, я тільки міг дивитися в них, і ось тоді відчув, як щось росте в мені, якась чи то музика, чи просто захват сповнює мене всього, витісняє з мене все повітря, я знову втратив свідомість, а прокинувся вже в своїй санчастині і ніколи більше не бачив ні тої хатини в лісі, ні тих очей.

Щоправда, спробу зробив. Прощаючись з бабусею, довго терся і м'явся, мов той дипломат з маленької держави, якому доручено вилаяти представника держави великої, а він не наважується.

Врешті спитав навпростець:

— Тут хтось дивився?

— Дивився? — бабуся нічого не розуміла.

— Ну, ви — доглядалися і дивилися, отже! А то ще ніби хтось. Чиїсь очі.

— Та то ж онука. Гостювала. На текстильному комбінаті вона, а це приїхала була, а тут з тобою лихо...

Сірі очі й текстильний комбінат! Десять тисяч незаміжніх дівчат, і лиш одна має незабутньо сірі очі. Кинутися туди? Шукати?

Я не наважився.

Був ще занадто молодий.

Тепер, хоч ще зовсім молодий, вже маю своє минуле. Минуле в людини — або ж політика, або якісь подвиги, або просто служба довга до занудливості. А в мої роки минуле — це дівочі очі, радісно-сірі, як ранній передсвіток теплого літа.

Іноді болить мені в спині — нагадування про той лісовий танковий вимарш і про моє зелене молодецтво. Мабуть, такі нагадування теж потрібні людині. Але я все ж таки надаю перевагу очам. Отим радісно-сірим.

З

Тепер, мабуть, слід нарешті сказати про Шляхтича. Не про Василя Григоровича Шляхтича, а про його сина Льоню. На прізвище зважати не треба, воно так далеко відбігло в часі від свого першого носія, що пов'язувати його сьогодні, скажімо, з шляхтою а чи шукати в наших Шляхтичів домішок чужинської крові було б намарно та й просто смішно. Ми вимовляли "Шляхтич", і мався тут на увазі шлях, один з отих широких степових шляхів, яких безліч відходило увсібіч од нашого міста — одні в споконвічній пилюзі, другі в суворій твердості профіліровок, треті в маревній сизості асфальту.

Фантазія розриває буденність слів. Є в нашому місті, для прикладу, вулиця Поля. Найменували її так, виявляється, на честь промисловця

Поля, що задовго до революції почав розробляти криворізьку руду. Всі вулиці в нас перейменовано, а ця лишилася так. Хоч що таке Поль? Капіталіст і експлуататор. Але ніхто не пов'язує цієї тихої вулиці з якимось французьким зайдою. Вулиця Поля — це вулиця, яка в уяві людей пов'язується з отими безмежними полями, що оточують наше місто. І хоч вона вузенька й тиха, але від самої назви лине якась широчінь і воля...

Шляхтичі були нашими сусідами по "Діловому клубу". Тільки ми жили на другому, а вони на третьому поверсі. Коли я ще борсався десь на самому шкільному дні, тобто ходив до перших класів, Льоня вже вчився в інституті. В якому саме, я тоді не знав, але точно можу пригадати, що ніколи не уявляв Льоні інженером. Він був мрійник, книголюб, трохи дивак; приїжджаючи на канікули, не гуляв з дівчатами, а вовтузився з малюками, завжди розповідав нам якісь цікаві історії. Коли на мене "нападав" ревматизм, він часто навідував мене, постачав мене книжками: Робінзоном, Гуллівером, Павкою Корчагіним, Оводом, Спартаком, Ільфом і Петровим. Через своє прагнення до незалежності я б, може, не став читати його книжок, але мене зацікавило, що жодну з них у нашій школі не те що не проходили, а навіть не згадували, хоч Шляхтич і доводив, що це — найкраще з усього написаного для молоді. Я, звичайно, не який там спеціаліст у шкільних справах, але обов'язкову освіту маю, вісім класів закінчив не так вже й погано, та за ті вісім років не чув ні про Шекспіра, ні про Гомера, ні про Данте, ні про Петрарку. Не чув про них і Єнька, попри його повну середню освіту, вірніше, ми чули, але не в школі, не в отій програмі шкільній, у яку понапихано чого завгодно, а для найбільших письменників світу, виявляється, місця забракло. Ну, то Шляхтич всіляко сприяв тому, аби я з первісного напівдикого стану видобувався до якихось там знань. Може, й мрійливість моя пішла від Льоні Шляхтича, важко сказати.

Коли я після свого невдалого танкового вимаршу повернувся додому (перед тим мене довгенько тримали "на витяжці" в госпіталі, так що я став ще довгов'язіший), то приємно здивований був, що Льоня Шляхтич працює інженером у нашому цеху. Дізнався ж я про це від... Єньки, хоч

зовсім не сподівався його зустріти. Єньчин батько одержав нове призначення на роботу в столиці, Єнька теж рвонув за ним слідом, і хоч ми не листувалися, поки я відслужував свої танкові частини, але, виходячи з теорії про те, що "дружба не іржавіє", я мав надію побувати в Єньки в столиці. А ще в мене була таємна надія рвонути звідти в окаянні танкові ліси та пошукати біленьку хатку посеред них, а в тій хатці — радісно-сірі очі. Аж ні. Єнька сидів у "Діловому клубі", в тій самій квартирі, що й давніше, бо, виявляється, своє помешкання вони передбачливо закріпили за якоюсь своєю тіткою — і от згодилося. Взагалі я помітив, що багато хто з тих, кого підвищують по роботі та ще й переводять до більшого міста, мають милу звичку лишати в містах менших сліди свого перебування у вигляді тещ, тіток, племінниць і племінників. Мабуть, цю ідею вперше подав блудний син: мовляв, хоч де тиняйся, але на всяк випадок май місце, куди міг би вернутися, як припече.

Єнька вимахав таким маслакуватим баскетболістом, що аж ну! Але в мені теж кісток було чимало, і кістки хіба ж такі, надто після того, як їх перетрусило в танку. Ми поборюкалися трохи з Єнькою, потім я спитав: "Як же це ти?" — "Полаявся з предком,— відказав Єнька.— В одну душу вирішив з мене зробити дипломата. В нас там усі звихнулися на дипломатах. А який з мене дипломат, коли не можу вивчити жодної іноземної мови! Плюнув на все і вернувся на завод. Вколюю..." Я ще точно не знав, але здогадувався, що Єнька бреше. Ну, хто б це відмовився від дипломата! Тільки подумати: Париж, Нью-Йорк... Взаємини наші з Єнькою завжди будувалися на принципах цілковитої одвертості, тому я сказав йому: "А брешеш же!" — "От і не брешу!" — гукнув Єнька, але в тому вигуку бриніла нещирість, через що я повторив: "А таки брешеш!" — "Якби брехав, то чого б мав сюди їхати? Це — раз. А друге — я зараз підручним у самого Чемериса. Можеш оцінити?"

Це я міг. Бо Чемерис вважався найкращим прокатником не тільки в нас на заводі, а в усьому Союзі. А може, й у світі не було такого спеціаліста по холодній прокатці труб. То взагалі був не чоловік, а

якийсь механізм. Мовчазний, сердитий, безвідмовний. Якщо вже він узяв до себе Єньку... Поклавши мене на лопатки, Єнька вирішив додавлювати до кінця: "І ніякий тепер я не Єнька. В цеху мене звуть Євгеном, а в побуті можеш називати коротше: Ген".

І тут мені крізь далеч сяйнули сірі-пресірі очі, і я враз збагнув, через яку дипломатію опинився Єнька в нашому місті. Бо Євгеном його справді могли звати в цеху, але хто б ото міг перейменувати з Єньки на Гена? Нові друзі?.. "Признавайся,— підступився я до нього,— признавайся, хто вона. Як її звати?"— "Ти що, божевільний!" — закричав Єнька з майже містичним жахом у голосі. "Вона блондинка і дуже висока й гнучка, як лозина",— наступав я. "Ти ошалів! — ще голосніше закричав він.— Хто міг тобі таке наплести?" — "А ніхто й не плів,— спокійно засміявся я.— Просто сам догадався. Залізна логіка. Скажеш, помилився?" — "Ну, гаразд, ти мій друг, і я тебе познайомлю,— майже простогнав Єнька.— Але перед цим ми повинні зайти до Шляхтича, він хотів тебе бачити. Може, забере в свою зміну... Шляхтич — го-го! Та побачиш".

Ми вирушили до Шляхтичів, але Льоні вдома не застали. За столом сидів дядя Вася і, видно, нудьгував. "По чарочці? — спитав він нас.— Відсвяткуємо прибуття". Згоди не питав, мерщій затяг нас до столу і заходився коло буфета.

Я забув сказати, що дядя Вася Шляхтич мав звання Героя Радянського Союзу, але про це можна розповісти й згодом, бо поки що його геройство не мало прямого відношення до наших справ.

По чарочці ми випили по маленькій-маленькій, бо більше дядя Вася не дав, та й нам не дуже кортіло, бо якщо казати про Єньку, або про Гена, як його тепер, мабуть, доведеться величати, то його серце вже давно перебазувалося в ті не відомі ще мені місця, де була ота висока й білява, що ж до мене, то мною теж оволодів біс цікавості.

Вже коли мені не пощастило побачити Шляхтича-інженера, то я мав хоча б одним оком кинути на те біляве диво, яке поламало Гену всю його дипломатію, вирвало його з столиці й пожбурило сюди, в первісний стан, так би мовити.

Дядя Вася зміркував, що затримувати гостей не варто. Мовчки, ніби нас уже й не було тут, прибирав він зі столу, тяжко припадаючи на ліву ногу, від чого його велике тіло загрозливо погойдувалося — ось-ось упаде, а вже коли б такий велетенський чоловік упав, то хто б його спромігся поставити на ноги? Але Шляхтич-старший не падав. У нього було попрострелюване, здається, все, що може бути прострелене в людини: нога, плече, легені, проте він ніколи не скаржився на рани, нікому не розповідав про них, тільки час од часу лягав до госпіталю, і тоді я чув, що у "дяді Васі відкрилася рана". Рани відкривалися, мов якісь пекельні пляшки. Важко було уявити собі, як це в тілі такого могутнього чоловіка живе своїм злим життям рана, як вона зненацька "відкривається", загрожуючи найбільшими лихами, ще більший подив викликало в мене те, що лікарі безсилі раз і назавжди приборкати ті рани, щоб вони зникли і більше не ятрилися. "Медицина безсила",— і чиїсь розведені руки. Або ж: "Медицина всемогутня!" — і по-півнячому груди. А тим часом у тілі дяді Васі щороку "відкривалися" то та, то інша рани.

Він мовчав і про свої рани, і про своє минуле. Літні люди, якщо вони мудрі, завжди мовчать. У них є що згадати, вони наповнені минулим, їм потрібна тиша для роздумів. Коли на старість чоловік галасує і розмахує руками, так і знай, що дурень. Такий усе життя прогаласував, путнього нічого не зробив і йде до фіналу без нічого, як без нічого приймав колись старт.

— Радий, що застав вас у доброму здоров'ї, дядю Васю,— сказав я на прощання.

— Добре, що й ти не розсипався на крутому повороті,— добродушно відбуркнув Шляхтич-старший. Він натякав, власне, на те, що я, мов

найостанніший тюхтій, не втримався на крутому повороті, мене викинуло, як шмаркача, як дерев'яний цурупалок, як незграбне опудало в метр вісімдесят шість завдовжки. А от його, дядю Васю, хоч як кидало життя, хоч які були повороти, але він утримався, та й усі майже утримуються, коли це справжні люди, а не такий кисіль, як Митько Череда.

— Я багато чого зрозумів, дядю Васю,— присоромлено сказав я, щоб хоч що-небудь сказати.

— Аби кожного отак ще молодим, щоб розумів.— Шляхтич не докінчив, він міркував зовсім не так, як я, може, на його думку, оті, що вилітали на крутих поворотах і боляче билися об землю, могли стати в житті вартіснішими, аніж усі благополучники.

— Бачу, маєте свої справи, шмаляйте, хлопчики!

Ми покинули помешкання, в якому вже давно не було жінок, чисте, сумне, якесь мовби гірке помешкання, спустилися по сходах, поминули зал, де точилася різанина в "козла".

Ген, мабуть, хотів од мене відчепитися, може, й до Шляхтичів завів, сподіваючись, що мене там затримають, тепер він завагався на другому поверсі, мовляв, чи не піти собі додому, але я твердо повів його на вулицю, мені хотілося до міста, бо не для того ж я повертався додому, щоб сидіти в чотирьох стінах і снувати спогади, яких ще майже не мав, а той, єдиний спогад про сірі очі, штовхав мене кудись у колотнечу, у вировиння, до людей безтурботних, а такими могли бути тільки молоді, молоді й молоді.

Ми стояли перед "Діловим клубом", і я відчував, як Гену кортить дременути від мене, та він не знав того, як мені ще більше кортіло не випускати сьогодні його з рук.

Ген завжди умудрявся випереджати мене. У всьому йому щастило. Ніколи не забуду випадку, який стався, коли ми вчилися ще в шостому класі. Ми ходили тоді за місто в Скрипайку. Ми ходили в Скрипайку щовесни, туди водив нас учитель природознавства. Місто лежало на краю степу, рівного й голого, а Скрипайка прорізала степ, мов зморшка натруджену долоню; це був глибокий яр, давній, крутий, весь у колючих заростях терну, глоду, шипшини, на його краях росли навіть покарлючені дубки й притиснуті до землі палючими степовими вітрами берестки. Такі яри колись, здається, називали байраками, наша ж Скрипайка мала власне ім'я, бо щось у ній справді було від скрипок. Повесні над нею зависали непорушно жайворонки, висипаючи на землю свої виспіви, а влітку серед цупких, до дзвону висхлих трав вигравали на тисячах скрипочок степові коники, і тоді весь яр і вдень і вночі звучав, мов велетенська казкова скрипка. Що там творилося взимку, сказати важко, бо взимку ми туди не ходили, та й ніхто не ходив; Скрипайка лежала забита майже вщерть снігами, мовчазний холод сковував її всю, але хіба ж ім'я дається на всі пори року? Видно, назвав Скрипайку хтось повесні або влітку, так воно й зосталося.

Того разу ми, як і завжди, побували в Скрипайці, вчитель показав нам якісь там бруньки, якусь травичку, якісь квіточки; ми повернулися до міста втомлені й щасливі, що вдалося бодай півдня не сидіти в школі, а поганяти на вільній волі. І ось тут зродилося оте й проскочило поміж нами, мов електрична іскра: "Єнька поцілував у Скрипайці Олю Доць". Одні це сприйняли байдуже, другі хихикали, треті обурювалися, мене ж просто різонуло по серцю. І не тому, що я міг бути закоханим у Олю Доць. Закоханий у шостому класі — це звучить смішно. Ми ще не знали тоді, що це таке, хоч якась симпатія, щось там таке вже існувало поміж нас: вже визначалися пари, писалися записочки, погляди ставали довшими, в мові вчувався підтекст. Але Оля Доць? Біленьке, тоненьке дівчисько, трохи хворобливе, з несміливою посмішкою, навіть не дівчина, а якийсь середній рід — раптом цілувалася з Єнькою! І саме з Єнькою. І саме з Єнькою, з моїм товаришем, якого я любив, але з яким у нас, може, саме завдяки любові існувала вічна конкуренція. І він вигравав у мене у всьому; йому щастило першому одержати найвищу

оцінку, першим прибігти до фінішу на стометрівці, стрибнути вище за мене, він перший навчився плавати, всюди був перший, перший, перший. Хоч я вже тоді починав розуміти, що я вродливіший, що в мені, здається, трохи більше жвавості розуму, більше впертості. Але йому все само давалося до рук. І Оля Доць! Це було просто неймовірно! Другого дня я не пішов на уроки, пробрався в Скрипайку, довго блукав там, пообдряпувався серед кущів, падав на слизьких глинястих крутоспадах... Чого я там шукав? Мені хотілося знайти, уявити, відгадати те місце, де могло статися оте. Я шукав той кущ, той сховок, ту западину, де вчора могли б сховатися ті двоє для отого. Чи я знайшов? Не знаю. Скрипайка була ще по-весняному гола, кущі дряпалися немилосердно, не пускаючи в свої притулки, але як тільки ти долав цей колючий опір, виявлялося, що за кущами нічого немає, жодного сховку, жодного прихистку. Скрипайка лежала відкрита для всіх поглядів, просто безглуздям було припустити, що така несмілива дівчина, як Оля Доць, могла б отут дати себе поцілувати. Та чи й був насправді той поцілунок? Може, його й не було, але я розумів, що він міг бути тільки на тій підставі, що Єнька завжди мене випереджав. У всьому. То чому б не мав випередити й у поцілунку?

Згодом я спробував реваншувати. Довго вистежував Олю і якось взимку, коли ми затрималися на гуртку, мовби ненароком, пішов разом із нею, збрехавши, що маю справу на тій вулиці, де вона живе. Коло воріт свого будинку Оля махнула мені, але я сказав, що в під'їзді в них, мабуть, темно, а отже, там можуть бути хулігани, і хоч вона засміялася від мого припущення, але я не зважав на її сміх і провів тепер уже відверто її до під'їзду, а там ухопив за комір пальта, притиснув до себе і... Цей поцілунок і досі сидить у мені, як докір сумління. Губи в Олі були сухі, як два мотузочки. Здається, мої були не кращими. Обоє ми не відчули нічого, окрім розгубленості й переляку. Оля мовчки вирвалася й побігла по сходах, а я стрімголов кинувся з під'їзду.

Чи був тоді в Скрипайці той поцілунок, чи ні, але моральна зверхність однаково належала Єньці.

Тепер Єнька став Геном і знов, здається, володів пріоритетом, бо вже встиг полаятися з батьком, покинути дипломатію й столицю, повернутися туди, звідки виїздив разом зі мною, але я повернувся просто в первісний стан без надій і сподівань, а в Гена було тут те, ради чого він збунтувався.

— Ти мені її покажеш,— сказав я, стоячи перед "Діловим клубом" і відчуваючи якусь непевність у серці. Головне в молодості, що ти точно знаєш,— сумно в тебе на душі чи весело. А тут ось виходило так, що я не знав. Було якесь смоктання під ложечкою, якесь мовби передчуття, щось схоже на те, як збираєшся кинутися в холодну воду. Чистісінькі дурниці.

— Однаково ж ти її мені покажеш,— сказав я знову вперто,— то чи варто відкладати? Льоня Шляхтич — це був твій хід конем. Ну, не вийшло. Нічого страшного.

Ген мовчав. Мовчав вороже, як мені здалося. Він нічого не знав про радісно-сірі очі в лісовій хатині, він взагалі нічого не знав, оцей щасливчик Ген, якому все в житті давалося без жодних зусиль, він нічого не знав і тому боявся за мене. Бо якщо в нього було кілограмів з вісімдесят першокласних баскетболістських кісток, то в мене їх теж було не менше, але я вважав, що мої кістки все ж таки трохи краще відшліфовані, головне ж — вони набагато міцніше вляглися й допасувалися одна до одної після того, як їх перетрусило в танку. А Гена ніде не трусило.

— Ти не бійся,— сказав я,— хіба я не твій друг?

— Так, ти мій друг,— сказав Ген,— єдиний друг,

— От і домовилися. Де вона живе?

— Не знаю.

Я свиснув. Ось переді мною стояв продукт епохи. Відмовитися від мандрів по світу, розсваритися з близькими, кинути все, рискнути всім. І заради чого? Може б, з Гена вийшов колись генеральний секретар ООН (десь би й мене там прилаштував), може б, йому пощастило знайти формулу вічного миру, а він кинувся в безглузду пригоду, закохався в дівчину, про яку не знає нічого, не відає навіть, де вона живе, хоч у нашому місті сховатися просто неможливо, тут усі знають усе про кожного.

"В неї що — немає прописки? Чи, може, вона не як усі звичайні люди і живе десь під водою?" Я хотів спитати про це, але не спитав, тільки подумав і якийсь час пильно дивився Генові в очі.

— Ти не помиляєшся,— червоніючи, вибелькотав Ген,— вона справді не така, як усі.

— Ще б пак! Хотів би я бачити дурня, у якого дівчина була б, як усі. Але ти вгадав мої думки. Це свідчить про те, який гострий ум загубила наша дипломатія.

— Не смійся,— забелькочувався ще глибше Ген,— вона справді незвичайна.

— А в неї хоч ім'я є? Чи для повноти своєї незвичайності вона визначається формулою?

— У неї все незвичайне.

— Слухай, а ти в лікаря був? — поцікавився я, вже насправжки тривожачись за свого друга.

— Ти не зрозумієш, поки не побачиш її сам.

— Як же я можу побачити її, коли ти не знаєш, де її шукати.

— Знаю,— сказав він майже гордо.

— А казав: не знаєш.

— Не знаю, де живе, але знаю...

Я подивився на нього з неприхованою стривоженістю.

— Ти зустрічаєшся з нею на роботі?

— Ні. Майже ні.

— То де ж у чорта! — не витерпів я.

Він таки боявся мене, тепер я це вже знав напевне, тому Ген і крутив, вдаючи дурника.

— Ми йдемо чи ми не йдемо?

— Та вже гаразд,— сказав він неохоче і похнюплено поплентав через вулицю.

Недалеко ми й зайшли.

В нашому місті є шматок вільного простору між поштою і готелем. Там колись стояв незграбний кіоск з пивом, потім кіоск прибрали і насипали велику клумбу, велику й високу, ще вищою вона здавалася (мов степова могила) від дуже модних на півдні канн — індійські, чи що, квіти, які цілу весну й ціле літо дмуть угору та вгору, розгортаючи свої широченні листки, а під осінь розквітають червоним і так у своїй вогняній червоності входять майже в самі сніги. Клумба розташована була в такому місці, де оком ти за неї майже не зачіпався. Багато в місті є таких кутків, навіть найкращі будинки можуть бути поставлені так, що

ти все життя проходитимеш повз них і не помітиш їхньої вишуканості чи там нещоденності. Бо в місті все підкоряється законам пересувань людських. Аби щось помітити, потрібна якась відстань і потрібна також зупинка бодай коротка. А коли ти квапливо пробігаєш, притираючись до фасаду, то мільйон разів пробіжиш, а коло чого пробіг — зарізати тебе, — не скажеш, не згадаєш. До таких місць належала й клумба. Повз неї йшли. Завжди йшли, не зупиняючись, завжди квапилися, штовхалися, бо це був центр міста, тут з'єднувалися всі шляхи й інтереси.

І ось Ген привів мене до тої клумби, але привів не для того, щоб бігли ми кудись далі, як бігали колись багато разів, а щоб приєднати мене до чудернацької купи молодиків, які обрали за місце свого побачення саме оцю клумбу, оце найнезручніше з погляду інтимності місце, найклопітливіше і найбагатолюдніше, бо люди валом валили повз клумбу в усіх напрямках, влаштовувалися не так, щоб і погано. Вибрали за клумбою тихий закуток, були розставлені на асфальті майже по колу, з проміжками, крізь які легко б пройшов хтось при бажанні. Я спостеріг ці проміжки відразу, відзначивши їхню доцільність, бо в середині кола, утворюваного тими хлопцями, стояла дівчина, стояла вільно, незалежно, невимушено, і оті проходи існували, ясна річ, для неї. Вони підкреслювали її цілковиту незалежність в той час, як майже геометрично точна форма кола, де розташувалися хлопці, свідчила про залізний закон залежності, в якій перебували всі вони, але від кого — це ще належало мені відкрити.

Ген мовчки підчалив до кола — в колі відбулося непомітне розширення, місце знайшлося й для мене; я й незчувся, як уже стояв у обрамленні отого білявого створіння, що красувалося посередині; мене записано до слуг чи до поклонників, не питаючи на те моєї згоди. Я гадав, що доведеться знайомитися з усіма, насамперед, звичайно, з дівчиною, але на мене ніхто не звернув жодної уваги, як не звернули уваги й на Гена, але з ним я ще міг якось це витлумачити, він тут був чоловік відомий, але ж я для них — цілковито нова людина!

Я крадькома кинув оком на дівчину. Насамперед на неї, бо ці мовчазні бовдури Мене, власне, й не обходили. Дівчини в звичайному розумінні ще й не було. Була висота. Все в ній високе, навіть шия. Не довга, а саме висока, і голова на тій шиї високо-високо і якось мовби єхидно з своєї висоти поглядає на вас очима сірими, але не радісними, як мої сірі очі, а сердито розіскреними чорними цятками. І ще: все в дівчині гостре. Лікті. Коліна. Взагалі кісток у ній, здається, було більше, ніж у нас двох, разом узятих з Геном. На тих кістках ще мало нарости те, що наростає в дівчат. У цієї не наростало. Вона, видно, не поспішала. Та й куди? Раз стільки бовдурів навколо!

Одягнена дівчина у все коротке й вузьке. В руках шкіряна торбинка на довжелезнім ремінці. Стюардеса? Моделька? Але в нас нема в місті ні стюардес, ні Будинку моделей. Єдине її достоїнство, що висока. Мені подобаються високі дівчата. Але ж не такі. Люди люблять, щоб усе виконувало своє призначення, будь то дійна корова чи гримуча змія. Дівчата теж повинні виконувати своє призначення, як на те пішло. А ця? Ну, правда, ще шкіра в неї була гарна. Особливо на обличчі. Але в скількох дівчат така шкіра на обличчях!

Одним словом, я не бачив причин, які зігнали сюди аж стільки здорових молодих хлопців, розставили їх довкола дівчини й загіпнотизували в безглуздому мовчанні.

Бо всі ті хлопці, а з ними й Ген, стояли, дивилися вгору і мовчали, як камінні. І дивилися не на дівчину, і не перед собою, і не на небо, а якось просто вгору, чорт його розбере. І наче не живі люди, а телеграфні стовпи, поскидавши свої дроти, зійшлися в коло для обміну свіжими враженнями або останніми новинами, але що можуть стовпи, бідні, навіки німі стовпи, все існування яких вміщується в одному образливому зрештою слові: стовбичити! Отак стовбичили й ці хлопці, непогані з виду, кілька з них майже дорівнювалися в зрості нам із Геном, кілька були трохи нижчі й надолужували нестачу свого зросту італійськими черевиками на високих підборах, а то й просто тяглися навшпиньки, хоч відомо, що ще нікому не вдавалося довго встояти навшпиньках. Але

мовчали всі вони просто блискуче. Найдивніше, що дівчині це, мабуть, подобалося. Дівчата завжди цвірінчать самі по-гороб'ячому і страшенно люблять, щоб довкола них теж цвірінчало, а ця, бач, надавала перевагу стовпам.

Я не хотів бути стовпом. Колись я вигадував собі хворобу, навіть ждав смерті, колись я тинявся по заводу, не знаходячи собі місця, але тепер мене добре труснуло в танку, я спробував, яка тверда земля, тепер я тягаю ранками гантелі, слухаю останні вісті, маю обов'язкову освіту, не беручи до уваги кількох курсів, тепер я піду на завод і буду брати підвищені зобов'язання, якщо не відразу, то незабаром (в цьому мені поможе Ген, а ще більше, мабуть, поможе Льоня Шляхтич, який став інженером на нашому заводі). Так от, зважаючи на всі ці факти, чому б я мав отак стовбичити серед нерішучих телепнів перед незнайомою дівчиною, мов телеграфний стовп?

— По-моєму, я тут ні з ким не знайомий! — сміливо і навіть нахабно порушив я їхнє святая святих.

Дівчина метнула в мене трійку антрацитових іскор зі своїх очисьок, зробила раптом такий порух, мовби їй не вистало повітря, насправді ж щоб показати свої гарні зуби, але цим справа й обмежилася. Ні духу, ні мови.

Але не на того напали!

— Це що, секта? — знову спитав я, адресуючись до дівчини, бо тим усім, не виключаючи й Гена, заціпило всерйоз і надовго.

— Секта остолопів,— несподівано сказала дівчина, і голос її мені теж не сподобався. В ньому було так багато переливів, що це ще був і не голос, а тільки матеріал для голосу, так мали звучати струни рояля, ще не настроєні, кожна сама по собі, кожна звучить прекрасно, але спільноти, яка творить цілий рояль, ще немає.

Власне, як розібратися, то й дівчини ще не було, а тільки матеріал на дівчину. А ці сектанти, ідолопоклонники, нещасні мовчуни влаштовують тут свої радіння.

— Мені здається,— сказав я,— що предки наші жили в воді. Цідили жабрами воду й мовчали. Але потім той, хто дав початок людському роду, виявився наймудрішим серед усіх ссавців і виліз на сушу. Хапнув повітря й заговорив! Відтоді людство не може вмовкнути.

— За цією теорією доведеться визнати, що осел теж виліз на сушу як мудрець,— проспівала своїми розрізненими струнами дівчина. По-моєму, вона мала язичок роздвоєний на кінці. Як у змії. Не говорила, а жалила. На смерть. Безповоротно. Я починав розуміти причину мовчання всіх оцих хлопців. Це відбувалося, мабуть, не відразу. Кожен із них пробував щось колись сказати. Чи то дотеп, чи комплімент, чи просто глибокодумну дурницю, як оце я, і кожен одержував своє. І вмовкав.

Я глянув на хлопців новими очима: поконаний дивився на поконаних. І я помітив аж тепер, що всі вони сміються. Не відверто, а приховано, непомітно для невтаємниченого ока, але сміються. Сміялося все, повернуте до мене: у одного вухо, у другого ніс, в третього потилиця, в четвертого все обличчя, в п'ятого вся постать. Сміялися з нової жертви, з нового поконаного, але я не хотів бути новою жертвою, не хотів бути поконаним, ніхто з них не знав, що в мене є далекі радісно-сірі очі, дівчина теж не знала — ось де ховалася моя перевага, і я вирішив скористатися з неї, попросту кажучи, повернувся й пішов геть, кинувши:

— Ген, поклич мене завтра, як ітимеш на завод.

Тепер мені з особливою гостротою захотілося побачити Льоню Шляхтича, я просто закоханий був у Льоню і не міг збагнути, як це Ген міг проміняти нашого Шляхтича на оте дівчисько? Розумна? Так зараз розумними дівчатами набиті всі електрички. Але оте бездумне вистоювання навколо дівчини коло клумби (я не знав, скільки вони там

стовбичать і що потім роблять), хіба ж можна змінять це на Шляхтича, очі якого, ще коли він коло мене, вже спрямовані кудись далі, і весь він вічно націлений кудись уперед, сповнений мріяння, веселих вигадок, химерних історій?..

Я згадую зграбну постать Льоні Шляхтича (він зовсім не схожий був на свого батька, вдався в покійну свою матір) — сухорлявий, легкий якийсь, невисокий, але на землі стояв твердо, міцно тримався за землю, і несила було уявити, щоб Льоню Шляхтича могло щось звалити, збити, кинути отак, як кинуло недавно мене. Може, я й прагнув до Льоні тепер через те, що мене кинуло з танка? Шукав опори? А Генка не зазнав ще падінь, тому й стовбичив серед своїх телепнів.

4

Тут панує шаленство. Тут щось народжується, виформовується, тут відбувається таїнство велике — люди виправляють помилки господа бога, який, кажуть, сотворив світ за шість днів, а вже на сьомий день сів спочивати, забувши про безліч речей, необхідних для нормального функціонування цього світу, і ось тисячі років людина те тільки й робить, що надолужує недогляди й головотяпство цього первісного діяча, будь він неладний. По мені, якби справді колись існував бог, то слід було б віднести його до числа найзапекліших бракоробів, а не кадити йому ладаном та виспівувати хвалу й славу.

Наш цех — це одне з тих великих і урочистих місць, де люди намагаються вносити гармонію перетворень і доповнень у світ. Пишно сказано? Тоді — простіше.

Тут роблять труби, і хоч я додам — особливі труби, для спеціальних замовлень, однаково це не прозвучить урочисто, бо труба є труба, навіть коли про неї пишуть вірші, вона лишається трубою. В нас у місті жив поет. Вважався заводським. Йому дали фінський будиночок, а на додачу ще й корову, щоб він пив свіже молоко (я чомусь вважав, що

поети не можуть пити молока, а тільки щось божественне, в найгіршому випадку — шампанське), так ось цей поет, суворий на вигляд, з колючими товстелезними бровами, теж належав до місцевих див. Був схожий на всіх смертних, розводив виноград, заставляв вікна бутлями з наливками, пив, як уже сказано, молоко від заводської корови і водночас писав вірші, що вже виходило за межі нормальності. У тих віршах було сказано про труби таке:

Як заповняю анкетну рубрику "Ваша професія",

гордо кажу: трубопрокатник, професія трубника!

З нею на світі живу — не тужу!

Хай черчіллі всі до згуби потужать,

бо наші труби — артерії нафтові.

І нафти по вінця дають бакинці, друзі мої фронтові.

Судна по морю ширяють. Може, мене там не знають —

море не річка, не ручаї... Добре.

А труби морські чиї?

Голкою проти хвороби лікар уколи робить.

Хворому треба знати:

теж — із мого прокату. Гордий навкруг погляну:

там нафти нові фонтани,

там води пішли в поля,

там пароплави на стапелях.

Творить конструктор машину нову,

просить бригаду передову:

— Дайте трубу особливу!

— Буде,— кажу,— на диво!

І небу, і суші, й морю, й для машин, і моторів...

Правильно сказано? Отож-то й воно! Але й у вірші труби лишалися трубами, і ніхто не відчував, що це таке насправді, окрім схожих на мене захоплених хлопців, які, власне, ще й не вміли робити труб, але вже зачаровані були самою можливістю осягнути велику таємницю творення чогось такого, що нікому й не снилося.

Наш цех — це не просто шаленство руху, не просто грюкіт, дзвеніння, шурхіт вентиляційних установок, це ще й нечутна діяльність точних механізмів, які помагають людині водночас контролювати її, це щось просвітлене, ніби найтонші мережива, це стерильна чистота поряд із найординарнішою запацьореністю; в нашому цеху, здається, більше дівчат і жінок, ніж хлопців і чоловіків, бо тут безліч тонкої й точної роботи, яка вимагає чисто жіночої чутливості й терплячості, тому цех наш якийсь мовби облагороджений, щось у ньому є таке, що його так і не вловив поет, попри його близькі стосунки з музами й силами потойбічними (може, на заваді стала заводська корова, яка все ж таки спихає людину до прози життя?).

А може, це я все вигадав про свій цех після довгої розлуки, різних невдач? Адже тоді, коли я тут перетягав з місця на місце важкі

заготовки, вчився орудувати викруткою й ключем, не помічалося за мною надмірного захоплення своїм цехом.

Не знаю, не знаю...

Зате знав Токовий.

— Побігали? — спитав він майже ласкаво.— Набігались? Ну, нічого. Прилаштуєм, прилаштуєм...

І це після того, як записано: "Людина людині — друг, товариш і брат!" Адже знав же, що ніде я не бігав, що виконував священний громадянський обов'язок і недовиконання пов'язане тільки з моєю тимчасовою недосконалістю, але однаково не може втерпіти, щоб не кольнути! Набігався...

Він міг так сказати, бо, як на його гадку, то я десь справді гайнував цей час, а він не заспав грушок у попелі!

Я пам'ятав Токового зовсім молоденьким інженером, худим після інститутських харчів; була в ньому тоді якась мовби навіть просвітлена духовність, щось мислительське вгадувалося в стовпуватому черепі, який поблискував крізь темне поріділе волосся. Токовий, завжди чистий, бездоганно одягнений, був тоді для мене мовби еталоном поведінки. Він знав якусь іноземну мову, читав технічні журнали, часто робив задумливі жести, які подобалися жінкам і таким молодим хлопцям, як я тоді був.

Але ось тепер стояв переді мною чоловік зовсім не схожий на того молодого інженера, якого я пам'ятав. Лишилося саме прізвище.

Токовий потовстішав, набув дебелості, в ньому з'явилося щось пітекантропічне. Подовшали руки, нахилилася вперед голова, побіг наперед лоб і навіть череп приплющився.

Неймовірно!

Я помітив ці зміни, ще коли Токовий ішов назустріч. Він поводив головою, мов черепаха, захищена панциром. Не проб'єш! Колись Токовий був лиш молоденьким інженериком, тепер уже заміщав начальника цеху. Начальник цеху — одноліток мого батька — часто хворів, його б уже випровадили на пенсію, як то зробили з моїм батьком, але не посміли, бо він вважався чи не найкращим спеціалістом у Союзі по холодній прокатці труб. Тому такі, як Токовий, просто терпіли начальника цеху, безжально розправлялися з усіма його товаришами. Так розправилися й з моїм батьком; це була справа рук Токового; мені писав батько про все ще в листах; я сподівався, що новий заступник начальника цеху і мене зустріне вороже, але він тільки кольнув отим "набігався", а потім вирішив дарувати милість.

Повів мене у цехову контору, шугонув до свого кабінету, закликаючи мене за собою. Там підсунув мені м'якого стільця, сам узяв такий самий стілець, підсмикнув свої напрасовані новісінькі штани, і, як то пишуть, "шановний тягар його тіла покірно прийняли пружини сидіння".

— Десь тебе прилаштуємо...— перейшов він на простенький інтим.— Постараємось тебе вже якось прилаштувати...

Я не знав, чому він так старається. Може, хоче загладити свою провину перед моїм батьком? Це ж він підрахував, скільки за останні п'ять років прохворів майстер Череда, і провернув справу десь у заводоуправлінні так, що й начальник цеху нічого не відав. Комбінатор! Мабуть, розчищав місця для своїх дружків. Такий ніколи сам не наважується йти вгору, йому потрібні супутники, сателіти, зброєносці. Такого не сколупнеш!

— Куди б ти хотів? — спитав Токовий, видно, трохи вже стривожившись моєю мовчанкою.

Я знов промовчав. Не з ненависті до Токового, а просто через те, що й сам не знав, чого хотів.

Але Токовий запобігав переді мною так, ніби мене прислано начальником над ним, а не прибрів я шукати собі притулку після того, як мене викинуло з танка і ніде я не зачепився в житті.

— Подумаємо,— сказав він зі своїм жестом черепахи, яка вихитує з-під панцира голівкою,— подумаємо.

Думай, думай, злість у мене вже минула, натомість прийшла тверда впевненість у своїй тривалості. Хоч я ще й не міг називатися робітничим класом, але вірив, що скоро доб'юся цього. І стоятиму твердо і вічно, і ще діждуся, коли Токового випхають на пенсію, як він випхав мого батька з фальшивим побажанням "заслуженого відпочинку". Я прийшов сюди не для спочинку. Ні нині, ні вовіки-віків!

— Я з Шляхтичем,— сказав я, сам ще не усвідомлюючи, навіщо я Шляхтичу коло його станів.

Але мені хотілося в такий спосіб подратувати Токового, показати свою незалежність, знехтувати його становищем.

— Шляхтич? Домовимося з Шляхтичем!

Токовий поляпав мене по плечу. Мир-дружба! Ну, що ти скажеш такому?

І вже шановний тягар його тіла більше не гнітив пружин сидіння, а я опинився в ролі екскурсанта по великому царству нашого цеху, маючи за супровідника самого заступника начальника, товариша Токового.

Аби ж то знав я тоді, що тут неодмінно слід шукати жінку!

5

Якщо мудрість вимірювати атестатами й дипломами, то незабаром я помудрішаю: закінчую вечірній університет. Вигадав же хтось це диво! Не тільки для таких недоуків, як я, але й для тих, хто вже вчився колись, та все позабував. Найцікавіше, що в університеті вчиться й Ген, а також уся ота публіка, яку я колись спостерігав коло міської клумби, всіх нас загнало сюди не щире прагнення до наук, а, мабуть, бажання вертітися там, де була загадкова, гостроязика дівчина, ота білява, висока, власне, й негарна, худа і якась незграбна, але напрочуд приваблива дівчина, що стала своєрідним центром нашого хлоп'ячого світу. Вона перша пішла до університету, супутники за нею, а я — за супутниками, бо не міг же я відпустити Гена самого. Дружба й взаємовиручка!

Дівчина ця мала досить безглузде ім'я: Аля. Повністю Алевтина. Ще безглуздіше! Таємничого в ній не було нічого. Працювала в нашому ж цеху, у відділі технічного контролю, серед мережива приладів і пристосувань, у білому халатику, сама біла й просвітлена, там вона справді викликала (могла викликати, я пристаю на таке припущення) симпатію, але, звичайно, не таку, щоб сваритися з рідними, кидати столицю, відмовлятися, можливо, від посади генсека ООН. Про це я торочив Генові щодня, але без зримих наслідків. З неменшим успіхом я міг би читати лекцію про досягнення кібернетики перед отарою баранів, хоча барани були б слухачами вдячнішими, бо мовчали б, а Ген брутально переривав мене щоразу, щойно я розпочинав свої докори:

— Не маю наміру обговорювати цю проблему.

На заняття Аля ходила не в білому халатику, але добровольців для любовного самогубства вистачало й тут. В Алю закохувалися навіть викладачі, здебільшого ще моложаві чоловіки, навчені й перевчені, з науковими ступенями, з високозарплатним становищем. Здавалося б, такі мають втіху від життя, всього вже досягли, голова їм так щільно наповнена всілякими науками, що маслакувата Аля ніяк не зможе влягтися там. Але вміщалася й Аля! Та ще як! За законами Архімеда,

випихала з учених голів усю мудрість, полишаючи місце тільки для себе. І це без жодних зусиль, з нехіттю, навіть з зневагою такою самою, як вона демонструвала до зброєносців коло клумби.

Звичайно, кожен із викладачів по-своєму маскував прихильність до Алі. Молоденький філософ червонів, як тільки зустрічався з дівчиною поглядом, політеконом по сто разів упродовж своєї лекції піднімав високо пальця, мовби закликаючи всіх зосередити свої погляди на тому пальці, як вершині й вмістилищі істини, а сам тим часом крадькома скошував око і зирив на Алю. Зате солодкомовний і солодколиций доцент Крижень, який читав нам щось про літературу, надавав перевагу діям неприкритим, він, виявляється, знав Алю ще змалку, був її сусідом, був з нею на "ти". В свій час, захопившись науками, він прогавив момент Алиного переходу з царства чистого дитинства в царство дівоцтва, а коли схаменувся, було вже пізно: Алю оточували тісною хмарою залицяльники, які, звісно, доцентами не були, але володіли річчю для Крижня втраченою безповоротно— молодістю. Та він, як великий знавець і прихильник логіки, де два по два завжди буде чотири, ще не втрачав надії, він добре знав, що молодістю володіють усі без винятку чи то в теперішньому часі, чи в минулому, ролі не грає, але не всі зрештою стають доцентами і не всі зазирають аж на саме дно колодязя премудростей, на яке він, Крижень, не тільки зазирнув, а й опустився вже давно і сидить там уперто й твердо, і ніяка сила звідти його вже не витягне.

Крижень пішов на річ нечувану: він присвячував Алі цілі лекції. Робилося це хитро, приховано, доцент вибирав щось там серед своїх багатоманітних знань, якось його обкручував-обвір-чував різними цитатами, молов щось цілу годину, а потім на перерві розштовхував усіх, що товпилися навколо Алі, а довкола неї завжди вирувало, мов біля демонстраційної дошки під час шахового матчу на звання чемпіона світу серед чоловіків, солодко всміхався і солодко мовив до дівчини: "Ти звернула сьогодні увагу на...?"

Аля, послідовна в своїх звичках, миттю відбривала Крижня, що не заважало йому наступного разу вибудовувати хитромудру споруду, присвячену знову ж таки нашій заводській богині, яка дозволяла будь-які жертви, але не приймала, здається, ніяких і нічиїх.

Від Крижня я почув про вічність, і це якось запало мені в серце, мабуть, відповідало настрою. Бо інакше чому б? Доцент менше всього дбав за будь-кого в своїх мудруваннях, він молов щось там про залізні книги, які ще, мовляв, не написано, але які повинні бути написані про доблесний робітничий клас (чому про нас треба писати залізні книги, це вже мало лишатися, мабуть, на совісті Крижня), потім зненацька завів мову про коня Александра Македонського — Буцефала, який мав чотири ноги, але все ж спотикався, потім закрутив щось і геть заплутане і всунув туди слова філософа Спінози про те, що дух вічний, бо він схоплює всі явища з погляду вічності. Тут доцент відразу повторив цю фразу латинською мовою, але я не запам'ятав, бо поки що не мав наміру балотуватися в народні судді — то навіщо ж мені латинські терміни?

А в перерві Крижень пробився до Алі, відгорнув ліктями її поклонників і солодкоголосо проспівав: "Ти чула? (Тут він знову повторив оте латинське). Це спеціально для тебе. Все треба міряти з погляду вічності".— "Навіть з погляду вічності ви..." — Аля не закінчила своєї думки, але не треба було бути доцентом, щоб домислити, скажімо, таке розповсюджене слово, як "дурень".

Я не хотів шитися в дурні, тому намагався триматися осторонь від Алі, хоч, правду кажучи, психоз натовпу діяв і на мене, а кому не відомо, як трудно боротися проти того, що єднає тебе з більшістю, бо цим же ти якраз і людина!

Завжди на людей діє загадковість. Про загадковість Алі (я тоді не знав навіть її імені) я подумав у той перший вечір, коли Ген водив мене до клумби із заслуженими мовчунами нашого міста. Але вже за кілька днів я знав про дівчину буквально все, знав навіть, де вона живе і як мене обдурив Ген, бо йому теж було все відомо: і те, що Аля працює в

цеху, і те, що вона дочка Чемериса, в якого Ген був підручним, і те, що будиночок Чемериса — за два квартали від "Ділового клубу". Навіщо Ген мене дурив, так і лишилося таємницею. Очевидно, просто розгубився або просто здурів від закоханості.

Але ж був підручним у самого Чемериса, в цього похмурого й неприступного чоловіка, в цього визнаного бога холодної прокатки труб, утримався в Чемериса (в того рідко хто втримувався), отже, заслужив його симпатію, а якщо так, то мав би сподіватися, може, й на симпатію його дочки, бо дочка, видно, вдалася в свого дикуватого, але по-своєму видатного батька.

— Раз ти працюєш у Чемериса,— сказав я Генові,— то повинен мати якісь переваги в Алі.

— Це не грає жодної ролі.

— Все ж таки,— наполягав я.

Євген (бо в цеху він був Євгеном, а не Геном) мовчав.

— Ти вколюєш разом із дядьком Чемерисом — це вже запорука успіху в його дочечки,— наполягав я.

— Вколює багато хто. Мільйон чоловік або й сто сорок мільйонів. Тут не те важить. Вона повинна оцінити мою жертву.

— Довго ж тобі доведеться ждати,— свиснув я.— Дівчата Цінять тільки успіхи, а не жертви.

— Не маю наміру обговорювати це питання,— зібгав він губи шворочкою.

А потім Євген перейшов на самостійну роботу, а до Чемериса поставлено мене. Зробив це Токовий, який вперто демонстрував невичерпну симпатію до моєї особи, а я, дурень, ніяк не міг збагнути причин, що свідчить про цілковиту відсутність у моїй натурі дару передбачень.

Чемерис мав славу першокласного майстра своєї справи. Героя Соціалістичної Праці йому, щоправда, чомусь не дали (мабуть, через його похмурий характер), але всі найвищі ордени вже мав, усі звання, усю славу, яку тільки може завоювати робочий чоловік, Чемерис давно вже зібрав; про нього писали всі газети, йому йшли листи з усього Союзу, до нього приїздили делегації переймати досвід, приходили піонери вітати, передовики від сусідів дарували йому вимпели, бібліотечки, сувеніри. Але його, здається, ніщо не обходило. Цей високий, трохи пригорблений чоловік знав тільки одне — "гнати трубу". Гнав він її артистично. Ніхто не міг збагнути, як це в нього виходить: Чемерис міг виконати до чотирьох норм за зміну, стан у його руках видавав усе можливе. Якщо можливі чудеса на світі, то одним з них слід би вважати саме цього прокатника.

До мене він поставився з недовір'ям.

— Ти що, молодий, син Череди? — спитав для знайомства.

— Череда,— зраділо підтвердив я, сподіваючись, що зіграю бодай на батьковому авторитеті.

— Череда був добрий майстер, а ти — молодий,— буркнув Чемерис. І все.

Так він мене й прозвав: "Ти, молодий". Ні Митько, ні Дмитро, ні Череда, а тільки "Ти, молодий". І ганяв мене так, що в мені знов почали розгвинчуватися суглоби. Цей чоловік не гаяв жодної секунди за робочий день. Він нагадував у роботі годинниковий механізм з

пришвидшеною до максимуму ходою. Якби людство жило за таким ущільненим часом, як жив коло стана Чемерис, воно або ж потонуло в розкошах, або задихнулося б од неймовірної напруги. Я не знаю, чи можна так експериментувати з часом.

Не знаю також, як розпоряджався своїм часом Чемерис поза цехом (може, він удома перероджувався, був зовсім не схожий на того, що в цеху, через те й заборонив дочці приводити будь-кого з хлопців, щоб його не побачили в новій якості?).

Коли прибували для обміну досвідом, Чемерис кивав головою, тицяв пальцем, мовляв, стійте отам і дивіться. Коли дарували вимпели, бібліотечки чи ще там що, він так само показував: отуди. Клади і бувай здоровий! Приходили піонери з горном, з барабаном, він слухав їхню музику і їхні голоси, заглиблений у своє, не всміхаючись навіть до дітей, тільки знов же кивав головою, мовляв, чую, мовляв, зворушений, може, мовляв, ідіть собі тепер, дорогі діточки, бо дядя працює.

Зі мною не розмовляв довго. Я теж не набивався на бесіди. Переборював свою розгвинченість у суглобах, переборював своє безсилля й невміння робити те, що вміють робити такі, як Чемерис, іноді хотілося мені кинути все й податися світ за очі, сісти на поїзд, потім на автобус, потім іти пішки, іти довго, навмання, плутатися в лісових нетрях, аж поки знайду білу лісничівку і побачу сірі очі, мої сірі очі. Але як тільки зроджувалося в мені це непогамовне бажання, так і з'являлися нові сили, була тоді в мені мовби зловтіха, бо ніхто з тих, що мене оточували, не знав про мою таємницю, ніхто не мав таких сірих очей, а я мав.

Ще підтримував мене Шляхтич-молодший, тобто інженер Льоня Шляхтич, який поки що використовував і мене, і Гена не як помічників своїх у цеху, а тільки як співбесідників удома, а ми чомусь чекали, що він от-от має щось вигадати особливе, щось повернути не так, як було досі, вчинити, може, якийсь переворот, цілу технічну революцію в нашій справі, бо Шляхтич для нас належав до людей незвичайних, це не був

діляга-інженер, обмежений робочим днем, планом і непотрібними нарадами,— він намагався осмислити нашу роботу, вивести своєрідну філософію нашого цехового буття, він міркував саме з погляду вічності, а що може бути привабливішим для молодих хлопців, які міряють своє життя не куцими відрізками вчорашнього й сьогоднішнього дня, а спрямовують погляди в безмежжя прийдешнього!

Ми знову й знову йшли з Геном до помешкання Шляхтичів, до холостяцького приміщення, в якому вже давно не бачено жінок, до чистих кімнат, у яких було б щось чернецьке, якби дядя Вася не наповнював їх своєю енергійністю і не пропонував нам щоразу "по чарочці". Ми не могли зрозуміти, чому Льоня досі не одружився, чому він уникав дівчат, хоч яка б із заводських красунь не пішла на одне тільки його скинення бровою! На знак солідарності з батьком? Але той прожив бурхливе, тяжке, щедре пригодами життя, то був один час, а тепер зовсім інший. Нам якось мовби навіть жалко ставало Льоню, цього гарного, зграбного в рухах чоловіка, з точним розумом, з точними судженнями, ми губилися перед ним, перед обширом його знань, ми навіть сідати не наважувалися, а так і стовбичили перед ним, і він теж підводився з вигідного кріселка, в якому напівлежав з книжкою, ставав серед нас, мов серед високих і дурних двох деревин, повертав то до одного, то до другого своє бліде обличчя, просвітлював то мене, то Гена своїми пронизливо-розумними очима, і ми ще більше відчували, які ми дурні, які нестелепкуваті, які молоді, висловлюючись термінологією Чемериса.

Для мене взагалі характерне оте почуття, що його хтось влучно назвав комплекс нижчості. Завжди всі мені здаються вищими за мене, благороднішими, розумнішими, і голоси в них гучніші, і очі світліші, і сили більше. Мені навіть здається, що таке відчуття притаманне переважній більшості людей, бо якби це було не так, то люди сідали б одне одному на голову і суспільство наше перетворилося б на суцільне пекло.

А так, коли на тисячу — один нахаба, це ще можна якось знести.

Шляхтич був заполонений ідеєю вдосконалення власного, вдосконалення суспільства, цілого світу.

— Треба рватися, випручуватися, виборсуватися,— палаючи поглядом, бігав він по кімнаті, мабуть маючи на увазі в таку хвилину не себе і не нас, а швидше свого батька, життя якого завжди стояло в нього перед очима,— світ немилосердний, він всіляко пригнічує людину, знаходячи для цього безліч способів, і людина повинна рватися з його пут, як альпініст у прагненні до верхогір'їв, щоб знищити владність їх величі над позірною малістю своєю, бо ніщо не може дорівнюватися людському духові. Найвище досягнення людського духу для мене — Ленін. Його революція! — це не просто революція рівняння людей, відновлення втраченої людським родом справедливості, я чомусь хочу бачити в ній насамперед вічний поступ, вічний розвиток, вічне досконалення. Ніщо не зупиняється, йому не треба давати зупинятися; марксизм теж не створював світу раз назавжди, як непорушну даність. Маркс підкреслював, що світ треба перетворювати. Ленін революціонізував світ.

І революція повинна тривати щодень, у всьому, у кожному. Революція повинна продовжуватися навіть із своїми протилежностями...

Це нам пасувало, нам це подобалося, ми відчували себе так, мовби стаємо вищими, значимішими, нас теж закликувано до перетворення світу, і ми готові були взятися до цього відразу, як тільки Ген збігає до Алі, а я помрію про сірі очі або теж перетворюся на безмовного супутника Генового в його безнадійній мандрівці до Алі Чемерис. Але ми ніяк не могли пояснити собі поведінки Льоні Шляхтича, його відчуження від деяких суттєвих проблем, ми дедалі важче могли зносити пустку й сум цього помешкання, яке вже стільки років не чуло жіночого голосу в своїх стінах, не чуло легкої жіночої ходи, де не було давно отого непередаваного духу, який задомовлюється в кожнім помешканні, в якому з'являється жінка.

Але хіба можна все пояснити?

— Якби все на світі можна було пояснити, тоді не існував би "Дон-Кіхот",— сказав якось Льоня Шляхтич, правда, з іншого приводу, бо про жінок ми мовчали, не вміючи поєднати таких понять, як "жінки" і "революція".

"Дон-Кіхота" я не читав. Пробував якось, але не подужав: здався нудним. А може, злякався, що книжка товста. Хоч деякі товсті книжки читав. Наприклад, "Щит і меч". Можна було б зекономити час, подивившись фільм, але тоді я ще не знав, що буде фільм, тим більше, що прекрасну можливість економити час мені й моїм однолiткам дав Сергій Бондарчук, поставивши свою "Війну і мир"; потім ми економили час вже не тільки на Толстому, але й на Достоєвському; певно, я діждуся, коли порядних книжок взагалі не читатимуть, ковтаючи їхній зміст на півторагодинних кіносеансах, зате гаятимуть час за жуванням тих нездарних писань, які не зможуть приваблювати навіть кінопрацівників.

Ну, а щодо намагання все пояснити, то несподівано зробив таку спробу Чемерис, в якого я, видно, все ж заслужив сяке-таке довір'я.

Так само, не відриваючись від роботи, він пробуркував тепер щодня до мене по кілька слів, з яких вибудовувалася ціла теорія життєвої поведінки. Якщо стулити всі ті уривки докупи, то могло б вийти таке:

— Ти, молодий, слухай, поясню. Може, колись навчишся гнати трубу — пригодиться. Чоловік повинен уміти гнати трубу. Ти ще молодий — нічого не знаєш. Може, ніколи й не навчишся (весела перспектива!). Є люди, які стоять на своєму місці і щось роблять, а є ті, що заздрять. (До яких же належу я, цікаво?) Ти йому— хліб, а воно писком крутить. Ти йому сталь, а воно під тебе риє. Само не вміє і другого міриться збити з пуття. (Я теж не вмію, але збивати з пуття Чемериса? Не для мене заняття). А робочий чоловік що? Повинен стояти на своєму місці й робити своє діло. Отак, молодий. Хоч де будеш, а все хтось зазіхатиме на твоє. Нечистоти в бочці возитимеш — теж комусь заздрісно стане. Скаже: "Гній возить і білу булку їсть". І видиратиме в тебе ту булку з

рота. Ти, молодий, хочеш навчитися? Дивись — і все. Про роботу мовити? Зайве. Роботу треба робити. А обкидати її словами — сміх і гріх. Треба гнати трубу.

Нецікаво говорив Чемерис. По роботі, то я б, не вагаючись, присвоїв йому звання народного артиста трубної справи, а щодо житейської теорії, то в ній привабливого не було нічого. Міряти такою міркою життя і мати водночас таку дочку... Незбагненно! І, напевне ж, Чемерис те саме говорив також Генові, але на того це не подіяло відлякуюче, і Аля ніскільки не втратила на своїй привабливості. Та що вдієш? Раз чоловік зміняв дипломатію на біле личко, то вже відступати нема куди!

Такою була розстановка сил перед початком подій, у яких я брав участь уже як дійова особа, а не як спостерігач сторонній, бо досі все ж таки мене слід було залічити до спостерігачів, активним я не міг назватися ні щодо Чемериса, ні щодо Шляхтича-молодшого, ні тим більше щодо Гена і Алі. Активною була тільки моя неприязнь до Токового, але я всіляко її стримував, розуміючи, що тут грають вирішальну роль мої родинні почуття, в моїй великій і дружній родині я теж ще перебував у ролі чинника не дуже активного, мене й далі трактовано як учня, я Ще мав навчитися чогось у тяжкій школі життя.

Для мене ж самого все нагадувало до часу якусь гру — то веселу, то сумну, то цікаву, то досить ординарну, а що кожна гра неодмінно повинна мати твердо усталені правила, справедливе суддівство і бути якщо не захоплюючою, то принаймні Цікавою, то я собі й нотував уважно, де порушується цей триєдиний принцип, хто його порушує, свідомо чи несвідомо, але все це нотувалося без видимої потреби, з погляду чистого аматорства і, звичайно ж, не з погляду вічності — не тільки спінозівського, а навіть крижнівського, обмежуваного прихильним (а чи неприхильним) поглядом Алиних очей.

Існує безліч речей, про які можна б розповідати. Кольорове телебачення і Олімпійські ігри, космічні польоти, уссурійські тигри, воднева бомба над Тихим океаном і! жайворонки над Скрипайкою, кава з угорських автоматів і отруйні дими заводу шлакодобрив, дикі коні Паміру й Останкінська вежа, реактивні літаки і місячне сяйво на сріблястій риб'ячій лусці, заклопотана запацьореність бульдозерів і міні-спідниці, Братська ГЕС і тверді коліна дівчат двадцятого століття, авіаносці й комбінат штучного волокна (сорок тисяч дівчат!), електрогітари й журнал "Здоров'я" для пенсіонерів, тисячолітня павутина в темній піраміді Хеопса і Бріжжіт Бардо з без губим усміхом, лабораторії, клініки, пересадка серця й гортані, ампули, автомобілі, українська горілка з перцем, уральські самоцвіти й ансамбль Вірського, романи Сіменона і червоні підтяжки з НДР, вбивства братів Кеннеді й конкурс естрадної пісні в Сопоті, війна у В'єтнамі, і війна у Конго, і війна на Близькому Сході, і війна на Далекому Сході, реваншисти, які мріють про війну в Європі, але нам по двадцять, і нам не хочеться війни ні в Європі, ні будь-де, нам хочеться жити, і якби кожного з нас спитали, що треба для того, щоб жити, кожен знайшов би свою власну відповідь, може, всі відповіді були б різні, несхожі між собою, при цьому, напевно, розповідалося б про безліч найрізноманітніших речей, бо наше століття напхане подіями й речами ще щільніше, ніж Чемерисів час роботою коло стана, але якби спитали мене, то я б надав перевагу нашій власній історії, яка сталася в нашім цеху, хоч вона й може видатися декому, може, занадто технізованою, але для мене вибору поки що не існує, бо двадцятилітні ще не мають так багато історій в запасі, щоб могли вільно вибирати й пропонувати на будь-який смак.

Отож техніка. Дійові особи майже ті самі.

Почалося все, як мені здавалося, з приїзду Зізі. Насправді ж почалося давніше на цілий рік.

Наш цех тоді одержав спеціальне завдання. Труби незвичайного профілю, незвичайної структури і для незвичайної споруди, скажімо,

щось атомне, ракетне, але я не уповноважений говорити про це докладніше, та й не треба.

За кордоном закуплено два з чимось десятки станів, все це за чисте золото, про що нам повідомили недвозначно, але труби, які ми мали випускати, були набагато цінніші за все золото світу. Одне слово, з погляду вічності вже й не спінозівського, а ще вищого. Стани ще й не змонтовано, а вже надіслано план, вже десь ждали наших труб, ждали з неабиякою нетерплячістю, про що свідчив отой план.

Там ішлося на метри (звичайно труби міряють на тонни, але тут тонни були б просто безглуздям), а якщо розшифрувати до кінця, то й на кілометри. Так ніби наш цех усуціль складався з Чемерисів.

Стани мали якусь там свою технічну англійську назву, але ми їх відразу охрестили "рок-н-роли", бо звучало майже так само, а ще доводилося чоловікові витанцьовувати коло цих машинок, мов у тому вже забуваному шаленому танці, вихиляситися й вигинатися,— і однаково діло йшло туго. "Рок-н-роли" вигадав якийсь спец, щоб робити клюшки для гольфа. Може, воно для клюшок і годилося, але для нашого завдання не підходило аж ніяк. Хто вгатив у "рок-н-роли" золото, чому відразу закуплено їх таку кількість, чи їх пробували перед тим (хоч ми бачили, що ніхто не пробував), чи питали думку спеціалістів хоча б таких, як Євген або навіть я? "Ось тобі ще,— казав я Євгенові,— якби ти навіть не зміг стати дипломатом, то міг би принаймні піти по зовнішній торгівлі і не став би купувати за золото таку єрунду, як оці "рок-н-роли". — "Хіба купуєш те, що треба? — сміявся Євген.— Береш, що є".

Він міг сміятися, бо одержав нарешті стан, і хоч нічого не міг на ньому втнути, але однаково почувався на сьомому небі, тоді як я досі ще ніс тягар Чемерисового рабства, і майбутнє моє, яке почало було вже вимальовуватися, знову сховалось за хмари невідомості, бо на "рок-н-ролах" годі було й мріяти про самостійність. Євген доскочив свого тільки завдяки тому, що станами забили всі шість прольотів нашого цеху, тут

важила не його прокатницька якість, а просто сліпа кількість цих зарубіжних машинок, будь вони прокляті.

Труби не йшли. Не те що кілометрами — метрами навіть не йшли. Ми не випускали нічого. Десь там були телефонні дзвінки, телеграми, сердиті домагання, до нас у цех все це доходило у вигляді щоденних зборів, нарад, літучок, накачок, нам досить прозоро натякали про золото, вкладене в "рок-н-роли" (так нібито ми його вкладали), повторювали відомі слова про те, що "народ жде" (так ніби народ — то було щось стороннє, а ми вже й не належали до нього), та нас не треба було й агітувати, всі добре розуміли, ми крутилися коло "рок-н-ролів", ми бігом вигадували сотні пристосувань і поліпшень для примхливих чужинців, ми приноровлювали їх до своєї роботи — і труби все ж таки пішли, щоправда, туго, неохоче, ще неякісні, калікуваті, але пішли! Чемерис першим освоїв "рок-н-рол", він не став ламати собі голову над вигадуванням різних удосконалень, бо сліпо вірив у те, що механізм створений уже несе в собі потрібну досконалість і найкоротший шлях до його використання — вивчити цей механізм якомога швидше, зрозуміти його, мов живу істоту (хай би він спробував збагнути з-поміж живих істот бодай одну: свою власну дочку Алю!), а решта — справа твого вміння.

— Ти, молодий, дивись,— з похмурою гордістю казав він мені, — ось це так, а оце отак, а більше воно аж ніяк тобі не дасться до рук. Треба, щоб давалося до рук. А вже з рук ти його не випускай. Ти ще молодий, тобі важко втямити, але дивись...

Все-таки було в цьому чоловікові щось демонічне. Ніколи я не бачив, щоб людина так працювала, ніколи, мабуть, і не побачу. Якби хтось став вимірювати людський коефіцієнт корисної дії, то в Чемериса він би сягав ста процентів. Мені таке й не снилося. Чемерис тільки похмикував, спостерігаючи за моїми метаннями, за моїми наївними спробами дорівнятися йому бодай у дрібницях.

— Ти ще молодий,— сказав він майже співчутливо і навіть з виразною, здавалося мені, симпатією,— не став ще на своє місце. А чоловік повинен твердо стати на своє місце.

Він таки справді твердо стояв на своєму місці, бо першим у цеху почав "гнати трубу" і на "рок-н-ролі". Поволі-поволі дійшов до запланованої норми (нам сама ця норма здавалася божевіллям, бо хтось запланував її, навіть не бачивши ще "рок-н-ролів"), потім норму перевищив, перевищив ледь-ледь і застряв на цій цифрі на кілька днів, але й того сталося задосить для нечуваного галасу довкола досягнення Чемериса (про мене ніхто не згадував, так наче мене й на світі не було і то не моєю рабською працею послуговувався визискувач Чемерис), до цеху набігли кореспонденти, притягли мікрофони обласного радіо, кореспондентські блокноти, білі й рожеві, звішувалися довкола, мов язики спраглих тварин, від Чемериса вимагали слів, заяв, запевнень, побажань, але не на того напали, з таким самим успіхом вони могли шукати торішнього снігу коло нагрівальних печей, Чемерис знав своє діло, мене він теж не уповноважував до заяв, та мене ніхто й не питав, тоді приходив Токовий і від імені передовика виробництва, майстра комуністичної праці Чемериса, казав те, що належалося в таких випадках, і ми могли спати спокійно.

Кожен жде своєї нагоди, своєї години, свого часу. Одні так і не дочікуються, другим нагода вскакує сама до рук, треті беруть її силоміць, загнуздують час, примушують слугувати собі. Якби мені сказали, що кляті "рок-н-роли" стануть для багатьох з нас саме тим єдиним, може, шансом виказати найвищі свої людські гідності, я б просто розсміявся на таке припущення. Починати завжди найважче. Хоч як намагаєшся, однаково почнеш із чогось несуттєвого, вибереш невдало, не зловиш тої миті, з якої починається людина у своїх найвищих вартостях. Розгубленість і невміння зупинитися на чомусь одному, як у авторів пісні "Щит і меч" "С чего начинается Родина". Співає дуже проникливо і задушевно, всім подобається, але з чого починається Батьківщина, так і не збагнеш. Може, з того, а може, й з сього. Людина теж має багато початків, і якщо вибираєш якийсь один,

то це зовсім не свідчить про його визначальність, а тільки про необхідність зупинитися на чомусь одному.

Так виникають у нашому цеховому житті "рок-н-роли".

Євген, як я вже сказав, одержав стан. Труб не давав, але стояв коло стана, був самостійним чоловіком. Напевне, сміливіше поводитиметься з Алею, не мовчатиме більше, бо й скільки можна мовчати?

Токовий мав нагоду виявити свою енергійність, якої бракувало старому начальнику цеху, Токовий ставав героєм дня, присмоктавшись до Чемериса, бо всі газетні статті починалися й кінчалися словами: "Як сказав заступник начальника цеху товариш Токовий...", "Як заявив товариш Токовий...", "Як повідомив нам товариш Токовий..."

Чемерис славний був і до цього. Все мав. Золоті руки. Найвища продуктивність. Артист своєї справи. Унікальний талант. Але одне діло виказувати артистизм там, де ще хтось може виказати хоч не такий, але теж артистизм, і зовсім інше — "рок-н-роли", на яких поки що вмів працювати один-єдиний чоловік у цілій країні, а може, й у цілому світі — і чоловік той був Чемерис!

На самому Чемерисі я не помітив ніяких змін. Здавалось, його не обходить гамір довкола його успіхів, здавалося, що позбавлений він і того робочого нерва, від подразнення якого народжується пишання власним умінням, власними успіхами. Чемерис виказував якусь величальну незацікавленість зовнішніми наслідками свого великого вміння, якщо він і отримував насолоду, то глибоко заховану, він вкушав її потайки, мов той самотній алкоголік, що не любить розпиватися на людях, а цмулить без свідків, зачинивши двері й завісивши вікна.

І чесний був Чемерис, не можу відібрати в нього цього. Коли він перекрив перший рубіж, дав, скажімо, триста метрів труб за зміну (число цілком умовне, я беру його лише для наочності), а потім,

поступово нарощуючи темп, вмикаючи якісь не відомі мені свої внутрішні механізми (мені здавалося іноді, що Чемерис сам у собі невичерпний, він би міг змагатися з двигуном внутрішнього згорання, з найпотужнішим дизелем і навіть з атомною електростанцією помірних габаритів), дійшов до дев'ятисот метрів, тобто майже до цілого кілометра труб, що вже переходило будь-які межі наших уявлень про можливості тричі проклятих "рок-н-ролів", так от, коли Чемерис дійшов уже, здавалося, грані ймовірного і тут виявилося, що всі його успіхи не варті навіть розрекламованої в свій час копійки, то треба віддати йому належне: він не зчинив непотрібного галасу, не бив себе в груди, не доводив того, чого не можна довести, він високо ставив чесність і честь робітничу, його, щоправда, приголомшило те, що сталося, навіть якось мовби зламало його внутрішньо (я помітив це лише тому, що весь час був коло нього), уперше за всі місяці, проведені разом із Чемерисом, я побачив якийсь ніби винуватий вираз на його обличчі. "Ти, молодий, ще не все можеш розуміти",— буркнув він тоді мені, намагаючись приховати своє збентеження, а я промовчав, хоча міг би сказати йому, що ніхто не володіє такою спостережливістю, як молоді, бо вони ще не мають дару самозаглиблення, вони вбирають в себе світ, їм усе цікаво, їхні очі спрямовані на довколишнє, на людей, на квіти, на дерева, на небо, на барви, на рух у всіх його різновидах і вираженнях. Може, молодість не завжди співчутлива, може, вона не вміє пробачати, може, насмішкувата, може, легковажна, може, нетерпляча, може, несерйозна, може, примхлива, але вже уважності в неї не відберете, не зможете відняти.

Що ж сталося?

А те, що рано чи пізно повинно було статися: Чемерис напоровся на Алю, на власну свою дочку, яка успадкувала від батька доведену до абсурду вимогливість до людей і до самої себе, а що батько теж належав до людства, то винятку не міг становити й він. Аля забракувала всі труби, які видавлював зі свого "рок-н-рола" Чемерис. Звісно, разом із ним працював і я, отож брак припадав на нас двох, але я схильний приписати все Чемерису, раз успіхи приписували тільки йому, мене

ніхто не згадував, я не існував при досягненнях — не набиватимуся зі своїм існуванням і при бракові.

Аля забракувала все. Чутливі, досконалі, унікальні механізми малювали просто кошмарну картину. Тріщини, ум'ятини, внутрішні порожнини, розриви — ці труби нагадували слова, в яких тільки половина правди, хоч зовні слова круглі й досконалі, так само були круглі й досконалі труби Чемерисові, але тільки зовні, тільки для невтаємниченого ока, для звичайного буденного людського ока, не озброєного чутливими механізмами, безжально точними і невблаганними в своїх присудах.

Аля забракувала всі труби, випущені Чемерисом, і він не став бунтувати, не докоряв дочці, не сварився (бо могла ж на її місці стояти інша дівчина, інший контролер, хіба б від цього щось змінилося?), він покірливо прийняв присуд технічного контролю і сказав мені таке: "Завтра, молодий, трубу не гнатимем. Розгвинтимо цю заразу ще раз (бо ми вже розбирали стан, і Чемерис вивчав у ньому кожен гвинтик) і ще раз обнюхаємо, поки нашпинимо, де воно смердить імперіалістом".

Висловлювався Чемерис завжди досить круто, так що доводиться пропускати вставні слова, яких він вживав, окрім наведених тут, але й працював цей чоловік добряче. Такому пробачаються слова вставні.

Але ні про яке розгвинчування не хотів навіть чути товариш Токовий. Він заявив (щоправда, цього разу не для преси і не для широких мас, а тільки в межах нашого цеху, де він міг заявляти досить вільно майже все, що хотів): не може допустити, щоб кращого виробничника — гордість заводу, прапор, маяк, ідеал,— до якого мають прагнути всі (так він називав Чемериса, і всі ми, власне, й не мали нічого проти), щоб, отже, такого чоловіка через якусь там тріщинку в трубі, тріщинку невидиму, майже неіснуючу, могли знецінити, вибити його з трудового ритму, чим може бути загальмований важливий державний процес по освоєнню нової техніки.

Токовий не дуже й говорив — він діяв.

Передовсім повернуто всі права на зроблене Чемерису. Після висновку технічного контролю виходило так, ніби ми з Чемерисом нічого взагалі не робили, раз випустили брак. Токовий розпорядився труби списати в брак, але нам із Чемерисом в табелі виставити всі ті виконання й перевиконання, яких ми досягли, ще не відаючи про брак. Він також розпорядився, щоб Чемерис "гнав трубу" далі. Пояснень нікому не давав, але якби відшукалися охочі до пояснень (а їх у нас був повен цех, і ми з Чемерисом найперші серед них), то міг би легко мотивувати свої рішучі настановлення.

Бо:

якщо, скажімо, група людей зробить автомобіль, а той автомобіль чомусь там не побіжить, то групі людей треба заплатити за роботу? Треба. Адже автомобіль зроблено. Чемерис теж випустив труби — отож треба платити.

Бо:

нове завжди невідоме й відлякуюче. Якщо станемо відлякувати робітників ще й ми, хто ж тоді братиметься за нову техніку?

Бо:

здескредитувати передовика Чемериса лише на тій підставі, що перша сотня труб виявилася неякісною, зашкодить усій нашій справі невпинного й нестримного просування вперед, яка, справа тобто, базується на досягненнях і енергії прапороносців прогресу, до найперших лав яких входить Чемерис, наша гордість і наша радість.

Бо:

якщо говорити простіше й відвертіше, то наш цех одержав важливе державне завдання, негайне, майже оборонне завдання, виконати яке можна тільки тоді, коли всі працюватимуть, як Чемерис, тому ліпше випустити тисячу метрів труб, з яких лише десять метрів будуть якісними, аніж не випускати жодного метра, бо тоді не буде ні якості, ні кількості, а мислити треба Діалектично.

Все це я уявив собі, бо приблизно міг вгадати, що може сказати за тих чи інших обставин товариш Токовий, до якого я мав перманентну ненависть за те, що він учинив із моїм батьком, але згодом виявилося: в своїх першопричинах ненависті до Токового я помилявся, надавши перевагу тому, що лежало на поверхні, і знехтувавши неусвідомленим, яке згодом переросло в стверджену фактами певність.

Чемерис виявився твердим чоловіком. Жодне "бо" Токового на нього не подіяло. Не подіяли вмовляння, не поміг і керівний крик.

— Ти молодий,— сказав він Токовому,— повчись трохи терплячки.

Ще він вжив кілька вставних слів, надзвичайно доречних у тій ситуації, і Токовий відступив, бо на Чемериса не було ради.

Це було просто прекрасно. Якби я належав до трохи чутливіших натур, я, мабуть, кинувся б цілувати Чемерису руки. Чесні робочі руки, як прийнято казати.

Але мій герой для наслідування однаково не Чемерис, а Шляхтич, Льоня Шляхтич.

7

Він вражав усіх ввічливістю, тихою делікатністю, через те здавався майже непомітним у цеху. Тільки після тривалого й уважливого вивчення цього чоловіка ти переконувався, що його ввічливість — це

замасковані сумніви, яким він піддає все навкруг, і найперше (хоч у це важко повірити) самого себе! А що таке людина, яка сумнівається в самій собі, у власних своїх силах? Це людина, яку точить зневіра, інтелігенція в найгіршому розумінні слова, коли мається на увазі нерішуче пристосовництво, жахкання між протилежними берегами, невміння пристати на той чи інший бік, неспроможність вибору, а життя, зрештою, хоч що б там не казали, є насамперед вибором, та ще й не простим, не таким, де варто лиш простягти руку й зірвати яблучко червонобоке а чи восково-жовте, а вибором з виборюванням, а затятою змаганиною; я затямив це ще тоді, як лежав на дивані в своїй суглобній розгвинченості і ждав, що мені в рот влетить щось смачне й солодке від плодів життя, але не влітало, і ніде само не влітало, хоч ти кажись, я заздрив хлопцям, які вміють самі взяти, які не бояться погнатися за тими плодами і на Куріли, і на Єнісей, і в Норільськ, і до чорта в зуби!

Шляхтич зовні належав до людей незбагненних, мрійлива його ввічливість спершу спантеличувала, а згодом могла й відштовхувати від нього людей рішучих, звиклих до величного єдиноначальства в своїх діях і до, можна б сказати, брутального хапання бика за роги в кожному окремому випадку, а життя, власне, й складається з окремих випадків, дочіплюваних один до одного, як вагони до поїзда.

Ми з Євгеном знали ще один бік Льоні Шляхтича, його домашню мрійливу філософічність, його необмеженість у запасах знань, іноді просто непотрібних звичайній людині, але в цеху він повернутий був до людей іншим своїм боком, саме тим, який становив головну його сутність стосовно до товаришів по професії, і тут мали цінувати Шляхтича тільки за те, що він виказував, а виказував він небагато: ввічливу тихість, майже непомітність, надто ж у зіставленні з дебелістю Токового, якого я пам'ятав майже таким худорляво-непомітним і навіть одухотвореним, як і Шляхтич, але в короткім часі Токовий позбувся невизначеності в характері, може, стало йому в пригоді випадкове потовщення тілесне, нерішуча кількість перейшла в злу якість, він прокинувся одного ранку дебелим уже не тільки тілесно, але й духовно, ідеологічно, так би мовити, дебелість свою Токовий не тільки відчув, але

й вирішив належно використати, мовляв, достобіса духовність і витончену делікатність, чоловік живе серед заліза й надтвердих матеріалів, тут тонкощі — зайва розкіш, злочинне розтринькування людської енергії, тож хай живе слонячість, носороговість, бегемотовість; чим ти важчий, тим більше зможеш накірчити, підгнітити проблем, легше проб'єшся, бо життя — це ліс, крізь який треба проламуватися по-бульдозерячому, а я теж бульдозер, і це назвемо, як захочемо: чи непоступливістю, чи ідейною цілеспрямованістю, чи боротьбою ідеологій; це вигадав не я, вигадав хтось стократно мудріший, але вигадав він для мого вжитку, і треба належати до останніх дурнів, щоб не скористатися.

Токового ніхто не любив, але в ньому відчувалася сила, тому за ним ішли, він не просто підміняв часто недугого начальника цеху, він витісняв старого інженера методично, вперто, з неминучістю усталеного порядку, за яким змінюються пори року або тихо пересуваються по небу зорі й планети. Закон змінності!

Якби запропоновано вибирати між Токовим і Шляхтичем, всі вибрали б Токового, навіть Євген, а в спільники до Шляхтича записався б хіба що я, склавши в такий спосіб його одноосібну армію. Бо Євген, хоч ми і відвідували чоловіче товариство Шляхтичів для душевного спочинку або, навпаки, для покрепи, все ж таки володів прямолінійністю Токового, іноді, може, перевершуючи того в своїй упертості. Євгенові (називатиму його вже так, бо не було Єньки з дитинства, не було Гена, якого я проводжав до столиці, був тільки Євген, юнак, який твердо стоїть на ногах, стоїть там, де він хотів стояти, і ніщо його не сколихне) не йшлося про мрійливість шукань, сумніви, відверті а чи сховані за ввічливістю або байдужістю, він відкидав, він летів, як випущена з лука стріла, не як ракета, бо ракету, завдяки радіоелектроніці, можна завертати з льоту куди завгодно, а давня примітивна стріла, хоч яка недосконала й обмежена в своєму засягу, мала все ж таки ту перевагу, що неодмінно долітала, куди була пущена,— так от Євген і належав до людей-стріл, він сам себе вистрелив. А куди? Дуже просто: туди, де Аля.

Аля жила в маленькому робітничому місті. Євген теж мав покинути столицю попри все на світі і жити в нашому місті. Там, де жила Аля. Аля працювала на трубопрокатному, і Євген мав там працювати. Якби Аля зависла над землею на повітряній кулі, Євген теж надув би собі кулю і завис над землею. Аби лиш там, де Аля.

Може, збоку воно й смішно, але я мав свої радісно-сірі очі, а чого б чоловік не зробив задля таких очей! Може, далекі, намріяні мною більше, аніж існуючі насправді сірі очі саме й були тим поштовхом до мрійливого суму за чимось вищим у противагу вульгарній приземленості Токового, не позбавленій, як мені уявлялося, користолюбства. Не завжди можеш точно висловити те, що клубочиться в голові. Тільки в магазинах до всіх товарів причеплено етикетки. В житті безліч явищ не мають етикеток. Тоді або ж хапаєш першу-ліпшу (як Євген) і вдовольняєшся на часі, або ж сидиш, ждеш, поки хтось розставить ті речі по полицях понять і візьме тебе за руку й поведе на екскурсію. Тоді гірко думаєш: а навіщо ж моя власна голова? Заметушишся, запрагнеш чогось, але спалах минає і знову живеш ялово, в заведеному ритмі нудьги, іноді навіть діяльно, але без вдоволення. А серце жде чогось... А серце жде...

Я вигадав собі Шляхтича. Я хотів з'єднати всуціль Шляхтича і мої радісно-сірі очі, я намріяв і далекі очі, і незвичайність Льоні Шляхтича. Я вірив, що надійде час, коли Шляхтич скине з себе задумливу ввічливість і стане вимагати від усіх: "Думайте!" І по обличчях бачитиме, хто хоче думати, а хто уникає цього. Шляхтич мав право вимагати від людей — для мене це не підлягало жодному сумніву, він сам видавався мені сконцентрованим, оголеним розумом, як буває оголений нерв під час зубного болю.

Але, ще здавалося мені, Шляхтич ніяк не може застосувати свій розум. Як атомну, енергію в мирних цілях.

Застосує.

І застосував.

Він використав "рок-н-роли", з якими в нас у цеху нічого не виходило, на яких сам всемогутній Чемерис гнав брак.

Найголовніше ж — Шляхтич повірив у мене так само, як я весь час вірив у нього. Він забрав мене від Чемериса, який і далі гнав тільки брак, ретельно й безжально виявлюваний Алею (між ними існував мир, батько з дочкою йшли з заводу разом, приходили на роботу теж разом, Чемерис ішов завжди мовчки, Аля щось похмикувала йому по дорозі, але взаємини їхні не погіршали від того, що дочка буквально без ножа різала батька своєю прискіпливістю й педантизмом), і поставив... до Євгена. Так нарешті ми з'єдналися після багатьох років, після того, як я заліг колись на дивані, а потім тинявся по курсах, а потім вилітав із танка, а Євген тим часом теж доходив до кінця шкільних премудростей, потинявся по столичних тротуарах нашого міста, став дійовою особою давезного спектаклю під назвою "Батьки і діти", визирив із далекої далечі Алю, відмовився від дипломатії, знову опинився в місті нашого дитинства, але вже не як син головного інженера, а як самостійна одиниця, заполонена прагненням стати повноцінним робітничим класом, що йому зрештою і вдалося, перш ніж досягнув цього я. Відповідно до наших заслуг Євген став наді мною, тобто я мав виконувати в нього ту саму роль підручного, яку виконував у Чемериса. Від Чемериса Токовий би мене нізащо не відпустив, бо його прихильність до моєї скромної особи ще зросла і вже набувала розмірів майже загрозливих, але тут втрутився начальник цеху, який відкинув усі свої хворощі, не добув строку в черговому санаторії, товкся в цеху, прибирав усе до рук, забирав у Токового владу, з якої той не зумів скористатися, бо "рок-н-роли" загрозливо й лиховісно не бажали підкорятися, власне, вони просто не могли давати того, для чого не були пристосовані.

Так от, начальник цеху (прізвище його — Кузема, звали Федір Федорович, або "дубель Фе", як жартували молодші) забрав мене від Чемериса і поставив на один стан з Євгеном. Акомпанував неймовірним

галасом Токовий, ввічливо всміхався Шляхтич, бо перестановку зроблено на його прохання.

Настав його час, а ми з Євгеном ускочили в число довірених осіб висуванця-інженера Шляхтича. Куди він висунеться і чи висунеться, залежало тепер не тільки від нього самого, а й від нас якоюсь мірою, хоч, зважаючи на нашу зеленість у прокатній справі, навряд чи покладав будь-хто надмірні сподівання на такий дует, тут важили тільки приховані здібності Шляхтича, він, мабуть, вірив тільки в самого себе, а нас залучив, просто керуючись давньою симпатією до своїх сусідських хлопців.

Помилка номер один.

Бо як сказав би товариш Токовий:

"Шляхтич ішов на експеримент затяжний і, може, навіть безнадійний, а для проведення експерименту йому потрібні були помічники вірні й довірливі, надто ж слухняні. Наша недосвідченість служила запорукою нашої слухняності".

Ще одне "бо".

Експеримент часто перетворює людей на козлів офірних, а жертвувати собою без вагань легше для юнаків, ще не обтяжених обов'язками по відношенню до інших людей; тут передбачається готовність жертвувати часом, зусиллями, заробітками, до Деякої міри навіть мораллю, бо можеш стати об'єктом глузувань, знущань, переслідувань.

Ми радо пішли до Шляхтича, нам уже мріялися великі відкриття, потрясіння, переворот у прокатній справі, лаври і розкоші слави.

Помилка номер два.

Шляхтич, відкинувши всю свою ввічливість, жорстоко розчарував нас. Він заявив, що нічого нового відкривати не збирається і нам теж поки що не радить. Послухати цього чоловіка, що так гарно вмів розповідати про великі книги і про великі ідеї, то людство взагалі нічого не вигадує нового принаймні за останні кільканадцять тисяч років, бо саме до таких глибин сягає історія в своїх писаннях, головне ж — у легендах, найдавніша з яких, мабуть, легенда про Атлантиду, збережена для нас Платоном; а ще, може, давнішим одноголоссям загадкової минувшини слід вважати відомі тепер усім географічні карти турецького адмірала, власне, копії з ще стародавніших копій, важко навіть уявити, в яку далеч можна віднести час виникнення оригіналів карт, а ще важче, неймовірніше припустити, щоб людина минувшини, уявлювана звично печерним мешканцем, мала змогу піднятися над планетою на космічну висоту, побачивши планету, як її бачать наші космонавти, бо ті карти турецького адмірала дають зображення земних материків з висоти, а ще там є точні обриси Антарктиди, ще не покритої кригою!

Отже, людство пережило вік космічних польотів? Це ще тільки припущення. Може, знали люди й атомну енергію? Знали чи ні, а про атомну будову речовини говорили вже грецькі філософи. Ракети? Але на чому грунтується принцип реактивності? На відштовхуванні. Стрибаючи, ти вже застосовуєш цей принцип — якби земля була легкою, вона б відлітала від тебе, а так — відскакуєш від неї ти, щоразу переконуючись у її твердості. Що там ще? Польоти в повітрі? Птахи. Плавання під водою? Риби. Нічого нового в детермінованім всесвіті. Так сказав би доцент Крижень. (Чесне слово, якби я був дівчиною, закохався б у Крижня за його слова!)

Коли йшлося про нашу роботу, Шляхтич не був мастаком до пишних слів. Ми зібралися втрьох, і Льоня виклав свою ідею, просту, як світ: перш ніж пускати в стан заготовку труби, спробувати її підігріти. Не доводити до високих температур, бо тоді відбудуться структурні зміни в металі і піде нанівець сам принцип холодної прокатки, а тільки трохи підігрівати — десь, може, до двохсот-трьохсот градусів, щоб полегшити

станові його . роботу. Таку просту й водночас розумну річ міг вигадати, звичайно, тільки Льоня Шляхтич.

Помилка номер три.

Токовий, хоч йому про це й не казали, прийшов до нас сам. Вважав, певно, що призначення на посаду начальника цеху вже лежить у нього в кишені, тому метався і чимдуж виказував енергійність.

Токовий сказав так:

— Нащо це все?

— Що саме? — ввічливо поцікавився Шляхтич.

— Ну, оце все, витівки ваші.

У Токового були ясні, чесні очі. Він справді не розумів. Він допитувався "нащо?", він не вірив, а я вірив Шляхтичу без розпитувань, бо хотів вірити. Хотів — і кінець. Прихильність породжує віру.

Але Токовий хотів знати, і Шляхтич коротко виклав йому суть справи: вдовольнися, чоловіче, і не заважай людям, якщо вони пробують зробити щось корисне!

— А хто це вигадав? — спитав Токовий, з ясними в своїй наївності очима.

Шляхтич мав просто сказати: "Я". Але він сказав інше:

— Майстер Череда.

— Майстер Череда? — перепитав Токовий і по-панібратськи ляпнув мене по плечу.— Митько вже майстер у вас?

— Майстер Череда,— спокійно повторив Шляхтич і додав: — Той, якого ви відправили на пенсію.

— Ах, на пенсію...— Токовий лиш тепер згадав про мого батька, а я почервонів, ладен був провалитися крізь підлогу, я, здається, збагнув причину моєї появи в "команді Шляхтича": просто він із вдячності до мого батька взяв мене до себе. А може, мій батько поставив таку умову: я, мовляв, тобі секрет розкрию, але за це мусиш підняти мого Митька, а то закисне і не прославить робітничої династії Череди.

— На пенсію...— повторив Токовий, мовби шкодував, що Шляхтич ще занадто молодий, щоб застосовувати до нього цю прекрасну, законну формулу "на пенсію".

— Вони пробували під час війни,— так само спокійно пояснив Шляхтич.— На Уралі. Нагрівали заготовку паяльною лампою. Труби йшли легше...

— Для самоварів? — спитав Токовий.

— Прошу! — Шляхтич і в гадці не мав, щоб хтось міг кепкувати.

— Для самоварів труби, кажу? Паяльною лампою — для самоварів?

— Для бойової техніки,— сказав Шляхтич і відвернувся, щоб показати щось електрикам, які монтували нам пристрій для попереднього нагріву заготовок струмом.

— Ну, ну,— помахав руками Токовий,— як сказав поет: "Твори, выдумывай, пробуй!"

Я хотів поспитати Шляхтича про себе. Мовляв, так і так, на яких умовах я сюди потрапив? Але не наважився. Бо це ж був Євген — мій товариш. Будемо вкупі, а вже там що вийде.

Зате з батьком розмови я відкладати не став.

— Ідеї подаєш молодим інженерам? — кинувся я в атаку, Ще тільки переступаючи поріг.

Батько сидів за столом, озброївшись ножицями і обклавшись газетами. З того часу, як його відправили на пенсію, він Щодня вирізав щось із газет і розкладав по різнокольорових папочках, які ховав під замок. Що він там вирізав і що ховав?

— Льонько Шляхтичів хлопець з головою,— буркнув батько,— ідейний хлопець.

— А я в тебе що, безідейний?

— Ти ще молодий.

— Молодий, молодий! Це ти в Чемериса позичив?

— Сам догадався. Чого ти сьогодні такий гарячий?

— Бо не хочу, щоб мною торгували.

Батько склав свої вирізки, підвівся.

— Вмивайся, та підемо обідати. Хто там тобою торгує?

— Ти! — закричав я.— Ти мене Шляхтичу продаєш за свою ідейку з паяльною лампою. Мов у магазині подарунків: купуйте з придачею.

— Дурний ти, Митьку,— зітхнув батько,— про тебе й не згадував ніхто. А взяв Льонька, то держись.

— Ну.— В мене геть щезла охота розкрикуватися далі; не звик я до таких перепалок з батьком, та й він не звик.

— Держись за Льонька,— повторив батько, замикаючи в шухляду свої вирізки.

8

Легко сказати: держись. Так, мабуть, гукають глядачі ковбоєві, що сідає на дикого коня, котрий уперше відчуває на собі вершника. Часто в іноземній кінохроніці показують такі кадри. Так часто, що іноді складається враження, ніби там людство розділено на дві половини: ковбої і глядачі. Одні галасують і вболівають, другі пробують вдержатися на спині в дикого скакуна. Кінчається завжди однаково: кінь після всіляких вихилясів і вигибасів примудряється завернути таке, що ковбой сторчма летить на землю. Мабуть, ще не втримався жоден. Принаймні в тих кінокадрах, які мені доводилося бачити.

А в нас діло було гарячіше, ніж найрозтелесованіший огир. Ми опинилися на схрещенні всіх поглядів, до нас ставилися з пересторогою, з вичікуванням, з нас потай глузували, лаяли, зневажали, мали за ніщо. Може, й не всі, але хто ж там би мав час розбирати, скільки за нас, а скільки проти?

Ми жили серед суцільного знизування плечима. Нічого в нас не виходило. Ми не заробляли нічого. А працювали, мов каторжники.

Шляхтич випустив нарешті пазури. Вівся з нами, мов колонізатор, мов плантатор. Тримав коло стана по дві зміни. Взагалі ми забули, що таке зміна, що таке робочий день, що таке час. Мені було однаково, мав завжди коло себе радісно-сірі очі, вони світили в години найтяжчої

втоми, не тьмарилися від щонайгіркіших невдач. Але Євген... Як міг він втримуватися коло нашого, може, безнадійного діла в той час, коли десь довкола Алі стискувалося залізне коло залицяльників, в рядах яких були такі солодкомовні, як доцент Крижень!

Ми гріли розтрикляті заготовки ледь-ледь, мало не долонями — "рок-н-рол" пускав їх з такою самою нехіттю, як і зовсім холодні. Тоді ми, розізлені, розпікали до трьохсот-чотирьохсот градусів — горіло мастило, доводилося відмовитись від прокатки, щоб не вивести з ладу стан. Ми змінювали змащення (Шляхтич спробував графіт), наш "рок-н-рол" відразу почав викидати труби з підозрілою легкістю, швидше, ніж у Чемериса. Може, нарешті, був успіх? Аля розбила наші ілюзії з безжальною жорстокістю. Зерна графіту "вгорялися" в тіло труб, творили там невидимі для ока, але не для Алиних контрольних механізмів пошкодження — труби не годилися!

Але ж ішли, чорти його бери!

Шляхтич кинувся в область. До трубного інституту. Приїхав звідти з тонкошиїм чубатим хлопцем, смішно чубатим і смішно довгошиїм, водив його по всіх заводських інстанціях, рекомендував:

— Аспірант Фрусін.

— Гриша,— казав аспірант, смішно пошморгуючи носом.

— Здається, наш Шляхтич вибрав найвірніший спосіб угробити справу,— похмуро промовив Євген, коли почув Гришине шморгання носом.

Я мовчав, Євгенові давно вже мав увірватися терпець. Ліпшої причини, ніж Гриша Фрусін, навряд чи він би й діждався. Десь щось там діялося з Алею. Вибір був надто недвозначний: Аля або наш експеримент. Я розумів Євгена і мовчав. Бо на його місці вже б, мабуть,

давно кинувся, "задрав штаны", за комсомолом, маючи на увазі дівочу його частину.

Але Євген утримався ще й на цей раз. Обмежився лиш зауваженням про смішне шморгання носом.

А потім приїхала Зізі. Це був не той приїзд, коли все закрутилося в тугу спіраль, а ще тільки ніби рекогносцировка; Зізі війнула по місту, крутнулася в цеху, розсипала сміх,— ямочки на щоках, підтанцьовування і переморгування,— зачарувала все чоловіче населення й зникла. А приїздила, щоб привезти з трубного інституту, де вона працювала асистентом, свою подругу Діану. Діана призначалася в асистентки до Гриші Фрусіна. Такий молодий, а вже мав асистентку! Ми пішли подивитися на неї. Ходили дивитися на Діану всі чоловіки, жінки й дівчата — теж. Бо Діана відзначалася занадто вишуканою вродою. Така вродлива дівчина просто не пасувала до нашої обстановки. Виходила за межу явищ природних, становила суспільну аномалію так само, як наш бровастий заводський поет. Якби поет був молодший і не мав великої родини, ми б спробували його одружити на Діані. Та шкода зусиль! Діана, мабуть, не піддалася б ні поетові, ні богові, ні чортові. Сиділа, білотіла, пишноволоса, горда, як богиня, щедро висвічувала красою, але холодом віяло од тої краси, мов із Гренландії!

— От би таку дружину Шляхтичеві! — сказав я Євгенові.

— Чому Шляхтичеві?

— Ну, він чоловік трохи незвичний, особливий. Довго не закохується.

— Його справа,— Євген, здавалося, не мав наміру обговорювати будь-чиї сердечні діла, мабуть, боявся, що дійде черга до нього.

— Але ж така краса!

— А ти скажи йому. Відкрий очі сліпому.

— Скажу, не побоюся.

І таки сказав, і Шляхтич уважно мене вислухав, навіть не посміхнувся, а за кілька день приніс мені додому великий альбом, виданий у Берліні, "Жіноча краса".

— Ось. Як різні художники розуміли красу. Тут вісім чи десять віків. Двох схожих картин, здається, не було. І двох схожих жінок — теж. Очевидно, це чисто суб'єктивне. З сфери ідеалізму. Іноді не треба боятися ідеалізму. Я не боюся.

Якби ще до кожної з таких картин та додати бодай коротку історію зображених жінок. Я спробував вигадати, але відразу капітулював. Бо всі ті жінки були зі світу мені чужого і незбагненного. Я дивився на них крізь товщу епох, наче крізь кілометрові шари темних вод океану. Бо що таке, наприклад, Саломея з головою Івана Хрестителя? Чому я повинен вважати красивою жінку, якій піднесено на блюдці відрубану бородату голову, і вона (з безсоромно оголеними персами жінка) пальцем, обнизаним коштовними перснями, намагається підняти повіко над мертвим оком?

Щоправда, я знайшов там і Діану — богиню лісів і полювання, про яку щось можна було вигадати, бо на картині з-за кущів зирили на неї і її гарних молодих служниць хтиві бородаті сатири.

Але що я міг вигадати про Діану, асистентку Гриші Фрусіна? Сам Гриша називав Діану не інакше, як "богиня", дівчина милостиво приймала це ймення, в глибині її душі, очевидно, це справляло приємність, але зовні... З однаковим успіхом Діану можна було, здається, називати ступою або кочергою — її холодна байдужість не змінилася б.

До байдужості додавалася тупа дурість. Асистентка мала нотувати результати дослідів, які вів Гриша. Він брав шматочки труб, нагрівав їх і пробував на спеціальному пристрої прокатувати. Тисячі варіантів мав він перепробувати, щоб натрапити на той режим, який був нам потрібний. Звичайна механічна робота, яка потребує терплячості. Як і кожен експеримент. Від Діани навіть терплячості не вимагалося — сама ретельність. Але "богиня" примудрялася вносити таку плутанину в записи, що Гриша куйовдив у відчаї свій чуб, вискакував з лабораторії, біг по цеху, кричав:

— Тримайте мене, а то я вб'ю її!

Токовий терпляче спостерігав Шляхтичів "цирк". Він проковтнув і Фрусіна, і Діану, він заліг у своєму окопі недовіри, вичікував, слушно розмірковуючи, що час діє проти старого начальника цеху і на його, Токового, користь. Він твердо засвоїв розповсюджену серед декого істину, що інженер лиш тоді справжній інженер, коли він стає керівником, коли йде вгору, робить кар'єру, для чого потрібні якісь особливі якості, якийсь талант, а не просто голова й вміння думати. Голова є в кожного, і думати теж уміє кожен, але директором заводу стає один з десятьох тисяч, а начальником цеху — один з тисячі.

Шляхтич ходив і думав. І що придумав? А нічого ж! Адже все так просто: купили тобі за золото першокласну техніку, освоюй її, давай труби, проганяй крізь стан холодну заготовку, продавлюй її, пропихай, мов лиху долю. Що більше, то краще. Користь для народу і для країни тобто для чого? Для комунізму. Так ні. Він хоче щось шукати. Дірку в цілому. Якісь експерименти. Якісь викрути. Якийсь абстракціонізм у прокатній справі.

Цех не виконував державного завдання. Якщо нас з Євгеном ще могли б звинуватити в непотрібних експериментах, то решта, хоч і діяла за програмою Токового, однаково мала успіхи не кращі.

Отоді й приїхала на завод державна комісія.

Але все ж таки першою приїхала Зізі. Бо Фрусін подзвонив до інституту і, потрясаючи телефонними дротами на всій відстані до обласного центру, прокричав, що вб'є Діану, якщо її негайно не замінять. Зізі приїхала, щоб помагати Гриші. Хоч він і шмаркач. Хоч і всі ми шмаркачі.

— І Льоня Шляхтич шмаркач, по-твоєму? — спитав я розгнівано.

— І твій Льоня шмаркач! — відрізала вона.

— Чому це він мій?

— А не мій же! — засміялася Зізі.

Вона вмить перевернула в нас усе шкереберть, повитрушувала з папок усі батькові газетні вирізки, батько був перед нею цілком безпорадний, але прибігла мама, голос у неї переривався, ніколи не бачив я мами такою схвильованою, вона закричала до Зізі:

— Не смій, ти, вертихвістко! Батько працює! Він пише мемуари!

Пише мемуари? Наш батько пише мемуари?.. Але ж він усе життя писав тільки табелі. Вони й досі стоять у мене перед очима. Приносив додому засмальцьовані аркушики. Прізвище, обсяг виконаної роботи, норми, розцінки... Все це мали робити в конторі, але батько намагався сам, володів хворобливою чесністю щодо виконання своїх обов'язків, трохи смішним видавався мені й старомодним.

Як же він міг писати мемуари? Про що? Все життя завод, завод, завод. Не стріляв, не бігав у атаки, не брав штурмом ворожих міст, не рятував челюскінців, не сидів на крижині, не здійснював безпосадочних перельотів, не стрибав на парашуті з стратосфери, просто давав метал,

"гнав трубу". Які ж тут мемуари? Не зустрічався ні з царем Миколою, ні з Черчіллем, за кордоном не був, у полон не попадав, до ворожих угруповань і партій не належав, проти Радянської влади не боровся, як Савинков або Шульгін. Про що ж писати? Як боровся за Радянську владу своєю працею, своїм сумлінням, своєю честю? Але так боролося принаймні сто мільйонів чоловік. Не стануть же всі сто мільйонів писати мемуари?

— Про що ж ти пишеш? — приступився я до батька.

Тоді батько, трохи спантеличений таким несподіваним перебігом подій і дочасним розкриттям його приховуваного наміру, в який він посвятив тільки маму, трохи потупцяв і, поглядаючи без особливого довір'я на Зіну, тихо сказав:

— Про комуністичну ідейність.

Тут підлетіла Зізі, почепилася на батькові, чмокнула його в щоку, шепнула на вухо:

— Дай почитати.

Я зняв її з батькової шиї, відставив убік.

— Це тобі не "Щит і меч".

— Сам читай про своїх шпигунів! — огризнулася Зізі.

— Не про шпигунів — про розвідників.

— А чи я там розбираю! Тату, даси?

— Він ще не закінчив,— втрутилася мама,— а ти безсовісна! Все порозкидала.

— Я зберу, зберу! — застрибала Зіна.— Мить, помагай мені!

Ми згадали дитинство і стали повзати по кімнаті, збираючи вирізки; ми зіштовхувалися, жартома борюкалися, валяли одне одного на підлогу, реготали, батько теж усміхався, дивлячись на нас, мама пішла доварювати обід, газетні вирізки знову вляглися в різнобарвні течки, ми жирували з Зіною, як десять років тому, коли ще були школярами і не мали на гадці нічого, крім пустощів, але в мені не пропадав подив, я не міг позбутися нового, щойно народженого почуття, мною заволодівала розгубленість, викликана несподіваним відкриттям: мій батько, майстер-пенсіонер Матвій Сергійович Череда, пише мемуари, які назвав "Про комуністичну ідейність". Видно, це не спогади і не мемуари, а роздуми про життя, до яких я ще не доріс навіть у припущеннях, для мене задосить було й радісно-сірих очей зі спогаду, як для Євгена — мовчазного страждання коло неприступної Алі; навіть роботу ми трактували ще мов спорт, відразу мріяли про рекорд, про стрибок вище за всіх, не дбаючи за підготовку, а підготовка починається із зародження ідеї, і потім, якщо не просвітлено буде твій труд високою ідейністю, то видасться він марудний, утомливий, нікчемний, не стане тобі терпцю, кинеш ти, не довівши замірів до завершення,— може, через те так багато невикінчених справ у житті, що не вміють підкорити всього себе одній ідеї, бо це зрештою вдається небагатьом.

Щонайменші внутрішні зрушення мають вириватися назовні, надто ж коли тобі двадцять літ. Я штовхнув Зіну занадто сильно як для пустощів; вона боляче вдарилася плечем об ніжку столу, здивовано й ображено стрельнула на мене зеленкуватістю своїх очей:

— Чого штовхаєшся? Зрадів, що дурний виріс?

А я не хотів бути дурним, тобто наївним, дитинство моє скінчилося вже давно, хоч років проминуло й небагато. Тоді були шкільні стільці з тоненького пруття, маргарин замість масла, штапельні сорочки брудно-лякливих кольорів, погано освітлені вулиці. Але чи я те знав? Трава була тоді така сама, і морозиво хоч і водянисте, але було, і небо, може, навіть краще, бо американський У-2 ще в ньому не з'являвся.

Дитинство має в собі щось рослинно-безтурботне, сприймаєш світ лише як таку чи іншу гру, згодом пробуєш перенести в своє свідоме життя звичку до тої гри, всіляко маскуючи свої наміри свідомо чи мимоволі, але рано чи пізно стається щось таке, коли доводиться покінчити з грою назавжди, це приходить або в зболеності від невпинних ударів, або в щасливі хвилини просвітлень, відомих мислителям і мрійникам, дехто намагається силоміць проволокти дитячу гру крізь роки на зразок отого доцента Крижня, що хотів заманити в хатку, збудовану з слів, гарну дівчину Алю! Моя гра скінчилася дочасно. Може, коли вилітав я з танка, може, як схилялися наді мною радісно-сірі, незабутньо сірі очі, може, від невдач у цеху, де вже, здавалося, ти ось-ось мав ухопити в свої руки якийсь там кусень матеріального чогось і сам, уперше в житті, створити щось нове, новий маленький світ витворити і прилучити його до твореного цілим робітничим класом, але руки натрапляли на порожнечу, сили йшли в пісок, так ніби ти боровся з сизим димом або з туманом.

А може, гра кінчалася сьогодні, в отому злякано-торжествуючому вигукові нашої мами про те, що батько мій, майстер-прокатник Матвій Сергійович Череда, "пише мемуари"...

9

"Що ж ти пишеш, батьку?"

Певно, так мав я спитати батька, вибравши час, коли ми з ним лишилися тільки вдвох, спитати не заради простої цікавості, не знічев'я,

а з усією належною повагою і любов'ю до батька, яку почуває кожен хлопець двадцяти літ, але далеко не кожен може висловити.

Не міг і я. І не спитав. Розізлений на батька, що той так легко піддався Токовому, не чинив опору (його випхали на пенсію саме в найвищому розквіті мудрості й досвіду), мав би боротися, мав би лишатися на заводі, щоб передати всі свої набутки молодим, передати мені, бо я належав до молодих, був їхнім уособленням і ось тепер, позбавлений очікуваної, хай навіть підсвідомо, батьківської опіки, проймався іронічністю, зневірою, легковажним наплювізмом,— це, може, й не я особисто, так мої однолітки, і їхній вплив рано чи пізно мали відчути й ми з Євгеном, бо порожнеча заповнюється (старий закон Торрічеллі ще з шостого класу!), природа не терпить порожнечі; батько не повинен був відступати, позиції без бою не здаються,— ось справжня комуністична ідейність, як на те пішло, а не писання мемуарів, збирання газетних вирізок для тамування власних образ.

Для батька я ще, мабуть, продовжував залишатися дитиною, він не сприймав мене всерйоз, та й сам я ще перебував у невизначеному стані, в неокресленості прагнень, якщо виходити з безпредметного тяжіння до радісно-сірих очей, більше вигаданих, ніж реальних. Діти завжди кричать, не вміючи висловити своїх бажань. Навчившись говорити і заявляти про свої потреби, вони з часом вмовкають, пройняті настороженістю, а часом від страху наштовхнутися на глузування. Щоб відплатити світові за його жорстокість, мерщій кидаються в глузи самі, здіймають на кпини іноді найсвятіше, найдорожче для них, караються в душі, але вуста їхні вперто кривляться в усміхові.

Батько вибрав вихідний день, вибрав такий день, коли я сидів удома, бо Євген побіг шукати Алю, а Шляхтич не запрошував до себе, бо мав повно клопотів з нашими цеховими невдачами; батько довго терся і м'явся, ходив коло мене, вибираючи властиву хвилю, відкашлювався й гмикав, я вже добре знав його натуру, щоб збагнути, що він щось хоче сказати, але вперто мовчав, жорстоко мовчав, з якоюсь зловтіхою

спостерігаючи за його невмілими маневрами довкола моєї кістлявої і, якщо правду мовити, нікчемної особи.

Все ж таки батько наважився.

— Тоді, Митьку, ми ото говорили про оте,— відкашлюючись і червоніючи, почав він,— так я хотів дати тобі...

— Що ти хотів дати? — без цікавості спитав я.

— Почитати... Один зошит... Так, із середини... Одне питання...

— Ах, питання...

Я ще хотів сказати: "Ти розробляєш якісь питання? Теж мені доктор наук..." Але вчасно схаменувся, сховав свою іронічність за вдаваним позіхом, простягнув руку:

— Давай, почитаю...

Батько дістав із шухляди товстий зошит у чорній цератовій обгортці (справді, чорна і справді, цератова, чомусь така обгортка найулюбленіша для всіх, хто починає письменникувати на старості), показав мені:

— Ось звідси і до цього місця... А решта — ще не готове, я ще обдумую...

— Розберусь,— сказав я зухвало з верхогір'я свого вечірнього університету знань і з погляду вічності, засвоєному від Спінози за посередництвом доцента Крижня.— Ти про Спінозу чув?

— Про Спінозу? Ні, не чув,— розгубився батько.— А хто це?

— Філософ такий був. З погляду вічності.

— А-а,— сказав батько таким точнісінько тоном, як Аля тоді казала Крижневі. І в тому тоні теж прозвучало, як і тоді в Алиних словах на адресу Крижня: "Хоч ти й про Спінозу там щось мелеш, а ще дурень".

Батько все життя писав наряди й заповнював табелі, тепер він вирізав із газет якісь статті й шматки статей, але ніколи не гадав я, щоб він почувався так природно в сфері чистих розумувань і високих абстракцій, якими наполовину заповнені газети й політичні книжки, ніколи не міг би припустити в ньому схильності до мислення точного і навіть суто наукового. Ще там був чистий людський біль за себе і за багатьох, кому стали на заваді розкрити свої здібності, був тихий докір, негаласливе вказування на помилки, може, й власні або й цілого свого покоління.

Він писав:

"Ленін не знав дріб'язкового самолюбства, заздрощів та інших ницих почуттів. Він завжди щиро радів, коли бачив талановитого, розумного працівника, і завжди намагався його висунути. В одному з листів Володимир Ілліч, наприклад, зауважував: "Чичерін — працівник прекрасний, добросовісний, знаючий. Таких людей треба цінити. Що його слабість — брак "командирства", це не біда. Хіба мало людей із протилежною слабістю на світі!"

Батько писав:

"У свій час серед керівних працівників було недостатньо молоді. З'явилася необхідність більше уваги надавати висуванню молодих кадрів, при цьому не допускаючи будь-якого, навіть щонайменшого, протиставлення молодих кадрів старим. І навпаки.

Буває так, що деякі керівники не можуть правильно оцінити ділових, знаючих людей і своєчасно висунути їх і миряться з тим, що часом на відповідальних постах тривалий час перебувають відсталі від життя люди. Замість того, аби звільнятися від таких працівників, їх нерідко пересовують з одної посади на іншу. Все це породжує застій і гальмує прихід нових сил.

Нерушимою нормою нашого державного життя повинно бути систематичне оновлення спеціалістів, керівників апарату. До керівництва повинні приходити найздібніші, найвідданіші справі партії люди".

Це вже, видно, з газетних вирізок, відомі істини, хто ж цього не знав? Власне, й Токовий випхав колись на пенсію батька, а тепер чимдуж прагнув випхати й начальника цеху, керуючись ідеєю постійно триваючої змінності поколінь, кадрів, спеціалістів, керівництва. Все на світі змінюється.

Для нас батько — це все життя на заводі. Там він щось робив, там його поважали, там він неперевершений, а вдома — це непрактичний чоловік, здивований від того, що існує безліч справ поза його справою життя, він усе вважав дріб'язком, не вартим уваги, окрім свого цеху, у нас усе трималося завжди на маминих плечах, вдома не розділялася робота на жіночу й чоловічу, усталено було від початку: вдома — все мамине, батьків — завод.

Мабуть, варто розповісти історію з краном. Так би мовити, від поезії криниць до комфорту сяйливих кранів. Але тут не про комфорт, а про плату за комфорт і про мого батька.

Вони тоді з мамою лишилися самі на цілу зиму. Я — в армії, сестри розбіглися межи людьми. Майже як у Шевченка.

Батько приходив з роботи, вмивався, вечеряв, надягав окуляри, сідав до газет, мама поралася в кухні, прибирала й вичищала, потім вони, мабуть, сиділи разом, згадували дітей, може, читали наші листи, вірніше, мої листи, бо писав тільки я, мабуть, через те що наймолодший, а ще через неможливість якось інакше подати про себе звістку. Що ж до сестричок, то вони вибирали простіший засіб: Ізіда дзвонила по телефону, Зінаїда теж іноді дзенькала-бренькала, Антоніда просто приїздила в гості щотижня із своїм механізатором, приїздили вони казенним газиком (а в мріях механізатора стояла чорна "Волга" з блискучим поясочком). Рацпроп мав батька професора ветеринарії, гельмінтолога, по-вченому висловлюючись, а простіше — спеціаліста по глистах. У діда-професора була "Волга", а в Рацпропа тільки жадоба "Волги". Жадобу передав він і своїм двом синочкам — Вові й Борі. Він передплачував журнал "За рулем", вивчав правила вуличного руху, Вова і Боря вже знали, на яке світло можна їхати, а на яке ні, й наввипередки мріяли: "Ось умре дідусь і залишить нам "Волгу". Таке собі новітнє гробокопательство на грунті "Волги". Одне слово, у моїх рідних контакти із сестрами були безпосередні, зі мною ж — тільки листовні. Але це між іншим. До крана не має жодного відношення.

Взагалі з кранами, електролампочками, замками мала справу мама. Навіть я, коли був ще вдома і пробував іноді прийти їй на поміч, з ганьбою проганявся, навздогін одержуючи сердите мамине: "І ти в батька вдався!"

Одного вечора на кухні зіпсувався кран. Не закручувався, капало з нього, але ще не було підстав для тривоги, мама, як завжди, замотала його чистою ганчірочкою, сподіваючись, що її "перев'язка" допоможе крану протриматися до завтра, поки прийде слюсар. Кран капав. Більше й більше. Зривався на дзюркотіння. Мама занепокоїлася.

— Матвію,— покликала вона,— а подивися на кран.

Батько прийшов із газетою в руках, зсунув на самий кінчик носа окуляри, подивився на кран і, ясна річ, не побачив нічого. Раз вода текла, виходить, кран своє призначення виконував.

— Та ти спробуй його закрутити! — сказала мама.

Батько спробував. Вода текла.

— Гм! — здивувався батько. Тепер і він зрозумів, що тут щось не так, але що саме і чому, цього не знав. Механізм крана для нього належав до загадкових. Він просто не існував у тому світі прокатних станів, у якому батько прожив ціле життя.

Мама випхала його з кухні, ще раз спробувала "забинтувати" кран. Нібито помогло. Перед сном вона зазирнула до кухні, щоб пересвідчитися, як там її "пацієнт". Кран уже не тримав води зовсім: вона лилася вільно, горловина зливу ледь встигала поглинати цей струмінь.

— Матвію!—стривожено покликала мама.— Матвію, треба щось робити! Ну що ти за чоловік? Крана не можеш полагодити, а ще майстер!

Професійна гордість майстра Матвія Череди була вражена так глибоко, що батько, попри всю несміливість свою стосовно домашніх механізмів, мовчки пішов на балкон, відшукав там серед мотлоху якогось ключа і так само мовчки, з невдоволеним сопінням став мудрувати коло крана; щось там крутив і вертів, аж поки кран прорвало зовсім і вода виповнила кухонний злив за кілька секунд. Ще мить — вона поллється на підлогу, затопить кухню, всю квартиру, заллє нижні приміщення, заллє весь "Діловий клуб".

— Давай відро! — знайшовся батько. Мама принесла з ванни відро, батько підставив його під дірку від крана, відро виповнювалося з глухим гудінням.

— Давай ще відро!

Але другого відра не було. Мама подала велику каструлю. Батько швидко перемінив повне відро на каструлю, відро поставив на підлогу, тепер каструля виповнилася з глухим водоспадним гудінням.

— Виливай воду в ванну і подавай мені порожню посуду! — скомандував батько, бо командувати він, виявляється, в рішучі хвилини життя все ж таки вмів. Це було майже як аварія в цеху, тут він почувався в своїй рідній стихії. Мама трохи попиряла відра й каструлі до ванни, тоді батько поставив до крана її, а сам став відносити наповнений посуд і виливати його в ванну, спершу вони й не подумали про те, що ж буде далі, думалося лише про те, щоб не затопило помешкання, але чим далі вони, змінюючи одне одного, носили воду з кухні до ванни, тим більшим розпачем проймалися обоє, Вода лилася й лилася. Кінця їй не могло бути, а кінець їхнім силам ось-ось мав настати. Мама почала потихеньку лаяти батька. Такий і сякий. Нічого не вміє. Ні до чого не здатний. Палець об палець удома не вдарить. Такий і ще сякий. І он який. Чим менше в неї лишалося сил для води, тим щедрішою вона була на характеристики для батька — жінки вміють давати характеристики, а моя мама була справжньою жінкою. Батько, хоч і терплячий, врешті не витерпів і закричав:

— Та замовкни, хай би тебе чорти взяли! Тут і сам уже...

Але глянув на маму, на її знесилену постать, вмить пошкодував за свої слова, тихо промовив:

— Справді, винен. Ну, що я за чоловік? А ти не знаєш, у нас тут ніде не можна закрутити воду?

Мама не знала, бо чомусь у нашій квартирі не було запобіжного вентиля. Це теж належало до дивоглядів "Ділового клубу".

— Збігай у кочегарку, може, там десь воно. А я поношу воду,— сказала мама.— Тільки недовго, бо я вже не маю сил.

Батько побіг. Уявити, як мій батько бігає, важко, бо все життя він був втіленням спокійної неквапливості. Але цього разу батько побіг, покотився вниз по сходах аж до кочегарки, грюкнув у двері. Замкнені. Тоді батько кинувся до двірника, довго будив його, бо двірник звечора трохи випив; ще сонного й наполовину п'яного потяг батько двірника до кочегарки, потяг тільки для того, щоб довідатися коло замкнених дверей, що в двірника немає ключа.

— Давай лом абощо! — заревів батько, і те ревіння таке незвичне було, що двірник умить прочуняв, умить приніс лома, вони виважили двері, але до кочегарки вскочити не змогли, бо на самому порозі їх зустрів велетенський чорний пес і загарчав на обох.

— Ломом його! — порадив двірник, сам на всяк випадок ховаючись за батька. Батько, хоч як агресивно настроєний, якось не міг одважитися бити ломом таке досконале створіння, він спробував умовляти пса, але той тільки шкірив ікла та гарчав, видно обіцяючи на своїй собачій мові, що вмить перегризе горлянку кожному, хто ступить у те царство тепла, яке полишив йому стерегти його хазяїн, який пішов собі чи то спати, чи то вихилити десь чарчину за здоров'я всіх живих і покійних.

Тоді батько нарешті згадав про маму, йому стало страшно від самого спогаду, він тицьнув лома двірникові, пробурмотів: "Я зараз ковбаси йому" — і кинувся вгору по сходах.

Мама вже знемагала. Вже навіть для характеристик не мала снаги, тільки зміряла батька таким поглядом, що ліпше б йому втонути в отім зливі, аніж так переживати!

— Ковбаси! — вихоплюючи в неї відро, гукнув він.— Візьми ковбаси й понеси в кочегарку! Там пес. Не пускає.

Мама нічого не второпала. Але слухняно взяла з холодильника шматок ковбаси й пішла вниз. Батько тим часом переливав з пустого в порожнє. Вирішував задачку для четвертого класу: якщо з однієї труби виливається, то за скільки в другу трубу вливається?..

Пес ковбасу з'їв, але ні двірника, ні маму до кочегарки не впустив. Епопея наближалася до кульмінації. Тепер уже батько геть знесилився і от-от мав упасти, коли мама, догадавшись, привела двірника, щоб ще він трохи попрактикувався у вирішенні задачки для четвертого касу. Батько ж, довідавшись про віроломство кочегарового пса, викрикнув погрозу, якої від нього ніколи не чувано, він рвонув на сходи з такою несамовитістю, що мама злякалася не на жарт, спробувала погнатися за ним, але тільки й спромоглася, що крикнула:

— Матвію, він же тебе з'їсть!..

От до чого може привести знесиленість і розгубленість.

З'їсти, ясна річ, собака мого батька не міг, хоч і був досить здоровий. Але куснув за руку добряче, коли батько кинувся на нього, будь-якою ціною наважившись пробитися до кочегарки з її кранами, в яких був порятунок. Він закрутив усі крани, які там були. Вода перестала текти. Щоправда, слідом за цим мало не сталася нова аварія: від нестачі води ледь не вибухнули котли в кочегарці. Добре, що вчасно прибіг двірник і відкрутив те, що треба було відкрутити.

Пса з ганьбою вигнано з кочегарки, бо, гризнувши батька за руку, він став сумирним і несміливим.

Батькові довелося прийняти курс уколів проти відомої хвороби, яку пси охоче передають людям.

А нам лишилася історія про кран. Одна з родинних історій. Трохи смішна, трохи сумна. Залежно від загального настрою. Для мене й Зізі тут було море сміху, для Тоні й Ізіди — тільки щось трагічне. Для Рацпропа — поштовх для мріяння про нову, досконалу конструкцію крана. А Віолончеліст просто нічого не зрозумів.

— Кран?.. Дозвольте. Тобто як це — кран?

Ох, і тип же цей Віолончеліст. Так ніби ще вчора він сам не закручував кранів і не підв'язував їх мотузочками! Адже в його матері, тітки Одарки, ще й досі течуть усі крани. Всі зіпсовані.

Але хоч Віолончеліст і придурюється, ніби він не тямить у кранах, тисячі людей сміються й плачуть від його музики, а мій батько, при всій його непрактичності в побутових дрібницях, все життя давав людям метал і ось тепер, коли вже навіть його найближчі вважали, що пішов чоловік на спад, він раптом виказує майже молодечу завзятість розуму, він розмірковує в масштабах державних, судить із вершин свого трудового життя, і вже тут не спитаєш: "А судді хто?" Бо він скаже. "Робітничий клас. Гегемон".

10

Я приходжу з заводу, в мені немає жодної невтомленої клітини, Шляхтич видавив з мене все, вони з Євгеном як подуріли останнім часом, Євгена я ще розумію, він хоче довести Алі, що між ним і її Чемерисом все ж таки є різниця, він вірить у той день, коли навіть Аля

капітулює і не знайде в наших трубах жодної тріщинки, але де ж той день!

І от коли я, виснажений і знесилений не так роботою, як безплідністю наших зусиль, приплентуюсь додому, я застаю дома... Токового! Дорогого товариша Токового, заступника начальника нашого цеху, красу і гордість нашої молодої інженерії, але не всієї молодої інженерії, а тої частини її, котра набуває дебелості, ваги й авторитету не завдяки інженерським здібностям, а тільки завдяки особливій конструкції голови. Так, так, голови! Такі, як товариш Токовий, мають всеосяжні голови. Всеохоплюючі і всеобіймаючі. Робити не вміють нічого, зате вміють розпоряджатися, тобто узагальнювати. Влада ж узагальнень міститься в слові, а не в руці, тобто в ремеслі. Спершу я бачу не самого Токового, а тільки його піджак. Сірий новісінький піджак, пошитий за останньою модою, з двома боковими шліцами (ні в кого немає такого піджака — помилки не може бути!). Піджак висить на стільці в їдальні. Він акуратно розвішений на стільці, щоб не пом'явся, не побгався, так може повісити тільки товариш Токовий, вельми акуратний товариш, і піджак тільки в нього такий модний і такий гарний. Але я ще не вірю. Токовий? У нас? Не може бути! З якої б речі?

Ще якби до піджака та додано штани, сірі, новісінькі, з рубчиком, напрасованим до гостроти бритви, так напрасованим, що завидки беруть,— тоді ще б можна повірити. Але ні! Навіть тоді б я не повірив. Скоріше пристав би на припущення, що Токовий якимось загадковим чином вискочив зі свого костюма й побіг голяком по місту, аніж повірити, що він може перебувати в стінах нашого помешкання, в гостях у того самого майстра Матвія Череди, якого він підступно, без попередження, ганебно й незаконно відправив на пенсію.

На кухні лунали голоси. Я попрямував туди. Застав ідилію, яка не снилася навіть отцям церкви. Єднання нез'єднуваного, здруження ворогуючих, братання антагоністів. Вовк і ягня, лев і лань, хто там ще? Всі в одній печері, тобто в кухні. Токовий — втілення домашності, затишку, супокою, перепоясаний маминим фартушком, подарованим їй

Ізідою, гарним розцяцькованим фартушком, привезеним мало що не з Італії чи навіть з Парижа, Токовий у паризькім жіночім фартушку! Цирк! Мама — суцільна увага й зачарованість кожним словом Токового. Батько ні в сих ні в тих, підтримуючи якусь штуковину, видно, всучену йому Токовим. І звичайно ж, Зізі. Ця крутилася по кухні з енергійністю й швидкістю каталізатора, який, мабуть, так само метається в хімічній реакції поміж молекулами різних речовин, щоб поєднати їх бодай у нетривку, тимчасову хімічну сполуку, пришвидшити процес.

Я мовчки дивився на чудасію.

— Міг би привітатися,— сказала Зізі,— не бачиш: у нас гість.

— Бачу,— пояснив я сестричці,— вже сьогодні віталися. В цеху. Разів із двадцять віталися.

— Мить у нас молодець,— сказав Токовий.

І диво: батько закивав якось мовби улесливо, мені видалося навіть, що по-підлабузницькому закивав, стверджуючи слушність слів Токового. Хіба ж така мудрість, що її ще і стверджувати треба! І кому: Матвієві Череді, який славився своєю цілковитою незалежністю.

— Чи не видається тобі, батьку,— сказав я, не сходячи з порога,— що ти непослідовний.

— Непослідовний?...— вигукнув розвеселено Токовий.— Ах, дотепник, ну ж і ну!

Він помахав своїми довгими руками, новітній пітекантроп у паризькому розцяцькованому фартушку, потім, вирішивши, видно, що моїй особі вже віддано належну шану, знову повернувся до мами, як до головної дійової особи.

— Ми це зробимо вмить. Кватирку виймемо зовсім, кватирка тепер вам ні до чого. Ми її просто виймемо, і можете хоч продати, хоч викинути. Ми її враз, правда ж, Матвію Сергійовичу?

Батько знов кивнув. Щоправда, без улесливості і весь час мовчки, видно, він тут все ж перебував не добровільно, а з примусу, бо хто б там устояв проти таких двох жінок, як моя мама і сестричка Зізі! Тільки тепер я роздивився, що в руках у батька — вентилятор, прозорий, пластиковий вентилятор, який, мабуть, приніс із собою Токовий, купивши його в магазині електротоварів або й просто взявши на складі в цеху, бо такі самі вентилятори були й у цехових конторах.

— Газ не дає цілковитого згорання,— розпатякував далі Токовий,— газ у плиті згорає, може, лише наполовину, а решта вилітає в повітря, тобто йде в помешкання, насамперед у кухню, і ви вдихаєте цю отруту, вкорочуєте собі життя. Вентилятор позбавить вас...

"Вентилятор позбавить вас..." Він уже не вперше в нас, він знав, що в нас на кухні немає вентилятора, він був тут, рознюхував, видивлявся, чим би придобритися, і ось приніс дарунок — вентилятор. Вентилятор як фактор... Чого? Невже він вентилятором хоче загладити свій свинський вчинок щодо батька? Вигнати людину на пенсію, а потім через два роки подарувати їй вентилятор. Техніка в побут і в людські взаємини. Двадцяте століття!

Але раптом мені стрельнуло до голови: сестричка! Це вона заманила сюди Токового! Мабуть, він давно вже накинув на неї оком, звідси й незбагненна прихильність до мене з боку товариша заступника начальника цеху. Ця хоч кого зможе закрутити. Але ж яка ціна: вентилятор! Невже не могла чогось вигадати дотепнішого? Скажімо, примусити його стрибнути з балкона. Тут невисоко: всього лише другий поверх. Не вб'ється, ніг не поламає, зате сміху скільки!

Я виманив Зіну до коридора, пошепки запропонував їй:

— Скажи, хай стрибне з балкона.

— Ти що, здурів?

— Не примусиш — я спитаю, нащо він вигнав батька з заводу.

— Божевільний! — затулила вона мені рота долонею.

Але я не мав чого втрачати, як той пролетаріат, що скидав з себе ланцюги. Я вступив до кухні саме в той час, коли Токовий, червоніючи від напруги, вигвинчував шурупи, якими прикріплювалися завіси кватирки, і передавав їх один за одним батькові.

— Зворушливе співробітництво,— промовив я з погано прихованою злістю,— чому б вам було, товаришу Токовий, не продовжити таке ж співробітництво з майстром Матвієм Чередою і на виробництві?

— Га? Що? — вдав, що не второпав одразу, Токовий.

— Чому ви мого батька достроково спровадили на пенсію? — навпрямець спитав я, хоч Зізі подавала мені перелякані знаки.

— Ну, це не я,— сказав Токовий, махнувши викруткою і мало не полетівши з табуретки. Колись оте махання руками йому вийде боком.

— Ні, це ви! — вперто сказав я.

— Я тільки підписав наказ,— винувато подивився на Зіну Токовий.

Зіна вискочила з кухні.

— А хто вас примушував?

— Ну, була вказівка.

— Чия? — в мене вселився слідчий. Несправедливість однаково залишиться несправедливістю, хоч скільки тепер не допитуйся, але все ж таки. Хай почервоніє, хай побалансує на табуретці.

— Ну, взагалі вказівка,— покрутив Токовий рукою,— тенденція...

— Але ви поспішили, бо вам...

Договорити я не встиг. Убігла Зізі, перелякана, розгублена, крикнула:

— Упала, я впустила її, о лихо! — І побігла назад до їдальні.

Токовий зістрибнув з табуретки і рвонув за Зіною, бо то був рятунок. Ми теж усі побігли. В їдальні висів на стільці піджак Токового. Людей не було. Люди скупчилися на балконі. Звісили голови вниз. Зіна показувала пальцем, кричала: "Там, там!" — "Ага, блищить,— зраділо сказав Токовий,— я зараз збігаю, вмить принесу". Внизу на тротуарі, під балконом, лежала Зінина сережка. Золота сережка з рубіном. Батьків подарунок. "Збігаєте?" — в Зіну вже вселявся її одвічний біс. "Так",— пробурмотів Токовий, радий нагоді перервати пояснення, яких я вимагав, як продовжувач династії Череди, вважаючи, що сережка послужить йому рятунком. Та не на тих напав. "Ви ще бігатимете? — скривилася Зізі.— Ніколи не гадала, що ви такий..." — "Який же я? Який? — зрозпачено викрикнув Токовий, весь облитий потом зніяковіння й розгубленості, проклинаючи, мабуть, в душі всю нашу родину до найостаннішого коліна, проклинаючи й самого себе за те, що зв'язався з цією вертихвісткою.— Який же я?" — "А такий,— надулася Зіна,— заради мене ви могли б і стрибнути з балкона. Подумаєш, якісь півтора метра". — "Стрибнути? — Токовий метнув поглядом сюди й туди, виторгував собі час, примірявся, вираховував, такий і не чхне без розрахунку, без точної вигоди для себе.— Стрибнути? Ви хочете, щоб я стрибнув?" —

"Звичайно, хочу,— промовила Зіна й одвернулася від Токового, власне, тільки хотіла відвернутися, щоб виказати цілковиту зневагу до такого боягуза, але Токовий знався на тактиці залицянь, він розумів, що втратити нагоду виказати свою відданість — означатиме для нього втратити будь-які сподівання на майбутнє, отож Зіна не встигла повернутися до Токового спиною, як Токовий перемахнув через перила й полетів униз, полетів у своїх найкраще напрасованих у нашому місті штанях, у розцяцькованому фартушку, привезеному аж із Парижа; мама ойкнула, батько механічно кивнув головою, мовляв, так і треба, я пирхнув собі в долоню, зберігаючи якісь там правила пристойності, зате Зізі зареготала відверто, радісно, потішено, мов мала дитина.

— Ха-ха-ха! Ой, умру! Ви не вбилися, Токовий? Ха-ха-ха! А штани не пом'яли? Вам буде від дружини! Ха-ха-ха!

Ми з батьком непомітно переморгнулися й пішли до кімнати. Мама співчувала Токовому до кінця. Все ж таки чоловік уважний, дбав за її здоров'я, приніс вентилятор, сам його взявся приладнати, бо хіба ж тут у домі чоловіки, ніякі то не чоловіки, гвіздка забити не вміють.

— Нащо ти його впустив до квартири? — сказав я батькові.

— З людьми треба жити. До кінця,— сказав він.— Можна б кинути йому туди вниз його піджак, і все, але від того Токовий не зникне.

Це була правда. На Токового не подіють прості засоби. Потрібне щось особливе. А що?

Зізі могла бути спільницею тільки в пустощах. З балконом і сережкою вона вигадала не так, щоб послухатися мене або врятувати Токового від допиту, як для власної втіхи.

Токовий, звичайно, причапав з вулиці знову до нас і взявся за вентилятор. Цього чоловіка нелегко було збити з заповзятого наміру.

Раз він вирішив добитися прихильності нашої Зізі, то будь-що мав добитися!

Аби це був якийсь зовсім сторонній і несимпатичний мені чоловік, то я б спровокував сварку, спробував би зацідити йому в зуби (навіть рискуючи отримати здачу), але з Токовим так легко вирішити ніхто б на моєму місці не зміг. Ну, заїду я йому в зуби, ну, ще там щось, а завтра ми зустрінемося в інших ролях, він начальник, я підлеглий, він цар і бог, а я досі учень, підручний, невдалюга, наділений хіба що тою зловісною прикметою, що все, до чого доторкуюсь, псується, гине, терпить невдачі: послали до мене Чемериса — в того пішов брак, став я до Євгена — в нас і геть нічого не виходить, мабуть, і Шляхтич шкодує вже, що взяв мене до своєї команди, хоч у душі він і не забобонний.

Та й потім: я все ж таки досяг свого; Токовий осмішений нами до решти, після цього він уже не зможе знов піднятися в очах Зізі (невже він міг щось важити для неї), якщо він і причапав назад до нас із-під того балкона, то діяв, видно, просто з упертості, притаманної його породі.

Поки що я обрав невтручання. Дав змогу Токовому пригвинчувати вентилятор, завойовуючи не так, може, серце Зізі, як мамине серце, сам же думав над батьковими словами. "З людьми треба жити до кінця". Що тут було? Сумирність чи визнання необхідності? І як належало розуміти батькові слова? Треба жити чи доводиться жити? Бо якщо "доводиться", то це — підкорення обставинам, на що людина свідомо не може піти, а про батькову свідомість, про його намагання гостро судити не тільки про самого себе, а й про найвищі чинники нашого життя, я вже переконався, прочитавши ті кільканадцять сторінок його нотаток. А ще ж були цілі зошити, списані батьком за ці довгі роки вимушеного відпочинку, попросту кажучи — неробства, бо саме так він розумів своє становище.

Ну, гаразд. Доводиться. А якщо треба? Що тоді? Чому треба? Хто велить? Навіщо терпіти довкола себе людей нещирих, криводушних,

нечесних, підступних, зрадливих, нездарних? Хіба не слід було б спробувати їх переробити, перевиховати, перепрограмувати, висловлюючись по-новітньому, бо тепер усе програмується, як електронні машини, програмуються й люди, але ж не раз і назавжди! Хтось сказав, що заєць, якщо його сікти, навчиться сірники запалювати. А людина? Людину, як мені здається, навчити можна всього. Бо вона ж — цар природи, вона володіє найвищими розумовими здібностями. І Токовий теж володіє, і він справді має розум, хіба що розум хитрий, однобокий, то що ж —так і жити нам із Токовим? Адже зі мною не схотіли жити, коли я запрагнув лежати на дивані, ждучи смерті, чи там загострення хворощів, чи й сам не відаючи чого? Мене штовхали то сюди, то туди, мене всадовили в танк, мене викинули з танка на повнім ходу (бо я не вірю, що то діяли стихійні сили, так належалося мені за мою розгвинченість і належалося від людей). Ага, я молодий? А хіба вже Токовий такий старий? П'ять-сім років різниці. Те саме, що ділить нас із Шляхтичем.

Я не міг вирішити цих проблем попри мою обов'язкову освіту, навіть попри успішні заняття в вечірньому університеті. Зате я міг заатакувати мою сестричку після того, як товариш Токовий, пригвинтивши вентилятор, позбавив нарешті нас своєї милої присутності, простіше кажучи, надів свого сірого, модного піджака з двома боковими шліцами і потюпав униз по сходах "Ділового клубу", минаючи забійників "козла", минаючи виляски кісточок доміно по полірованій поверхні поцинкованих довгих столів, минаючи забіяцько-викличні вигуки "Дупель-пусто!", втікаючи від тих вигуків у забобонному перестраху, бо ніхто не хоче потягнути в житті дупель-пусто, кожен намагається дістати дупель-шість!

— Нащо ти його принаджуєш? — загнав я в кут Зізі.— Свої флірти можеш водити в себе в інституті чи де там, а не тут! Ти знаєш, що таке Токовий?

Вона дивилася на мене з неприхованою глузливістю в очах. Мовляв, а яке тобі діло до мене?

— Ти знаєш, що він одружений?

— То й що?

— І що в нього двоє дітей?

— То й що?

— Двоє хлопчиків!..

— То й що?

Мене трохи спантеличило її вперте "То й що?".

— Як — "То й що?" — закричав я.— Та ти розумієш?..

— А яке твоє діло? — спитала вона, мовби вгадавши, що я про неї подумав.

— Тобто...— я розгубився,— до чого діло?

— А я знаю? — вона знизала плечима.— До хлопчиків чи там до чого. А якби було дві дівчинки? Ти б теж так галасував? Чи ти тільки за хлопчиків? Вважаєш, що виростуть такі, як ти?

— Що ти хочеш сказати? Що я не туди виріс?

— Куди виріс, туди й виріс, а мене міг би й не чіпати.

— Але ж ти заманила Токового вже й додому!

— Ха, заманила... А може, він сам причепився!

— Відчепи!

— А як мені не хочеться?

— Подумай, що про нас теленькатимуть. Не кажу вже про батька і його взаємини з Токовим, але його родина... Взагалі моральний бік справи...

— Моральний бік! — Зізі закрутилася навколо мене з виглядом тигриці, яка приміряється, звідки почати вас з'їдати.— Багато ти розумієшся на моралі. А може, він нещасний!

— Токовий — нещасний!

— А може, в нього дружина — тиранічна особа?

— "А може, а може!" — перекривив я Зіну.— Яке мені діло до його нещастя.

— Ти дбаєш тільки за себе.

— А ти — за весь світ? Вірніше, за його чоловічу половину?

— То й що? Моя справа! І взагалі — не твоє діло! Малий ще!

— На рік молодший за тебе!

— Однаково молокосос! Хоч би й на місяць! Якби навіть ми були близнюки і я народилася на п'ять хвилин перед тобою, то й тоді б ти був молокосос. Що ти розумієш в людях? В мене он є сотні листів од людей. Ти б почитав — побачив...

— Не звик читати чужі листи.

— А я й не дам. Бо ти нічого не розумієш. Але якби прочитав хоч один лист, зрозумів би багато чого. Людську душу, серце.

— Тож-бо ти так колекціонуєш ті серця! Наколюєш їх на шпильки, мов метеликів!

— Не смій!

Ми шепотіли одне одному слова, які за інших обставин викрикували б на весь голос, але тут треба було зберегти таємницю, подбати, щоб не почули рідні; ми все ж щадили маму й тата, ми вже були такі дорослі, що могли вести обрахунки між собою, не втягуючи в суперечки більше нікого. Не знаю, як ця сутичка позначилася на Зізі, що ж до мене, то я сприйняв усе надзвичайно боляче; я прийшов наступного дня на роботу, відкликав Шляхтича вбік і сказав йому:

— В наш табір проникла агентура Токового.

— Агентура? — Шляхтич вдав, ніби приймає всерйоз мої правила гри.

— Агент сидить у лабораторії.

— Хто ж він? Фрусін?

— Зізі! — А що Шляхтич з усміхом дивився на мене, то я швидко додав: — Тобто Зіна, моя сестра.

— Не розумію.

— Моя сестра Зіна — агент Токового. Його довірена особа.

— Він що, кандидат у депутати?

— У депутати? — тепер нічого не розумів я.— В які депутати?

— Довірені особи — це коли когось хочуть обрати в депутати. Тоді, щоб розповідати виборцям…

— Я неточно висловився. Довірена людина Токового.

Шляхтич засміявся. Безтурботно і легко.

— Але ж у нас немає таємниць. Те, що може бути таємницею, для нас теж поки що під сімома замками. Ми тільки шукаємо. Знайдемо — знатимуть усі. Для того й шукаємо. Для всіх. І для Токового теж.

— Токовий — не всі.

— Згоден. Але він належить до всіх. До суспільства. А суспільство — складний організм. Воно включає найрізноманітніші складники.

— І з цими складниками треба жити? З усіма?

— Треба? — Шляхтич роздумливо примружує око.— Ні. Мабуть, точніше б сказати: доводиться. Іноді доводиться.

— І це що, остаточність? Треба змиритися?

— Справжність людини в тому, щоб не змиритися. Треба докласти всіх зусиль, щоб перетворити оточення на ліпше, якщо воно відстало, або ж самому дорівнятися йому, якщо відстав ти сам. Задовольняє тебе така формула, Митю?

— Ну, якщо так…— засоромлено бурмочу я і йду до Євгена, який дослухається до нашої ранкової виміни словами досить байдуже, бо Євген чоловік діла і не стане гаяти час на пусті балачки, опріч того, в

нього в голові сидить Аля, а вже коли така дівчина вселиться тобі в голову, то ніяка міліція не позбавить її прописки на тій житлоплощі.

Ми беремося до своїх заготовок, знову цілий день змагатимемося з упертістю механізмів, долатимемо їхній мовчазний загадковий спротив, намагатимемося диктувати їм свої умови, а вони вперто відкидатимуть їх попри всю нашу настирливість, попри залізну Шляхтичеву волю, попри наукові викладки Гриші Фрусіна, які щодня змінюються, але змінюваність рекомендацій не засвідчує їхньої точності й неухильності; Гриша Фрусін шукає так само, як і ми, і не знаходить нічого теж так само, як і ми. От що таке Гриша Фрусін. Злі язики в цеху кажуть, ніби він прибув сюди "для ловли счастья и чинов", висловлюючись простіше: хоче примазатися до чужої роботи й захистити на цьому ділі дисертаційку.

Але ми знаємо, що таке Гриша Фрусін.

11

Кінчається зміна — та не для нас. Люди квапляться додому, люди кудись поспішають, десь їх там ждуть, щось їх вабить — ми зостаємося в цеху. Можна б, правда, плюнути на всю цю історію або просто махнути рукою і піти собі теж після зміни, використовуючи конституцію і трудове законодавство, але тоді доведеться мати справу з Шляхтичем. А це не так просто.

Він не спитає, куди ти йдеш і чому ти йдеш. Він просто зауважить твою ганебну втечу з поля бою і безбарвним, ввічливим, аж до занудливості гречним голосом відзначить як факт: "Ви йдете".

З нього вже давно злетіла надземна мрійливість, безособові розумування й прекрасні розмірковування, що стосувалися невідомо кого (у всякому разі, аж ніяк не нас з Євгеном), поступилися місцем якійсь буденній аж до набридливості затятості, якщо б його тепер і

називати філософом, як то ми колись робили, то філософом реальних дій, простих порухів і станів. Він отак собі, мружачи холодні сталево-сірі очі, гляне, як ти по-злодійському вшиваєшся з цеху, і спокійно промовить: "Ви йдете". І тоді можеш читати в тих двох словах що завгодно. Наприклад: "Ви зрадник". Або: "Ви хлопчисько". Або: "Шкодую, що зв'язувався з вами".

Ти можеш спробувати пояснити Шляхтичу. Послатися на те, що приїхала зі столиці сестра, якої не бачив ось уже два роки, що сьогодні день народження твоєї мами, а мама в тебе одна, що ти домовився з батьком поїхати в гості до Рацпропа, що в тебе сьогодні заняття в університеті, що в міській бібліотеці саме сьогодні для тебе на один тільки вечір тримають книжку, за якою ти стояв у черзі кілька місяців. Ти можеш казати що завгодно. Можеш виставляти найпереконливіші докази. Можеш послатися навіть на те, що тебе запрошують на комісію, яка відбирає кандидатів у космонавти. Шляхтич тихо, ввічливо, нищівно ввічливо промовить: "Я вас не розумію".

І все. І ти нікуди не підеш, знову надягнеш спецівку, і знову станеш поряд з Євгеном (або Євген поряд з тобою, якщо це він хотів дати драла), і битимешся з неподатливістю заліза до цілковитого осточортіння, проникатимешся дедалі більшою недовірою до закону діалектики, який так твердо обіцяє перехід кількості в якість. Коли ж кількість наших убитих коло стана нормованих і ненормованих тяжких годин змагання перейде в бажану, вимріяну, жадану якість? І чи перейде взагалі? І чому Шляхтич з такою тиранічною впертістю наполягає саме на кількості годин, сподівається насамперед на вперті зусилля? Тихий тиран Шляхтич! От чоловік, у якого можна закохатися спершу за його незвичайність і несхожість на всіх інших, а потім тихо зненавидіти за його тихий тиранізм.

Але він розуміє, що навіть такі маслакуваті істоти, як ми з Євгеном, все ж мають якусь межу людської міцності й витривалості, тому після одної з таких сутичок, коли "команда" спробувала вчинити бунт і виявити непослух, а потім була ганебно подавлена й послана знов до

галер на той час, який потрібен був Шляхтичу для його незбагненних обрахунків, ідучи разом із нами додому, заводить розмову просвітительську в дусі тих давніх розмов, коли ми ще не підлягали його тиранічній ідеї щодо приборкання "рок-н-ролів", а вважалися молодшими сусідами, яких треба було повчати, наставляти на житейську мудрість і життєві шляхи.

— Працювати просто від такої години й до такої нецікаво,— каже Шляхтич.— В людини повинні бути вищі інтереси.

— А що це таке? — питаю я, вдаючи із себе дурника.

— Вищі інтереси,— Шляхтич вважає, що цим сказано все.

— А якщо у всіх будуть вищі інтереси? — це вже Євген, у якого справді є свій вищий інтерес, але зовсім не там, де б його хотів бачити Шляхтич, не в цеху, не в холодній неподатливості "рок-н-рола", а коло міської клумби, де регулярно відбувається вистоювання клубу мовчунів з його президентом — Алею Чемерис.

— В ідеальному суспільстві так і буде,— обіцяє Шляхтич,— тоді можемо говорити про суспільство комуністичне.

— Бач, як воно виходить,— бурчить Євген,— як тільки до діла, так відразу доводиться говорити про ідеальне. А насправді на кожному кроці ти зіштовхуєшся з речами далеко не ідеальними. Вже про звичайне життя й не кажу. Взяти мистецтво. Мов подуріли, тільки й крику: реалізм, реалізм. А де ж місце для ідеального?

— А соціалістичний реалізм? — нагадую я.

— А-а,— сердито змахує рукою Євген,— самий реалізм — і все. А може, так і треба? Я до ідеалізму не дуже. Я прагматик.

— Хто ти? — я вперше, здається, почув це слово.

— Прагматик.

— А що це таке?

— А чорт його знає! — зітхає Євген.— Он Леонід, мабуть, знає. А мені просто слово подобається.

— Схоже на пергамент,— сміюся я з Євгена.— Нащо воно тобі?

Шляхтич жде, поки ми весело гриземося між собою, він не втручається, а коли ми умовкаємо, він із тихою впертістю повторює своє:

— У людини повинні бути вищі цілі. Як у Леніна. Подумайте про те, як він мріяв про революцію і як здійснив її. Неймовірно! Цього не можна осягнути розумом. Вищі цілі... Отак, хлопчики ви мої.

Ми розходимося. Шляхтич, мабуть, думатиме про революцію і про вищі цілі, він не хоче бути самотнім у своїх думаннях, тому зробив спробу залучити в свої спільники й нас, але навряд чи йому це вдалося, принаймні на сьогодні, бо вже за півгодини Євген протупав своїм сорок четвертим розміром униз по сходах, несучи до клумби свою нещасну голову, що боліла від думок про Алю, а я сів розпитувати Рацпропа, котрий приїхав із Тонею і своїми хлопаками в гості, що новенького пишеться в журналі "За рулем" і чи не сталося кардинальних змін у правилах вуличного руху, вироблених і затверджених для збереження "Волги", нетерпляче очікуваної чоловічою половиною Рацпропової родини в спадок по заслуженому гельмінтологу.

Але вищі цілі приваблюють не самого Шляхтича. Є ще один чоловік, який цілком поділяє погляди нашого інженера. Чоловік той сидить у цеховій лабораторії, він веде паралельне існування з нами, але свою вищу ціль вбачає в тому, щоб спрямувати рівнобіжність свого

лабораторного існування під кутом, який дозволив би схреститися з лінією нашого борюкання з "рок-н-ролом",— і тоді вийде те, що треба і нам, і вам, і всім. Так каже Гриша Фрусін, аспірант, якого Шляхтич виманив із трубного інституту, чи то пообіцявши тут легку наукову роботу, чи то просто звабивши практичністю проблеми і її зовні легким вирішенням.

Ми з Євгеном уперше так близько спостерігаємо вченого. Щоправда, Гришу Фрусіна вченим назвати ще, мабуть, і не можна, він мовби кандидат у вчені, навіть якщо він колись напише дисертацію, то й тоді матиме звання кандидата наук, тобто все-таки кандидата, отож нинішнє його становище може розцінюватися як ще нижче, він навіть не ступнув на східці науки, тільки крутиться коло них десь унизу. Але це чисто формальний бік справи. Для нас з Євгеном Гриша Фрусін все ж учений, перший живий вчений, з яким ми можемо говорити, розкурювати сигарети з фільтром, сперечатися, питати один одного, де можна купити галстук або чорні англійські черевики, зрештою, щоб переконатися в матеріальності аспіранта, ми можемо навіть помацати Гришу, вщипнути його, скубнути за чуба, бо якщо й можуть бути сумніви щодо справжності цього чоловіка, то вони повинні стосуватися насамперед його чуба — цієї купи іржавого покрученого дроту, цих портативних джунглів, цього макета одного з тих зоряних світів, які ще тільки належить відкрити людству.

— Мене слід було б назвати Самсоном,— регоче Гриша,— бо в мене вся сила... в волоссі. Де ви бачили ще такого чуба, я вас питаю?

— Підговорити б нашу міліцію, щоб тебе постригла,— кажу я Фрусіну.

— Міліцію? Я не згоден навіть на Далілу! Біблейський Самсон був просто шляпа, коли розпустив слину перед Далілою і дав себе обстригти! Що це за чоловік!

— А може, Даліла була варта того? — висловив припущення Євген.

Шляхтич не бере в нашій розмові жодної участі. Він стоїть коло вікна, притулившись лобом до шибки — ось-ось видавить ту шибку; він завжди так стоїть, прийшовши до лабораторії, обличчя йому в такі хвилини блідне, знекровлюється, він мовби меншає на зріст, його худорлява постать набирає дивної непомітності, неначе наполовину розчиняється в повітрі, стає аж страшно за нього, він стоїть німим докором Гриші Фрусіну за безплідність його наукових експериментів, за його безпорадність, яка дорівнює нашій власній безпорадності, хоч Гриша, на відміну від нас, "прагматиків", як сказав би Євген, штурмує проблему Шляхтича у всеозброєнні науковому, з висот інститутсько-аспірантсько-науково-дослідницьких.

— Ти спеціаліст по далілах, я спеціаліст по трубах! — кричить жартівливо Євгенові Фрусін.

— Не дуже ти великий спеціаліст,— посвистую досить зневажливо я. — Який же ти спеціаліст, якщо не можеш знайти температуру, при якій би ми гнали труби?

— Ах, так? — Гриша підскакує до мене, вимахує в мене перед очима забрудненими в мастилі руками.— Ти бачиш ці руки? Це руки вченого, так? І вся ваша проблема — це наука, так? А я тобі скажу, що це— авантюра! Зрозумів! Я двадцять років учуся! Двадцять років! Скільки ти живеш на світі, стільки я вчуся. І я тобі можу сказати, що це — авантюра!

— Про це говорить увесь завод,— посміхаюся гірко я.— Теж мені відкрив Америку. Ніхто не вірить — от і кажуть: авантюра. Завжди так кажуть. А якщо ми доб'ємося? Якщо справдяться вищі цілі?

— Ах, вищі цілі! Товариш Шляхтич живе тільки заради вищих інтересів! — Фрусін бігає поміж нами, він то хапається знову до роботи,

то кидає все і починає жестикулювати так, ніби на нього напали оси.— А я не бажаю! Авантюра — от! І мене втягли в цю авантюру. Твоя ж сестричка й утягла.

Він показує на Зіну, яка спокійно собі сидить за столиком і малює вуста яскравою помадою. Вона не звертає на Фрусіна жодної уваги, і від цього аспірант телесується ще більше, підскакує до Зіни, тицяє в неї пальцем, кричить:

— Ось, полюбуйтеся! Вона втягла мене в цю авантюру. А я, дурень, піддався.

— Я знала, що ти божевільний, як і Шляхтич,— відривається від дзеркальця Зізі.— Всі ви божевільні. Вас треба зібрати до одної купи.

— Божевільні? — відскакує від неї Фрусін, вмить забувши про свої попередні слова, про свою проголошувану ворожість до нас і до Шляхтича, тепер він знову наш спільник, бо з'явився новий супротивник, для боротьби з яким потрібна єдність чоловічих зусиль.— Так судять про нас обмежені натури, які не розуміють вищих цілей. Не можна підходити до життя тільки з позицій здорового глузду. Здоровий глузд — це обмеженість. Здоровим глуздом володіють лише жінки, які становили завжди найконсервативнішу частину людства.

— Якби жінки не володіли здоровим глуздом,— спокійно каже Зіна,— вони б не народжували дітей: І тебе б ніхто не народив, товаришу аспірант Фрусін.

— Моя мама народила мене не на радість — на муки! — театрально заламує руки Гриша.— Як тільки я став на ноги, я повинен був щось робити. Я попадав завжди до таких людей, які самі не спали й мені не давали спати. Вони казали: не будемо спати, поки не досягнемо свого. І чого я досяг?

— Зате ти не спав,— кидає йому від свого столика Зізі,— може, тому я трохи й симпатизую тобі. Терпіти не можу сонних чоловіків!

— Запиши, Зіно,— вмить забувши про свої балачки, раптом спокійно каже Фрусін.— Пиши: "В режимі від трьохсот восьмидесята до..." Знову пустий номер! — розпачливо кричить Гриша й запускає пальці в свого чуба, від чого нам з Євгеном стає трохи моторошно: ану ж, поламає пальці!

Шляхтич відклеюється нарешті від шибки, повертається до нас обличчям, вся його постать мовби набирає звичайних розмірів, нормальної тілесності, зі стану понадземної докірливості він непомітно переходить до стану звичного існування.

— Будь ласка, Гришо,— каже він ввічливо, може, навіть надміру ввічливо,— продовжуй і не впадай у відчай.

— Ти — рабовласник! — підскакує до нього Гриша і вмить відскакує, наче остерігаючись одержати ляпаса.

— Так, я рабовласник,— охоче згоджується, покірливо всміхаючись, Шляхтич.— Я працюю шістнадцять годин на добу і хочу примусити так само працювати всіх, хто хоче зватися, скажімо, інженером або ще вище — вченим.

— Я не вчений,— майже трагічно промовляє Фрусін.— Хіба я вчений? Я пильщик! Я пиляю труби на шматки і нагріваю ті шматочки, а може, грію собі чуба — хіба я знаю! Сімдесят шість марок сталі і перепади температур від п'ятдесяти до тисячі градусів! Скільки може бути ймовірних варіантів у такому діапазоні? Мільйон? Мільярд?..

— Це можна вирахувати.

— Я дослідив уже тисячу, десять тисяч шматків!

— Тисячу вісімнадцять! — спокійно підказує Зіна.

— Ти! — кричить на неї Гриша.— Зрадниця інтересів учених! Солодкоголоса сирена! Третя сила, підкуплена Шляхтичем!..

Зіна регоче від цих Гришиних вигуків. Її розвеселяє саме тільки припущення, що можуть знайтися люди, які б повірили в те, що Зіну Череду можна підкупити. Чим? Кому? Не знайшовся ще той чоловік! Швидше вона покрутить ним, як циган сонцем,— ось як!

— Я збожеволію між цими трубами і цією дівчиною! — хапається за голову Фрусін.— Аби ж то я міг угадати прокляту температуру, яка потрібна для твоїх труб, Леоніде.

— Вчені не вгадують,— каже Шляхтич.

— А хіба я вчений? Я тільки аспірант. А ще точніше — пильщик! Я пиляю труби!

— Ти ставиш досліди. З цього починається наука.

— Тоді вони теж початок науки,— киває на нас з Євгеном Фрусін,— вони теж ставлять досліди. Тільки не зі шматочками, як я, а з цілими трубами.

— Може, й з них починається наука, навіть швидше з них, ніж з тебе та з мене,— згоджується Шляхтич, несподівано знімаючи свого піджака і засукуючи рукава білої сорочки. Піджак він вішає на стілець, на якому сидить Зізі.

— Мені шкода твоєї сорочки! — вигукує Фрусін. Він жартома наставляє на Шляхтича забруднені свої руки, мовби закликає, щоб той ішов напролом, щоб довести свою зневагу до чистої сорочки, але Шляхтич спокійно минає Гришу.

Тепер усе. Ми можемо ще стояти тут годину, або й дві, або й до ранку, бо ці два іноді так і не йдуть спати, їм нікуди поспішати; Фрусін живе в заводському будинку для приїжджих, його не тягне в холодну казенність тимчасового притулку, а в Шляхтича поки що план-максимум — це робота й робота. Невідомо, чи він коли-небудь змінить свій план-максимум, чи візьме бодай невеличкий перепочинок, марна справа ждати цього, а якщо й дозволить собі таку неймовірну річ, то це буде ще не скоро, в усякому разі, не нам з Євгеном набиратися терпцю для довгого очікування; в нас є ще й інші справи для злагодження, справи досить невідкладні, в двадцять років чомусь гадаєш, що повинен поспішати з деякими речами, наприклад, закохуватися в дівчат, вмирати за якимись там очима або затамовувати віддих, вистоюючи коло якоїсь там білявої чи чорнявої, згодом, може, це видаватиметься смішним і нікчемним заняттям, але коли ще буде те "згодом"!

Однак ми ніколи не можемо відразу ось так взяти й піти. Ми стоїмо посеред лабораторії, огинаємося, ніяковіємо, нам кортить дременути звідси, але ж що скаже Шляхтич, вірніше, що він подумає про нас? А нам не байдужа його думка. Ми хоч ще й не доросли до рівня його свідомості, хоч і відчуваємо, що нам бракує такої твердості, як у нього, але прагнення, бажання, надії — хіба ми їх позбавлені?

Зізі справджує слова Гриші Фрусіна про здоровий глузд у жінок. Вона трохи ще посидить за столиком, запише два-три Гришиних викрики, тріпне волоссям, блисне зубами, сяйне очима — і гайда!

— Трудіться, хлопчики! — гукне з порога, і ми з Євгеном залюбки кинулися б за нею, але ще мнемося, ще витупцьовуємо посеред лабораторії, ждемо, коли Шляхтич спокійно помітить нас і попросить іти відпочивати, "бо завтра треба якомога раніше, може, з Гришею сьогодні тут щось намацаємо, отож треба відразу б вам...".

Нічого вони не намацають, знаємо це ми, знають і вони, але сидітимуть, уперто перевірятимуть старі записи, метикуватимуть знов і знов.

— Туго просувається моя наука,— зітхає Фрусін,— але ж твоє виробництво ще тугіше. Небагато ми зробимо за життя, товаришу Шляхтич,

— Коефіцієнт корисної дії в людини процентів вісім — не більше,— Шляхтич, забувши, що він уже перейшов із стану нематеріальної мрійливості до діяльного, знову йде до вікна, втуплюється в темряву, потім обертається до нас усіх, якось розгублено всміхається: — Вісім процентів — ганебно! Щоразу, коли я думаю про це, в мене перед очима постають п'ятдесят п'ять томів у синіх обкладинках із золотими літерами: "Ленін". Вони стоять у мене в шафі, мов докір у недосконалості наших сил і здібностей. П'ятдесят п'ять томів та ще, мабуть, томів з п'ять — незібраних ленінських робіт. От вам шістдесят томів. Першу статтю Ленін написав у тисяча вісімсот дев'яносто третім році, останню — в тисяча дев'ятсот двадцять третьому. Тридцять років — шістдесят томів, по два томи в рік. А ще організував Комуністичну партію, здійснив Жовтневу революцію, захистив республіку від іноземної інтервенції, поборов розруху, голод... Неймовірно! Це переходить, здавалося б, будь-які людські можливості. Але це було. Ось що таке Ленін. А що ми? Що я і ти, Гришо, що оці гарні хлопці, симпатичні, зрештою, хлопці, але що вони, порівнюючи з Леніним? І як же це так, що минуло вже сорок із чимось років по смерті Леніна, а ми з тобою, іноді здається, ніби дрібніємо, а не піднімаємося до тих людських вершин, які він показав своїм життям? Чи, може, погано прислухаємося до його заповітів, чи нечасто згадуємо його слова, чи згадуємо вряди-годи тільки для виправдання наших слабостей, недоглядів чи помилок?..

— А я не люблю цитат,— каже Фрусін,— я не можу запам'ятати всього, що сказав Ленін, а раз не можу, то як же можна цитувати? Сидіти й шукати в томах?

— Я не про слова,— каже Шляхтич,— я про всього Леніна, про його життя, про боротьбу, роботу, діяльність. Мене проймає розпач від власної малості — от у чому трагедія...

Вони обидва вже нас не помічають. Нас нема. Ми занадто земні зі своїми "прагматичними" бажаннями, ми занадто нормальні для цих двох, яким тепер був би до пари хіба що наш бровастий заводський поет. До речі, минулої неділі він виступав по радіо, глухувато-сумним голосом читав невеселе: "А руки в саднах, мозолях, до берега неблизький шлях..." Очевидно, він справді мав рацію, принаймні я не став би йому заперечувати, надто ж беручи до уваги заплутаність наших справ із "рок-н-ролами". Тут далеко вже й не до одного берега, а до обох... від одного відпливли так, що не повернешся, а до другого ніяк не дістанешся. Але потім поет похмуро пообіцяв: "Гей, всі пощезнем",— і вже тут я не міг згодитися жодною ціною, бо щезати не мав наміру навіть з отим бадьоро-відчайдушним "гей". Мене, сказати по щирості, навіть розгнівала поетова обіцянка всезагального зникнення, і я знову подумав про те, що поети не повинні б щодень тинятися поміж нами, видивляючись кожен наш крок і від найменшого нашого, неуспіху відразу впадаючи в похмурі провіщення каюка, тобто кінця світу, хоч і приправленого відповідними настроєві "гей-гей" чи там "гай-гай". Колись, як відомо, співці були сліпими: і отой древній грек, що оспівав звитяги й мандри своїх земляків, і, кажуть, якийсь великий англійський поет, та й наші кобзарі. Це було зручно з багатьох причин. Співці зосереджувались тільки на великому, дрібниць не помічали. Тепер цей звичай, здається, вийшов із моди, і дехто мав би пошкодувати. Може, насамперед такі жваві хлопці, як я, бо нам щезати ніяк не хочеться.

Щезнути ж із лабораторії, лишаючи для нічних розмов Шляхтича й Фрусіна,— це будь ласка, тому я потихеньку підштовхнув Євгена, і ми стали задкувати до дверей. Але якраз тоді двері розчинилися на всю широчінь, став у них напрасований товариш Токовий, сказав чітко, з притиском:

— Шляхтич, вас викликають...

Він стояв і дивився на мене так, нібито я мав бути Шляхтичем і мене кудись там викликали. Я куснув собі нижню губу і зробив носом насмішкувате "шмарк", щоб нагадати Токовому його стрибання з

балкона, але на нього це не справило належного враження, очі його лишилися так само холодними й важкими, мов два камені, відповідно відшліфовані й, наприклад, вставлені в відповідні частини обличчя нашого заступника начальника цеху, враження камінності від його очей ще побільшало, коли знов зачувся його холодний голос:

— ...викликають на комісію...

На кого дивишся, той тебе й чує. Так воно вже ведеться. Я справді чув Токового, але мені його слова були, як то кажуть, до лампуцьки. Шляхтич же, здається, і не зауважив ще Токового. Тоді Токовий гукнув голосніше:

— Шляхтич, кому кажу!

— Що таке? — Шляхтич подивився на нього з цікавістю.

— Вас викликають.

— Викликають?

— На комісію... Державна комісія викликає вас... У кабінеті в директора заводу...

— Мене? — Шляхтич вдавав, що ніяк не збагне, чого від нього треба Токовому.

— Ну, так... Дзвонили щойно... Негайно...

— Викликають?

— Викликають.

— А може, запрошують?

— Запрошують? — Токовий ще й досі не збагнув, що з нього сміються.— Ну, я не знаю... може, й запрошують... Ждуть, одне слово... І негайно!

— А, ну гаразд,— спокійно сказав Шляхтич і заклопотано схилився над Гришиними записами.

— Слухайте, Шляхтич, що ж ви? — злякано спитав Токовий.

— А що?

— Адже вас ждуть.

— А мене нема,— підняв плечі Шляхтич.

— Як то нема?

— А так. Мій робочий день давно закінчився. І це вже— не я.

— Не ви? А хто ж?

— Ну, скажімо, мій двійник... Моє сумління... Докір моїй недосконалості...

— Слухайте, Шляхтич, не морочте голови. Моє діло передати: вас викликають на державну комісію. Це діло серйозне. Серйознішого зараз у нас тут нема нічого.

— Помиляєтесь, Токовий, є речі набагато серйозніші,— зітхнув Шляхтич.

— Ви п'ятдесят п'ять томів бачили? — підскочив до Токового Фрусін. — Скажіть мені, бачили ви п'ятдесят п'ять томів?

— Яких томів? — Токовий аж позадкував од такого запитання.

— Якщо ви їх навіть бачили, то не думали про них. А над ними не задумувалися, то це абсолютно точно! А ви б задумалися! Спробуйте задуматися!

— Та що ви мені томи! — Токовий вже був не радий, що потрапив сюди.— Моє діло передати, що дзвонили... Викликають Шляхтича... До кабінету директора заводу... Голова державної комісії.

Ми зовсім забули про державну комісію. А вона ж працювала на заводі тиждень чи й більше. Десь там когось викликали, про щось розпитували.

Євген, ніби злякавшись згадки про комісію, мовчки, настирливо витягає мене з лабораторії. Жвавість трохи підозріла в моєму другові. Але коли ми опиняємося в цеху, суду все стає ясно. Поперед нас, у другому прольоті, щойно змінившись коло своїх причіпливих контрольних механізмів, іде Аля, іде повз стани, розмахуючи своєю торбиною на довгому, мов у стюардес, ремінці, іде в хаотичному переплетінні металу, серед гуркоту холодного світіння люмінесцентних ламп, серед гармонійного конструктивно-розрахованого безладу, йде висока білява дівчина, гордо несучи на тонкій високій шиї свою єхидно-прекрасну голову, і все відсувається на задній план, стає несуттєвим і незначним поруч із природною зграбністю, яка пронизує кожен порух загадково-неприступної контролерки з відділу технічного контролю.

Але, на жаль, на світі існують не тільки гарні дівчата, а ще й суворі державні комісії.

З усього видно, що тут не намагалися дотримуватися моди, не споруджували заводської контори в новітньому стилі, не пробували модернізувати бодай внутрішню обстановку, все в цьому будинку, поставленому в кінці перехідного мосту, перекинутого через половину заводської території, витримано в суворих, трохи аж непривітних тонах ще тридцятих років — років перших п'ятирічок: суворі барви, суворі меблі, навіть секретарка в приймальні директора заводу теж сувора, літня, невродлива жінка, схожа й не на секретарку в звичному розумінні, а на суддю. Споруджувалося заводоуправління давно, ще в тридцяті роки, по війні відбудовувалося, але відновили його з точним дотриманням первісного вигляду, і з того часу, здається, нічия рука не доторкалася тут ні до чого. Важкі темні меблі, старомодні телефонні апарати (теж важкі й незграбні), велетенські чорнильниці на столах, хоч усі тепер пишуть авторучками і в чорнильницях давно вже повисихало, важкі штори висять на вікнах, і враження таке, що в складках тих штор зберігається ще пил минулих часів.

До такої обстановки люди якось мовби й не пасують, вони тут просто недоречні. Може, саме тому приймальня директорська була в той день порожня, і коли ми ввійшли туди, то секретарка подивилася на нас трохи аж перелякано, але переляк у неї вмить змінився суворістю, як і личило хранительниці такого неприступного царства; секретарка навіть вдавати не стала привітності, навпаки — всім своїм виглядом вона показувала невдоволеність вторгненням непроханих гостей, а щоб підкреслити значимість своїх почуттів і не дати нам будь-яких надій, вона підвелася з-за свого монументального столу (він міг би слугувати за постамент для кінного пам'ятника), підійшла до дверей директорського кабінету, вдала, ніби щільно причиняє їх, хоч вони й без того були причинені досить щільно, високі, важкі, з незугарним різьбленням темні дубові двері. Після цього, так само не даруючи нам бодай погляду, секретарка кроком пожежника, який тягне шланг на учбових заняттях, повернулася до свого постаменту для кінного пам'ятника, гордо випросталася на стільці-троні, поверх наших голів гнівно глянула на вхідні двері: чи не наважаться ще якісь там нахаби порушити спокій цього поважного святилища? Поведінка секретарки

відверто старомодна. Це — репертуар не нашої ери. Як повторюють і в радіопередачах для молоді. Сучасник повинен бути таким, якого вимагає сучасність. Ну, ми можемо бути поблажливими, не станемо вимагати від літньої секретарки, аби вона вдягала міні-спідницю, бо не кожні коліна надаються до показу широким народним масам. Але ж даруйте! Вже давно вийшли з ужитку всі ті досить психологічні прийоми, що їх так щедро демонструвала нам секретарка, це розуміємо не тільки ми з Євгеном, це добре знає навіть мій батько Матвій Сергійович Череда; на нас не справила жодного враження неприступність секретарки, все ж таки хоч там що, а господарями мали почуватися тут передовсім ми, а секретарка ж — це щось мовби з набридлої обстановки, змінити яку нам просто бракувало то часу, то енергії.

Але ми з Євгеном розуміли, що право зватися господарем тут належало передовсім заслуженому майстру прокатної справи, тому ми випихаємо батька наперед, а самі тримаємося позаду чи то як асистенти, чи як тілохранителі такого поважного чоловіка. Так ми й просувалися нерівним строєм, схожим на той, що панує в пташиних перельотах, йшли через усю величезну кімнату по товстому килиму, простували ніби до столу, за яким возсідала секретарка, але потім я смикнув батька за полу піджака, батько від несподіванки став — ми мало не наштовхнулися на нього; зупинка вийшла вельми доречною, бо якраз навпроти нас були високі двері директорського кабінету. Я швидко нахилився над батьковим вухом і пальнув туди гарячим шепотом:

— Кажи!

— Що казати? — вголос поспитав батько.

Тоді Євген, виручаючи нас обох, ступнув у напрямку до секретарки і зробив таку заяву, або меморандум, чи як там це називається в дипломатів:

— Нам треба до директора! — Підтримав і я свого товариша і знову шепнув батькові: "Кажи й ти!" Але батько ніколи не виявляв надмірної охоти до публічних заяв, мабуть, тому й цього разу вирішив за краще утриматися.

— Директор зайнятий! — негайно відгукнулася секретарка і підвелася, видно, щоб надати більшої ваги своїм словам.

— Як нам здається, ми теж належимо до людей зайнятих,— почав був я, але тут раптом десь набрався рішучості мій батько.

— Стривай,— сказав він,— у нас діло, а не балачки. Олімпіадо Хрисанфівно, тут таке діло... Ви ж мене пам'ятаєте? Я — Череда. Нам до директора.

— Він зайнятий,— секретарка дивилася на нас прозорими, як у риби, очима.— У нього важлива нарада.

— Нарада,— повторив батько.— Ну, коли нарада...

— Підождемо, поки директор піде на пенсію,— хмикнув я,— тоді вже з ним набалакаємось.

Згадка про пенсію дошкулила батькові. Нерішучість, яка ним заволодівала, знову відступила, батько пішов у новий наступ.

— У директора нарада. А ми хіба як? Ми теж прийшли порадитись. Чи, може, йому не потрібні поради, скажімо, такого чоловіка, який півстоліття пропрацював у металургії?

Якщо казати по щирості, то тут трохи пахне демагогією. Уявити собі тільки, щоб директор став із ранку до вечора вислухувати поради й спогади ветеранів праці — коли ж тоді працювати? Але водночас хоч воно й демагогія, але грає нам на користь, хто б же тут став

відмовлятися! Секретарка теж зрозуміла, що період мирних переговорів закінчився і щомиті можуть розпочатися рішучі воєнні дії. Щоб не дратувати гусей, як то кажуть, бо таки ми з Євгеном нагадуємо зараз задерикуватих гусаків із розпущеним пір'ям, секретарка швидко, майже бігцем кинулася до директорських дверей, стала коло них, притиснувшись спиною. На обличчі в неї виразно читалося: "Тільки через мій труп!" Наша грамотність була цілком достатньою, щоб прочитувати такі написи.

— У директора державна комісія,— погрозливим шепотом повідомила нам секретарка, і ми зрозуміли, що вона вважає нас не нахабами й не диваками, а просто божевільними. Всі тікають від самих слів "державна комісія", а ці лізуть сюди самі!

— Може, вийдемо на повітря, там підождемо? — несміливо запропонував батько.

— Ти ж обіцяв нам! — докірливо глянув я на нього.

— Ну, обіцяв. Хіба я відмовляюся? Вийдемо, покуримо... А як вони той, то ми... то я...

— А я б їм виклав усе отам! — в Євгенових словах була незвична для нього затятість.

— Спокійніше треба, спокійніше,— сказав батько і пішов до виходу, не дбаючи за нас, не цікавлячись, чи йдемо за ним, чи далі стовбичимо навпроти секретарки.

— Підемо покуримо? — спитав я товариша.

Євген мовчки хитнув головою.

Ми довго ходили по заводському двору. Химерне поєднання припорошеної пилом зелені дерев, металічних конструкцій перехідного мосту і заводських цехів, сірого асфальту, чорного лаку машин, які ланцюжком стояли уздовж тротуару, вносячи незвичну стривоженість в усе здавна знане тут, діяло на нас, з одного боку, заспокійливо, а з другого — бентежливо, бо машини нагадували про державну комісію, про справи в цеху, про начальника цеху й Токового, про "рок-н-роли" й Шляхтича — ого! — матеріалу для нагадувань нам вистачило, ми могли б роздаровувати його навсібіч, та ми, власне, це й робили, бо повз нас ішли на зміну, потім ішли із зміни, йшло багато знайомих, особливо багато було знайомих батькових, і хоча батько й не дуже розбалакував, обмежуючись невиразними "гм" та "буде видно", зате ми з Євгеном наганяли собі сміливості, похваляючись, як вже були перед комісією, і ще, мовляв, будемо, і скажемо, і доведемо, і переконаємо, мало що й не примусимо.

Потім людські припливні хвилі відкотилися, ми лишилися утрьох, уперті в своєму, може, безнадійному чеканні.

І саме тоді до чорних лімузинів почали йти чоловіки. Кожен ішов до своєї машини. Біліли комірці сорочок. У всіх чоловіків були білі комірці, галстуки, очевидно, добре напрасовані штани, все як годиться. Машини, мовби живі істоти, водночас здригнулися від запущених двигунів.

До передньої машини йшов високий могутній чоловік із Золотою Зіркою Героя Соціалістичної Праці на піджаці. Ми теж усі втрьох опинилися коло передньої машини, хвилина була занадто вирішальна, щоб батько став чекати на мої підштовхування, з дивною для нього сміливістю він ступив наперерiз комісії, сказав без передмов і зайвих церемоній:

— Так, а ми вас ждемо оце всі...

Голова комісії озирнувся, може, щоб передоручити розмову комусь із своїх колег, але вмить зміркував, що від своїх він далеко і що всі шляхи для відступу відрізано. Троє взяли голову комісії в такий собі поки що делікатний трикутник і сторожко чатували кожен його рух. Голова комісії, видно, належав до людей навчених делікатності, він зобразив на обличчі привітну знудьгованість і сказав хоч і без радощів, але терпляче:

— Слухаю вас.

— Тут таке діло... Про цех холодної прокатки... Ось ми б хотіли знати,— почав, трохи затинаючись, батько, але тут у голови комісії нерви не витримали, він посунувся на невисоку батькову постать усіма своїми кілограмами, загримів із висот свого зросту і свого державного становища:

— Хотіли знати що? Як зірвали важливе державне завдання? Хотіли знати, чи погладять вас за це по голівці? Може, ви про це хотіли знати?..

— Та чого ти кричиш, Олександре,—зовсім буденно якось, мирно сказав батько.— Хіба не впізнав? Я — Матвій Череда.

— Череда? — Голова комісії сторопів.— Який Череда?

— Ну, Матвій.

— Справді ти?

— Мабуть, що я. А це — мій син, Митько. А це — Євген. Вони з цеху холодної...

— Не нагадуй хоч ти про той цех, хай йому грець!

— Кому грець, а кому...— це хотів скористатися з батькового знайомства я, але голова комісії обриває мене досить брутально:

— Та замовкніть же нарешті.

— А ви не кричіть,— озлився я,— тепер це не модно.

— Ах, не модно! А підводити державу модно? Так?

— Хлопці не про те,— пробує виручити нас батько.

— Говорити тут взагалі нічого,— втомлено зітхнув голова комісії.— Ну, як живеш, Матвію?

— На заслуженому відпочинку.

— На пенсії? Не знав. Що ж так рано?

— Так вийшло. А ось що буде з начальником цеху, ти мені скажи?

— То вже наша справа.

— Помиляєтесь — наша! — вискочив я наперед голови комісії.— Ви ж тільки й знаєте: знімати та ставити. Більше нічого!

Батько закахикав, але справа вже була зроблена. Я видобув з голови комісії те, що нам треба.

— Вашого начальника цеху,— сказав той повільно,— ми знімаємо з роботи, виключаємо з партії і віддаємо до суду.

Ось коли мав пустити в дію своє давнє знайомство з головою комісії майстер Матвій Череда, як співається в пісні "Так вспомним же юность

свою боевую". Ми з Євгеном відступили, полишивши поле бою для друзів молодості, сподіваючись, що спогади про давні роки зроблять те, чого неспроможні зробити ніякі доводи, ніякі запевнення, обіцянки, просьби милосердя, посилання на гуманність.

Але тут на виручку голові комісії вискочив звідкись високий, дебелуватий чоловік у світло-сірому костюмі. Товариш Токовий! Пригладжуючи рідке волосся, він мінився різноманіттям посмішок — від улесливої до пиховитої, гейкнув на нас, мов на малолітніх:

— Щоб я вас тут не бачив!

Потім рвонувся був, щоб відтрутити батька, але голова комісії буркнув йому:

— Не заважайте нам.

Найсумніше ж у всій цій історії, що вона вигадана мною від початку до кінця. Нічого не було: ні ходіння нашого до директорської приймальні, ні мобілізації мого батька, ні перемов його з другом юності — головою державної комісії. Просто я уявив, як ми перешкодили комісії сідати в машини. Насправді ж сідали вони в машини після зборів у цеху.

13

Збори організовуються завжди кимось невідомим і невидимим. Визначається по змозі мета, тривалість, кількість ораторів, навіть резолюція, що її приймуть збори. Але є ще матеріальний бік справи. Наприклад, стіл для президії, стільці для президії, переноска трибуни, мікрофони... Це вже наша справа — справа цехової молоді. Ми залюбки носимо столи. Скільки? Два, три? Зіставляємо їх докупи, застилаємо червоним сатином. Чим більше зіставляємо столів, тим численнішою буде президія, тим важливіші, відповідальніші, отже, збори. Вода?

Приносимо кілька сифонів. Багато води — довгі балачки, "проробляння" когось, затяті суперечки.

Я люблю збори безводні... Коли проходять на самому ентузіазмі. Палкі виступи. Піднесеність. Тоді самому хочеться чимось відзначитися, щось зробити велике, щоб теж вийти перед товаришами, гукнути: "І я теж!"

Але ці збори — не для піднесеності. Прикрі збори, неприємні, тяжкі. Просто в цеху, щоб усі були присутні, всі чули, знали, перейнялися всезагальною ганьбою: цех зриває відповідальне державне завдання!

Щось треба робити. А що?

Начальника цеху немає. Він від горя занедужав остаточно.

— Здається, інфаркт...— каже хтось із молодих.

— Інфаркт — це просто неприємна подія на шляху до безсмертя! — безжурно зауважує другий.

Третій дістає газету, показує передову статтю "Молодий робітник".

— Що там пишуть?

— Про тебе пишуть! Ось послухай: "Його ми бачимо усюди, де потрібні світла голова і вмілі руки, кипуча енергія, сміливий пошук, ініціатива..."

— Та це ж про Фігаро: Фігаро тут, Фігаро там.

— Слухай, Фігаро: "В його юних очах ми бачили глибінь роздумів, ентузіазм, комсомольський запал поєднується з тверезим розрахунком..."

— Це не про мої очі. Юні очі тільки в Митька Череди.

— Але в нього нема "глибіні роздумів".

— А ти туди зазирав?

— Слухай далі. Тут про наш завод: "На цьому підприємстві по-справжньому поважають молодь, відкривають перед нею широкі горизонти, а водночас питають без будь-якого попуску..."

— Почекай, ось тобі відкриють широкі горизонти! Державна комісія сьогодні дасть прикурити! Голова комісії, кажуть, сорок директорів уже зняв за той час, як головою...

— Питає без отого... Як там у газеті?

— Без попуску.

— А що це таке?

— Чорти його розберуть! Може, без пропуску?

— Ні, без допуску!

— Без випуску!

Ми з Євгеном мовчимо. Стоїмо мало не в перших рядах, між гами — Шляхтич. Мов стальна арматура між двома бетонними стовпами. Зовні може здатися, що Шляхтич ховається між нами, шукає захистку, але ми

знаємо, що це не так. То ми готові сховатися за нього, ми тримаємося за нього, бо для нас тільки в ньому порятунок. Звичайно, державна комісія говоритиме про весь цех, винних тут особливо не шукатимуть, тим більше не пробуватимуть зробити винними двох хлопців Євгена й Дмитра, але однаково нам якось лячно, мовби то наша провина, що скликано ці тисячні збори.

Президія — просто неймовірна. Чотири ряди стільців! Уся державна комісія. Директор заводу. Його заступники. Секретар парткому і, здається, мало не весь партком. Начальники цехів. Нашого немає — зате є Токовий.

Ще в час мого учнівства на заводі начальства було менше. В директора — два заступники, головний інженер зовсім без заступників. Тепер у директора сім, у головного інженера три, в начальників цехів теж по два, а то й по три. Самі заступники.

Але що мені до них? Вони люди скромні, не набридають, правами занадто не обтяжені, обов'язків, здається, теж не мають, здебільшого слугують за тло для своїх начальників, а посади їхні вигадано лиш для підняття зарплатні. Так у нас у цеху техніків називають інженерами, інженерів — старшими інженерами, майстрів — старшими і головними майстрами. Дуже все хитромудро!

Хитрощі ці можна б простежити й зараз, спостерігаючи, як розсідається президія. У першому ряду в центрі — голова державної комісії, директор заводу, секретар парткому, головний інженер, представник з області й міськкому, а також — несподіванка — Токовий, видно, замість козла офірного, бо начальник цеху на збори не з'явився, десь зліг. Далі президія формується з членів державної комісії і наших заводських керівників усіх рангів. Але мене цікавлять насамперед троє, що в центрі. Я з ними знайомий так само, як з Аркадієм Райкіним, а Райкіна бачив, коли той виступав по телевізору, а він мене— ні. Я можу знати безліч історій про Райкіна, він про мене — нічого. В цьому полягає незручність слави. Отож у мене мовби перевага над тими трьома

чоловіками, попри всю їхню значимість і мою власну незначність. Але не тільки це. Моє життя так тісно переплетене з їхнім, що втрачається різниця років, початки пересуваються в часі мало не до дня нинішнього, а недавні події вглиблюються в товщі років, яких я знати й не міг би, здається, з тої простої причини, що тоді ще не народжувався, але я знаю, бо існував уже тоді, жив у своєму батькові, який згодом щедро передав мені в спадок усі здібності свої, історії, традиції, а також людей, серед яких жив, а ще до того відбувся такий самий урочисто-непомітний процес передачі — успадкування від мого діда Сергія до батька Матвія, тому коли я стою отут, перед столом президії, перед тими трьома поважними й заслуженими чоловіками, то не відчуваю відчуження й приниженості, не гнітять вони мене своїми високими посадами, немає недоданого бар'єра поміж нами, я переплітаюся з ними життям моїм і мого батька Матвія Череди, мої початки — це також їхні первісні, а всі пізніші стадії їхніх зростань теж не можуть вважатися неприступними для мене, хоча й не слід виводити з цього висновку, ніби президії взагалі не існує і не розбереш, хто є хто, і ніхто нікого не повинен слухати, і немає ні для кого авторитетів. Йдеться про тимчасовість, деяку умовність станів, у яких перебувають одні й другі, про взаємовиміну на основі договірній; цей час слугує тобі, а час завтрашній, можливо, належатиме вже мені, якщо я заслужу; сьогодні перші — ви, а завтра першими стануть останні, рухома рівновага суспільства, що дає всю енергію для щоденної праці і для найбільших революцій.

Позад мене точиться притишена розмова, в якій головна дійова особа не час, який займає мою увагу, а прості механізми для його вимірів. Вона не заважає мені, навпаки, мабуть, ця розмова й спрямовує мої роздуми в напрямку змін часу і його наповненості.

— Ти знаєш,— каже один,— він знову поміняв годинника.

— Він це вміє! — заздрісно мовить другий. Вони не називають того, про кого йдеться, для них він просто він, але це не грає ролі.

— Тоді в нього був швейцарський, з короною, пам'ятаєш?

— Ще б пак: золота корона!

— І механізм — як дзвіночок!

— Машина — блиск!

— А він почав міняти стрілки!

— Я казав йому: що ти робиш? А він — своєї.

— Він не розуміє, що не можна міняти рідного. Повинно бути все рідне. Тоді це машина! А якщо рідне знімеш, а поставиш чуже — діла не буде.

— Зверху, може, й красивіше стане, і механізм же всередині незачеплений, а вже не те. Це точно.

— Я тобі кажу: рідного зачіпати не можна! То вже як зачепив — половина сили пропадає! Ні сили тоді, ні точності. Все порушується, коли без рідного.

— Так він же не розуміє. Ті з короною загнав, тепер дістав "Омегу". Машина — співає. І що? Поніс до майстра, зняв циферблат, зняв стрілки. Поставив позолочені. Фігурні. Бо ті — світилися. І циферблат, і стрілки світилися. Він радіації боїться. А Європа вся не боїться. У нас лектор он читав лекцію: "Наш друг радіація".

— Світяться не світяться — однаково. Головне, щоб було все рідне. Без рідного — неможливо. Механізм порушується. Точності не жди. Красиве може бути, фігурність там, виблиск, золото, а точності немає, бо воно нерідне. Це я тобі кажу.

— Та згоден. Ти йому спробуй втовкмачити.

— Я йому казав. Не займай, кажу, рідного, не чіпай. Повинно бути все рідне. Тоді й цінність, і точність, а зачепиш... Красиве, а пропало.

І поки ці двоє обговорювали поведінку третього, який з нез'ясованою впертістю порушує гармонійну доцільність існуючих витворів, поки всідається з повільною значимістю президія, поки влягається в цеху гомін, я здійснюю миттєву (що, звісно, аж ніяк не свідчить про її нетривалість) мандрівку в часі, а супутників у ту мандрівку вибирати не доводиться: вони переді мною, я поставлений перед ними, час завмер поміж нами лише на мить, щоб знову зірватися з припону і помчати вперед, але все, що просувається вперед, неодмінно полишає щось позаду, якщо хочеш зазирнути в майбутнє, то повинен на таку саму відстань поглянути й у минуле, відрізки часу, серед яких ти стоїш, дорівнюють один одному, це закон геометрії, щоправда, найпростішої, Евклідової, але я іншої не вчив, а раз цю проходять у школі, то, мабуть, її ще не відмінено, отже, керуватися нею не гріх. Ще я знаю, що для того, щоб стрибнути наперед, треба розбігтися, відійшовши для того назад. І тому я пробую відбігти назад перед стрибком уперед, хоч ще й не знаю, кому доведеться стрибати, і не маю певності, що настала моя черга.

Починати треба з голови комісії. І не тільки тому, що він тут сьогодні — найважливіша особа, а тому, що з ним я зв'язаний у часі найдавніше. Через мого батька Матвія Череду. Бо це з нинішнім головою комісії, якого тепер шанобливо звуть Олександром Миколайовичем (а мого батька з неменшою шанобою величають Матвієм Сергійовичем — такі вже переваги старощів), вони колись бігали по заводському висілку, з ним уперше ходили до дівчат на телефонну станцію, це їх тоді звали дівчачими іменами — Шура і Мотя за їхню сором'язливу готовність червоніти з приводу і без приводу, і це вони одружувалися на двох комсомолках — Олі і Каті, заводських "артистках", які грали в самодіяльній виставі чеховських сестер і за один вечір полонили серця двом металургам. Може б, вони пройшли разом усе життя, принаймні тоді жоден із них не уявляв себе відірваним, відокремленим від товариша. Про це не мовилося, не було гучних слів і биття в груди; театр друзі сприймали тільки як такий, що існує зовні, збоку, до себе

театру не пускали, навчені суворості в тяжкі часи громадянської війни і відбудови. Але сувора любов ще не є любов'ю нетривкою. Вони вірили, що між ними ніколи не проляже холодна відчуженість, уявити навіть не могли себе розокремленими, а їхні дружини — й поготів.

Однак сталося. Треба було послати молодого беручкого металурга до Швеції. Щоб перейняв там все краще. Шведська сталь. Славетні марки. Відоме всім металургам містечко Ескільстуна. За морями, за далями. Майже легенда. Поїхати, навчитися, перевершити. І саме з їхнього заводу. І з їхнього покоління. І не два, не три, а один. І вибрано Шуру, тобто Олександра, він мав узяти свою молоду дружину Олю і їхати до Швеції на рік чи й на два. Міг би відмовитися, але не міг. Бо його вибрано, йому довірено, йому виявлена честь. Хто б то зважився знехтувати довірою! Сам Череда вмовляв свого товариша: "Їдь, навчися — і превзойди!"

Відновити події в усіх подробицях тепер навряд чи й можливо. Події розмиваються відстанню часу, як глина — дощем. Якби спитати тепер Олександра Миколайовича, чому тоді вибрано саме його, він би, може, пригадав бодай одну з вирішальних причин. Але я не міг спитати, та й навряд чи Олександр Миколайович би щось пригадав. Адже скільки в нього потім було поїздок ще важливіших і знаменніших: і за кордон, і в себе по країні з державними завданнями!

Олександр поїхав і приїхав. Повернувся через два роки до рідного міста. Але який повернувся? І чи то взагалі був Олександр, Шура, Матвіїв друг і товариш? Людям властиво змінюватися. Їх навчають, перевиховують, без віри в змінність жити було б, мабуть, нецікаво, нудно. Але за два роки можна хіба що навчатися нового, внутрішню ж свою сутність хіба перебудуєш? Олександр перебудував докорінно. Нікого не впізнавав із старих друзів, Матвія називав на "ви", відштовхуючи цим від себе, якась зневага цідилася в його словах, коли заходила мова про фахові наші справи, виглядом своїм Олександр показував, що тут йому вже тісно, що він переріс це провінційне середовище, що його пригнічує відсталість і обмеженість своїх людей,

починаючи від способу їхнього думання і до їхнього вміння одягатися. Змінилась і Оля, вона теж називала свою подругу Катю на "ви", це вже не були більше чеховські сестри, які мріяли про людяність і змогу вільно й радісно працювати, з одного боку, була простувата заводська дівчина, з другого — колишня заводська Єва, спокушена солодким змієм європейських достатків і безтурботного життя.

Олександр носив рипливий ремінний картуз, пошитий із клинців, спортивні френчі, целулоїдні комірці, галстуки з крапинками, лискучі жовті краги, а Оля хизувалася капелюшками, хутряними горжетками, лакованими черевиками. Вони недовго й побули в нашому місті, бо Олександра як фахівця з зарубіжним досвідом призначено було головою якоїсь комісії, і він виїхав у відрядження тепер уже по своїй країні, але за звичкою взяв із собою й дружину, так ніби передчував, що більше не повернеться до цього міста.

Справді, не повернувся. Між ним і батьком не зайшло ніяких суперечностей, ніхто нікому не сказав лихого слова, просто вийшло так, що один лишився майстром на все життя, а другого те саме життя зробило головою всіляких комісій. От і все.

Вони раз зустрілися, але знову ж я не був свідком із причин суто природних: ще не з'явився на той час на світ. Це було в час війни, на Уралі, евакуйований наш завод мали пустити на новому місці, але вчасно не пустили, приїхала урядова комісія, щоб встановити причини загайки, бо війна не ждала. Головою комісії був Олександр Миколайович. Він спеціально не розшукував батька, бо чи й знав, що той там; батько теж не рвався зустрічатися, але хтось там згадав, хтось сказав, Олександр Миколайович звелів, щоб його звели з майстром Чередою; він був у наших удома, пив чай, згадував з моїми рідними минуле, трохи розчулилися, але тільки трохи, бо війна не надавалася до розчулень, окрім того, Олександр Миколайович дав зрозуміти, що він тепер живе в сфері високих інтересів і високих почуттів, що має честь зустрічатися з самим товаришем Сталіним, виконує його особисті доручення, користується довір'ям, перебуває в милості. Говорилося це

обережно, натяками, з досить виразним здриганням у голосі, з чого Матвій Сергійович зробив висновок, що Олександр Миколайович хоч і перебуває в милостях, але побоюється, щоб їх не втратити, тому хотілося йому якось натякнути своєму колишньому товаришеві, що на випадок чого завжди матиме він підтримку, бо його теж не забули, металурги пам'ятають усіх своїх. Олександр Миколайович навіть розчулився від таких натяків і запевнень, обіцяв, що листуватиметься, не забуде, але поїхав — і забув, бо мав повну голову державних клопотів.

Тепер ось тут, але не цікавиться батьком, хоч уже настають ті роки, коли треба й питати про кожного свого товариша давніх літ і питати так: чи живий ще? Звісно, міг би втрутитися в задавнену гру між двома впертими чоловіками і я, підійти ось хоч і зараз, поки ще не починалися збори, сказати Олександру Миколайовичу:

— Тут живе друг вашої молодості Матвій Череда, але не хоче з вами зустрічатись.

І все. Крапка. Хай подумає. Хай розшифрує.

А власне, чому не хоче зустрічатися? Хто сказав? Звідки я знаю? Може, то я хотів би перенести свій спосіб думання й оцінки явищ на їхні взаємини, які будувалися колись геть не так, як будуються нині? Може, в мені сидить провінційний комплекс нижчості? Може, я живу в світі малих вимірів, а Олександр Миколайович керувався законами великих чисел, значних дій, важливих завдань, мені ще не доступних? Он — Зірка Героя Соціалістичної Праці. Найвище державне золото, яке даром не дається нікому. А до Зірки — орден Леніна. В батька теж є орден Леніна. Не за вислугу років, як чомусь іноді дають цей найвищий орден, а за війну, за виконання оборонних завдань особливої ваги. Видно, й Олександр Миколайович виконував завдання ще важливіші. Принаймні я хотів би втішити себе хоч цим, я намагався бути об'єктивним до голови комісії, щосили намагався, але поруч з головою сидів директор заводу, "державний підхід", як ми його звали, бо він при кожній нагоді

посилається на "державний підхід", і моя пам'ять, яку тепер годі було відірвати від пам'яті батькової, так вони міцно переплелися між собою,— спільна пам'ять Черед настійно підсовувала мені спогад, який стосувався знову ж таки голови комісії і директора.

Знову війна. Урал. Люта зима сорок першого. Вони ставили завод просто під ялинами, в снігу, ще не виведено стін цехів, а техніка вже монтувалася, вже закінчували встановлення блюмінга... Але не вкладалися в строки. І тоді — урядова комісія. І очолює її нинішній голова. Набагато молодший, а суворий так само, як і сьогодні. І теж дві групи людей: комісія з Москви і заводські. Тільки нинішній директор там був головним інженером, другою особою на заводі, а фактично першою, бо саме він привіз з України устаткування евакуйованого заводу.

Головний інженер у нагольному пальтечку і в товстому сукняному картузі з великим козирком — "картуз перших п'ятирічок", тепер у таких ходять чомусь лише грузини.

— Нема ротора,— показує на головний електродвигун блюмінга директор ще не пущеного заводу,— не можемо пустити блюмінг, поки не прибуде ротор. Залізниця ріже нас без ножа. Не можуть знайти ротор. Кажуть: нема.

— Ти евакуював завод з України? — повертається голова комісії до головного інженера.

— Так, я.

— Відправив ротор?

— Відправив.

— А не брешеш?

Головний інженер ображено мовчить.

— Де ж ротор! — кричить голова комісії.— Куди ти його запроторив?

— Не знаю. Десь їде... Я ж не відповідаю за роботу залізниці...

— Який же ти головний інженер, коли не знаєш, де ротор!— зі злістю говорить голова комісії і одним ривком, вхопивши за козирок картуза, натягує його головному інженерові на обличчя.— З закритими очима повинен знати! За платформою мав бігти з України аж сюди!

Члени комісії сміються, заводські похмуро мовчать. І тоді з-під картуза головний інженер вибурмочує шестизначне число:

— Сто вісімнадцять чотириста шістдесят сім.

— Що за цифір? — грізно питає голова комісії.

— Номер платформи, на яку я вантажив ротор,— так само з-під картуза відповідає головний інженер.

— І що, пам'ятаєш номер?

— Випадково запам'ятав. Ще подумав: такий вантаж, а раптом щось...

— Ач який вундеркінд! Перевіримо! Всі залізниці перетрусимо. І якщо збрехав...

А потім, коли вже комісія пішла,— схвильовані обличчя заводських працівників, обурені голоси:

— Ти не повинен цього так облишити!

— Скаржитись!

— Примусити його вибачитись!

— До самого Сталіна дійди!

— До всього треба мати державний підхід,— зітхає головний інженер.

Мабуть, і тепер директор повторює ці слова, нахиляючись до секретаря парткому Василенка, дуже молодого в порівнянні з головою комісії чи директором заводу й дуже вродливого чоловіка. Василенко мовби й не пасував до цих двох — старих, заслужених, вдоволених досягнутим становищем, позбавлених здорових заздрощів і гарячих прагнень, як безсмертні боги. Василенко, скільки ми його всі знали, ще інженером весь час виборював справедливість, домагався порядності й чесності на противагу бездушним політекономічним виробничим стосункам; він належав до тих, хто хотів би олюднити в найкращому розумінні цього слова все довкола; ми знали це, любили Василенка, хоч не кожному навіть доводилося мати з ним безпосередньо справу, існував кожен часто незалежно. Та хіба для любові, для поваги неодмінно потрібна залежність? Василенко був молодий. Голова комісії й директор могли б виставити проти молодості Василенкової свій трудовий стаж, який у них вже, мабуть, досягав до століття. Що ж, наш молодий секретар парткому не міг похвалитися таким стажем. Але в нього сорок років тому куркулі вбили батька. Куди залічити цей стаж? А двадцять п'ять років тому загинув на фронті його старший брат. А потім, уже по війні, загинув ще один брат, льотчик-випробувач. Мала мати трох синів — зостався один. А батько й брати полишили йому в спадок свої загибелі. То чи треба мірятися, мовляв, у мене сорок років, а в тебе чотири? Може, ліпше думати про те, що робиш сьогодні, чим виправдуєш своє перебування на землі, як доводиш свою цінність, як підтверджуєш це щодень, щогодини?

Мені в секретареві парткому відкрита була ще одна сторона. Між нами існувала близькість, про яку Василенко знов-таки нічого не відав. Справа в тому, що нашою вчителькою літератури у восьмому класі була Василенкова дружина Аріадна Григорівна. Тоді для нас Василенко не існував зовсім, ми навіть не могли уявити, щоб у такої жінки, як Аріадна Григорівна, взагалі міг бути чоловік,— такою недосяжною здавалася вона всім нам у своїй красі, у своїй дивній тактовності, стриманості, культурності. Вона подобалася однаково і хлопцям, і дівчатам, ми полюбили її з першого уроку, але Євген випередив нас усіх: він просто взяв і закохався в Аріадну Григорівну. Він те й робив, що закохувався і завжди встигав випередити всіх у цьому. Закохувався ж досить відверто, я б сказав, навіть нахабно, бо щоразу умудрявся освідчитися в коханні. З учителькою він зробив це просто артистично. Ми писали твір на уроці літератури, тему запропонувала Аріадна Григорівна, тема була проста, житейська, всі рипіли перами, здавали підписані аркушики з каракулями; в класі тоді якраз були всі — тридцять два чоловіки. Аріадна Григорівна зібрала твори, пообіцяла принести наступного разу; справді, принесла, але сказала, що чомусь виявилося творів не тридцять два, а тридцять три, один не підписаний, тобто анонімний і зайвий, кричущо зайвий.

— Може, автор назве себе? — спитала вчителька.

Добровольця не знайшлося.

— Прочитати твір! Прочитати! — закричали ми.

Аріадна Григорівна трохи наче знітилася. Навіть почервоніла ніби. Ми зрозуміли, що їй ніяково за анонімника.

— Прочитати! — заревли ми в одну горлянку.— Розкрити!

Так ніби ми з самого змісту могли вгадати, хто написав. Простіше було б подивитися на почерк.

— Я не переконана, що треба читати,— сказала вчителька.— Автор, якщо він не хоче казати при всіх, може підійти до мене на перерві.

Але й на перерві не підійшов ніхто.

Не знаю, як із погляду педагогіки, чи не порушено було принципів тої загадкової для нас, учнів, науки, однак нам сподобалося, що Аріадна Григорівна не пустила випадок у забуття, вирішила довести справу до кінця.

— Діти,— звернулася вона до нас,— зрозумійте мене правильно. В цьому непідписаному творі нема нічого поганого. Навпаки, тут написано гарні слова про людину, яка досить добре відома вам і,— тут вона всміхнулася,— мені також. Автор міг би признатися без страху і без риску бути покараним. Але він діє за принципом: "Нема дурних". Принцип поганий, якщо не сказати — ганебний. Бо якщо людина змалку не наважуватиметься навіть приємні речі говорити відверто, приховуватиме свої добрі почуття, то тим легше й охочіше приховуватиме вона зло, неправду, така людина може стати наклепником, анонімником, псуватиме людям настрій, заважатиме працювати, отруюватиме життя. Я не хочу, щоб з вас виростали анонімники, будьте відвертими у всьому, бо нема нічого вищого, ніж чисте сумління!

Тоді підвівся з-за парти Євген і сказав червоніючи:

— Це написав я.

— От і добре,— спокійно промовила Аріадна Григорівна.— А вже якщо ти визнав своє авторство, не став приховувати від своїх товаришів, то ось тобі твій твір, прочитай його, хай усі знають і зміст.

Це називалося "не став приховувати!". Просто совість у ньому заговорила, в Єньці. От же тип! Але виявилося, що він ще й не такий

тип, як ми подумали після його зізнання. Бо ніхто ж і в гадці не мав, що він там зміг написати. А він сотворив таке:

"Сьогодні на уроці літератури ми отримали незвичайне завдання: описати близьку людину, описати так, щоб, наслідуючи метод Л. Толстого, розкрити "діалектику душі" свого героя.

Зробити це важко, але я спробую.

Ось уже рік, як я зустрічаюся з цією людиною щотижня.

Як зараз бачу її струнку, трохи повнувату постать, її неквапливі рухи, горду ходу, чую її м'який голос. Я люблю вслухатися в його інтонації, такі багатоманітні й несподівані. То голос її звучить упевнено й владно веде за собою, то бере за душу теплими ліричними нотками, але ніколи цей голос не звучить різко, крикливо.

Мені здається, що для людини її професії просто необхідний гарний голос.

І необхідна красива зовнішність.

Я люблю дивитися на неї.

Як це звучить у Чехова: "У людини все повинно бути прекрасним: і лице, і одяг, і душа, і мислі".

Це так пасує до неї.

В ній все гармонійне. Строгі костюми, гарні черевики і навіть прикраси завжди дібрані з незвичайним смаком.

Якось я бачив її в театрі.

Вона була дуже нарядна: чорне оксамитове плаття, відкриті білі руки, на плечі накинуто красивий шарф.

І знову ж нічого зайвого — і все прекрасне!

Я люблю дивитись на її руки з тонким кілечком на безіменному пальці. Коли вона проводить рукою по очах, в малесенькім діамантику дрижить у розблиску слізка. У неї недавно з'явилась така звичка: проводити долонею по очах. Мабуть, вони в неї втомлюються. Мабуть, так, бо зрідка вона стала надягати окуляри. Але й від цього вона не погіршала.

А ще я люблю її очі й усмішку. В очах іноді промайне сум. І я навіть здогадуюся про джерело того суму. І усмішка іноді буває сумна. І мені тоді здається: як можна завдавати їй прикрощів, як можна?

Дивні почуття викликає в мені ця людина. Тут і безмежна повага, і бажання зробити для неї щось особливе, і ще щось тривожне, незбагненне.

Я хотів би, щоб у мене була така мати (а в мене немає ніякої) і щоб у мене була колись дівчина, чимось схожа на неї.

Що це? Юнацька закоханість чи щось інше?

Не знаю".

Ось який був тип цей наш Єнька! І хоч він набрехав про те, що в нього немає матері, і, випереджаючи всіх, освідчувався в любові до Аріадни Григорівни, але ми пробачили йому це, бо всі любили Аріадну Григорівну.

Це не означає, звісно, що секретар парткому Василенко був би в захопленні, якби я оце підштовхнув до столу президії Євгена і сказав:

— А оце той Єнька, що колись освідчувався в коханні вашій дружині.

Однак час спогадів кінчився. В президії почалися перемови про головування. Видно, ці збори, попри всю їхню важливість і незвичність, не були підготовлені, починалися трохи стихійно, чи що. Тріумвірат головуючих ніяк не міг усталити між собою обов'язки. Буркав щось до директора голова комісії, знизував плечима директор, посилаючись на "державний підхід", спокійно відмовлявся від ведення зборів секретар парткому. Мікрофон, поставлений перед ними, хапав кожне слово й розносив по цеху, посилюючи звучання.

Врешті голова комісії буркнув директорові:

— Ти директор, тобі й починати, а там видно буде...

Директор без видимої охоти підвівся, смикнув себе за галстук, сказав, мовби пробачаючись:

— Так от, товариші...

І збори почалися.

14

Ми знали: директор скаже про державний підхід до справи. І він сказав про державний підхід. Але що далі? Загадкова привабливість зборів полягає в тім, що президія завжди знає, як розвиватимуться події, а решта учасників мають лише снувати здогади з більшою або меншою долею ймовірності. Це нагадує театр навпаки. Бо в театрі, як правило, весь зал прекрасно знає, хто на сцені лиходій, а хто герой, не відають до часу про це лиш самі актори, збори ж нагадують зворотне віддзеркалення цього перевіреного століттями прийому: тут глядачами стають актори, глядачі — акторами.

Але сьогодні, здається, все перемішалося, переплуталося. Бо й після вступного слова директора між тріумвіратом головуючих знов зайшла суперечка, як вести збори далі. Плану не було.

— Ви не підготували зборів! — не притишуючи голосу, загудів у мікрофон голова комісії, звертаючись до секретаря парткому. Той нахилився до голови комісії неначе для інтимності, а насправді вийшло так, що наблизився до мікрофона, бо мікрофон стояв якраз навпроти Олександра Миколайовича, і на весь цех відповів:

— Такі збори гріх готувати: люди повинні висловитися самі.

— Начальник цеху де? — тепер уже справді адресуючись до всіх, спитав голова комісії.

— Захворів,— відповів Василенко.

— Заварив кашу—і на бюлетень? — Голова комісії сподівався викликати в нас бодай зневажливі усмішки своїми словами, якщо й не сміх з приводу поведінки начальника цеху, але нам було не до сміху, та й знали ми всі, що начальник цеху старий і справді хворий чоловік, що він переживає тяжко й болісно. Тут не до сміху.

— Заступник начальника є,— сказав директор.

— Що нам заступник? — видно було, що голова комісії готувався до іншого, заступник його не влаштовував.

Василенко не став гаяти часу. Він обернувся до Токового, який ховався за спинами, спитав:

— Токовий, ви можете сказати?

— Я готовий,— підсмикуючи штани, схопився Токовий, обличчя йому взялося червоними випіками, руки метлялися, він пробирався до трибуни довго й незграбно, потім викладав на лисіючій голові пасемця темного чуба, немов хотів приховати нікчемність власного думання, але говорив зате як по писаному:

"Генеральна лінія нашого життя ясна. Вона визначена програмними документами партії й держави".

Він говорив:

"Суспільство не стоїть на місці. Воно змінюється революційними переходами й невідворотно йде до комунізму".

Він сказав: "

"Перебуваючи на посаді заступника начальника цеху, я намагався в дусі пред'являваних високих вимог, діючи присущими партійними методами організаторської і ідейно-виховної роботи, добиваючись можливо більшої ефективності в діяльності, підкоривши повністю своє життя інтересам..."

Він прочитав навіть чийсь вірш:

Одна судьба нам, смертным, суждена...

Все мы, как есть,— со славой и без славы,—

Исчезнем так, как исчезают травы

По осени, оставив семена.

— По-моєму, ви залишите після себе невиконане державне завдання,— сказав у мікрофон голова комісії і сам засміявся від власного дотепу.— Ви нам тут віршів не читайте, а скажіть, як збираєтеся давати труби!

— Ми не зможемо виконати державного завдання,— переходячи з поезії на прозу, заявив Токовий, і цех відразу загудів, заклекотів, заворушився.

— Не ображайте людей,— миттю вловивши настрій робітників, тихо застеріг Токового секретар парткому.

— Я нікого не ображаю. Але... Подивіться, товариші, яка обстановка склалася в нашому цеху, на що розтрачуються наші зусилля... В той час, як...

— На кого ж ви скаржитеся! — загримів голова комісії.— Ви ж керівник цеху, один із керівників!

— У цьому й трагедія, що один із керівників,— підхопив Токовий.— Але ж начальник цеху...

— Ваш начальник цеху боягуз,— жорстоко промовив голова комісії,— він злякався й не прийшов сюди.

— Він справді хворий,— втрутився Василенко.— Чоловік іноді може захворіти від несправедливості.

— Керівництво і справедливість мають мало спільного,— так само шорстко мовив голова комісії.— Ленін у вісімнадцятім томі прямо каже: можна замінити апарат на дев'ять десятих, якщо люди не справляються зі своїм ділом.

— Ленін приходить до нас не тоді, коли отак згадуємо його в томах, — спокійно відповів Василенко,— а коли працюємо чесно не покладаючи рук.

— Небагато ж ви напрацювали,— гмикнув Олександр Миколайович, — продовжуйте, товаришу Токовий. Що вам заважає виконувати план? Говоріть по суті.

— А якщо по суті... Якщо по суті,— Токовий махнув рукою,— треба нормалізувати обстановку в цеху. Що це значить? Скажу. Ми забули про рядового інженера, про командира виробництва, ми позбавили його прав, ми відсунули його на задній план, ми забули про те, хто нам потрібен в першу чергу. Нам потрібні ділові інженери-трудівники, хай вони не хапають зірок з неба, хай вони будуть звичайні середні інженери без фантазій і вибриків, без модернізму й абстракціонізму, але зате вони дадуть вже сьогодні те, що потрібно народові сьогодні, а не на завтра. А як у вас стоять справи! Забули про день нинішній, переорієнтировка тільки на завтрашні неіснуючі успіхи, кажучи грубо: замість труб сьогоднішніх, які ми можемо дати, нас заспокоюють тим, що, мовляв, завтра ми зможемо дати завдяки якимсь там удосконаленням і змінам технології в десять чи й у сто разів більше труб, але де гарантії? І чи можемо ми ждати до завтра? Мені, як і всьому народові, потрібна одна труба сьогодні, щоб ракета злетіла сьогодні. Завтрашніх труб я ждати не можу. Ракета повинна злетіти сьогодні. Правильно я кажу?

— Правильно,— ствердив голова комісії.

— Тільки так виграються всі війни з ворогами і з часом! Для мене час — найбільший ворог. Я не можу ждати вічно, як і жити!

— Правильно! — ще раз прогримів голова комісії.

Я штовхнув Євгена: адже Токовий натякав на Шляхтича. Не кажу вже, що й трохи на нас, ми не йшли в розрахунки, але ж на Шляхтича! Такий собі напівлегальний доносик. З філософським обгрунтуванням. Токовий не може жити вічно. Ніхто й не примушує. Але ж вічність однаково існує, її виміри теж існують — ось яка штука, товаришу Токовий.

Директор стояв за столом президії, трохи розгублено обводив поглядом цех. Токового вже не було на трибуні, він витирав спітнілу лисину, всідаючись коло Чемериса, який теж, виявляється, був у президії як передовик виробництва. Виступати ніхто не зголошувався. Шляхтич був ворухнув плечем, видно, хотів рвонутися в бій, але ми його стримали. Не треба. Це ж однаково, що бігти під кулеметним вогнем. Підожди, поки вистріляють усі кулеметні набої, тоді й біжи, а так — скосять. Нічого сумнішого не може бути, ніж військо, що не дійшло до поля бою.

Директор щось сказав головному інженерові заводу. Мабуть, попросив: "Виручай". Мовляв, державний підхід полягає в тому, щоб не допускати мовчанки, заповнюй мовчанку.

Головний інженер послухався. Це був дуже поважний і дуже серйозний чоловік. Поважність і серйозність надавали йому окуляри, а також зморшкуватий лоб. Головний інженер до всього ставився відповідально, він з однаково серйозним виглядом грав у шахи і чистив варене яйце, підбирав слова під час розмови; цілі покоління обережних, здавалося, стояли за спиною в головного інженера, такий це був стримано-розсудливий чоловік, так боязко точно намагався він завжди формулювати свої думки.

— Я говоритиму свідомо й підкреслено,— так він почав, та всі й без того знали, що говоритиме головний інженер свідомо й підкреслено. З одного боку це надавало йому ваги в наших очах, але водночас це робило його нуднуватим, а для інженерів, яким доводилося щодень мати з ним справи по роботі, в отій свідомій підкресленості ховалося

невміння чи й небажання головного вислухати будь-яку думку, проникнутись чиєюсь ідеєю, потребою. Головний інженер нагадував камеру коштовностей, куди вхід стороннім суворо заборонений. Він жив у замкненому світі відшліфованих суджень, вишуканих формулювань, це був храм, у який нікого не пускають, магазин, де нікому нічого не продають, струмок, у якому ніхто не купається, простіше кажучи: замок, від якого загубили ключ. Спробуйте-но підібрати ключ до чоловіка, який говорить, щоразу заплющуючись, не звертаючи уваги ні на нетерплячість голови комісії, якому вперше доводиться мати справу з подібним оратором, ні на шум усіх заводчан, які надто добре знають свого головного, щоб уважно дослухатися до кожного його слова, ще раз марно спробувати щось там збагнути.

— Я скажу про час, про який я повинен сказати. Ми говоримо про ритм життя. Він пришвидшується, цей ритм, і це прекрасно. Але це й трагічно, бо ще вчора що? Ще вчора час був менш діяльний, і в його перебігу не так різко змінювалися речі й світ. Сьогодні ми не можемо спокійно стежити за знищимістю часу. Час знищується в наших організаційних неладах і неурядицях. Токовий показує нам зразкову стурбованість. Але зверніть увагу на впорядковану двозначність його становища. Він не може знаходити приємність у неправильностях, однак створено обстановку педагогічної безвідповідальності, де товаришу Токовому відведено пасивну роль спостерігача. Група людей в цеху, я не кажу, що це велика група, але ми знаємо, яким небезпечним може бути оновлююче зіпсуття, як часто люди схильні знаходити приємність у неправильностях, який заспокійливо бездіяльний характер можуть набирати в часи труднощів і невдач оманливі глашатаї духовного неспокою. Починається розмагнічення й демобілізація зусиль працівників, які реально підходять до справи. Чи це допустимо? Я стою на стороні товариша Токового. Нам потрібні ділові, може, навіть середні інженери, від яких можна вимагати і які можуть дати. Що таке обіцянки? Полишимо їх для релігій. Наш бог — реальна робота з реалістичним підходом до реальних справ.

— Хоч би раз прийшов та подивився, що ми робимо,— зітхнув Євген, — в цех навіть не поткнувся.

Голова комісії наче почув Євгенові слова.

— А де ж ви були, головний інженер! — сердито ворухнувся він за столом.— Що у вас там, у цеху? Дитячий садок? Кубики складають? Як хто хоче, так і складає! Не можете навести порядку?

Головний інженер, що вже збирався відкланятися (він завжди вклонявся, коли кінчав промову, такий був чоловік ввічливий і вихований), затримався коло трибуни, але тільки для того, щоб повторити, з чого починав:

— На жаль, існує впорядкована двозначність становища, узаконена двозначність, яка розповсюджується на багатьох реально мислячих працівників. Товариш Токовий тільки один з них. Якщо ви спитаєте про мене, то я теж. На жаль, але так.

— Вакханалія у вас якась твориться! — повернувся голова комісії тепер уже до директора.

Директор мав би послатися, очевидно, на державний свій підхід, але він не встиг відповісти суворому голові державної комісії, бо на трибуні, розштовхавши передні ряди і одним скоком подолавши пусту відстань між президією і масою, опинився несподівано для всіх зборів, особливо ж для нас, Гриша Фрусін.

— Яка вакханалія? — вигукнув він.— Чому ви ображаєте всіх цих людей? За яким правом?

Він звертався до голови комісії, той відразу це збагнув, не розгубився і відповів Гриші таким самим:

— А ви хто, власне, такий, щоб тут кричати?

— Я? Ви питаєте, хто такий я?

— Питаю. Уявіть собі: питаю.

Адміністративна досвідченість зіткнулася з беззахисністю новака. Голова комісії провів у своєму житті, мабуть, тисячі таких зборів, він почувався в своїй стихії, за його плечима стояв авторитет цілої держави, яку він тут представляв, а Гриша не мав нічого: ні досвіду, ні авторитету, ні вміння вести отаку перепалку. Його майже ніхто тут не знав, отож годі було сподіватися на прихильність і співчуття, солідності голови комісії він не мав чого протиставити, окрім своєї кумедної чуприни, яка відразу викликала сміх, а коли Фрусін кілька разів перепитав, хто ж він такий, і коли в нього від розгубленості, а може, від обурення власним приниженням відібрало мову, то сміх перейшов у регіт, але регіт якраз і врятував Фрусіна, бо Василенко тим часом подав аспірантові води, потім, підвівшись за столом, запросив усіх до порядку, Гриша трохи оговтався і сказав зі схвильованою гнівливістю:

— Хто я такий, хочете знати? Аспірант.

Знову почулися смішки, голова комісії весело скинув бровами, мовляв, якщо ти такий птах, то що ж з тебе візьмеш, але Гриші дуже, видно, залежало на утвердженні не так себе, як свого соціального прошарку, всіх аспірантів Радянського Союзу захищав тепер оцей кумеднуватий хлопець з рудим джунгльовндним чубом на голові, тому він не обмежився простим називанням своєї професії, а ще раз повторив, вигукнувши щосили:

— Аспірант! То й що? Я двадцять років учуся, двадцять років мій робочий день дорівнює чотирнадцяти годинам на добу, я кілька разів був покалічений, вибухав разом зі своїми установками для прокату, горів і сам гасив, хоч інші вискакували з вікон, лишаючи мене в лабораторії

напризволяще. Я люблю свою маму, а вона навчила мене любити всіх людей. А на заводі я опинився, бо тут є інженер Шляхтич. Якби мені вдалося йому помогти, то... Коли мене з трубного інституту посилали сюди, то сказали: "Шляхтич — це майбутнє. Постарайся, Гришо..." А що я побачив тут? Я побачив, що Шляхтич нікому не потрібний. До нього ставляться з пересторогою. Чому? Тут виступають ось Токовий, головний інженер, ви їх підтримуєте, товаришу голова комісії. Але чому?

— Ну, ну,— прогудів, зручніше вмощуючись, голова комісії,— цікаво послухати, чому ж?

Він, мабуть, вважав, що Гриша ще дасть привід для сміху, а осміяного чоловіка остерігатися не варто, до того ж для на— строю зборів завжди корисні якісь хвилини розслабленості. Однак Фрусін був настроєний набагато серйозніше, ніж будь-хто гадав. Навіть ми ніколи б не подумали, що галасливий і милий у своїй несерйозній непослідовності Гриша раптом зможе спромогтися на таке довге, гнівливе, заплутано-болісне, як почули від нього сьогодні. Це не була промова, це був суцільний крик душі, це кричали душі всіх тих, що горіли, вибухали, страждали,— і все для людей, для майбутнього, для поліпшення життя і цілого світу.

— Як тільки з'являється здібний, талановитий чоловік, відразу зроджуються його запеклі антагоністи у вигляді нездар, посередностей, пігмеїв якихось. Може, так воно й треба? Для долання труднощів? Але чи треба офіційно підтримувати цих пігмеїв проти таланту лише на тій підставі, що талант завжди один, а їх кільканадцять, отже,— більшість за ними? Ось у газетах пишуть про відомого тренера з фігурного ковзання. Сякий, і такий, і ще он який. Підписи: багато. Але тренера знають усі, бо він виховав кількох чемпіонів Європи й світу, а тих підписувачів не знає ніхто, попри їхні незаконно заслужені звання, бо вони тільки й досягли, що для себе звань. Та ще стаж. Многая лєта. Те саме з футболістами. Як тільки навчиться забивати м'ячі, але не в ті ворота, що хочеться федерації футбола, починають цього футболіста ганити, де тільки можуть. Підвищують йому кваліфікацію, так би

мовити... Або відомий кінорежисер. Лауреат усіх можливих премій, родоначальник. Творець. Усе мав, усі, здавалося, заслуги. Раптом на зйомках когось там вилаяв, чи що. Фейлетон у центральній газеті. Режисера знімають з посад, не дають йому постановки. Нарешті він добивається, хворий, працюючи день і ніч, робить великий твір, але не встигає докінчити, вмирає. В тій самій газеті пишуть: геній, і, мовляв, усе життя він творив, виходячи з свого незвичайного темпераменту, тільки це й допомогло йому розкрити Достоєвського на екрані. Але ж перед цим за той самий палкий темперамент режисера лаяли! Як це зрозуміти? Тривожний стан суспільства, в якому не вміють цінувати таланти, в якому бракує місця для здібностей, для незвичайних винаходів, для високих зльотів людського духу. Тут говорив Токовий. Я скажу, на кого він натякав. Він мав на увазі інженера Шляхтича! Бо він відчуває, що той здібніший за нього, що за Шляхтичем — справді завтрашній день, якого так боїться Токовий. А чому боїться? Бо завтра Шляхтич повинен буде керувати цехом, за Шляхтичем — майбутнє. Шляхтич справді дасть оті тисячі труб, замість однієї, вимученої сьогодні. А хіба ми живемо тільки сьогодні, хіба перед нами не вічність?

Але Токовий вважає, що суспільство — це тільки він, і більше ніхто. Токовий — це загроза, коли хочете. В суспільстві наростає баласт. Немає вакансій не тільки посадових, але й для талантів, всі місця зайняті, нікого не ждуть, ніхто не потрібен. Тоді як же з новими талантами, завдяки яким тільки й розвивається суспільство? Чи їм ждати, поки підуть на пенсію ті, хто займає місце? Суспільство повинне очищатися. Санітарна рубка дерев. Санітари в тваринному світі. А яка санітарія може позбавити нас від усіх отих посередностей, ледарів, нехлюїв, кар'єристів, вискаковичів? Конкуренції в нас немає? Ні, на жаль, вона є, але конкуренція не ділова, а якась мовби взята ще з часів Київської або, вірніше, Московської Русі. Місництво. Хто захопив місце, той і пан становища. Нездарний письменник стає редактором журналу і друкує власну свою писанину, якої ніхто б і в руки не взяв. Посередній архітектор стає керівником майстерні й проштовхує невдалі проекти, захаращує місто кам'яними виродками. Випадковий в інженерії чоловік стає директором заводу і забиває ринок нікчемними виробами, так само

нікчемними, як він сам, бо від сірої курки — сірі й курчата. А що треба? Безпощадно виганяти! І не повинно бути жалів. Сьогодні я зробив щось особливе — честь мені й шана. Завтра хтось зробив краще, я повинен привітати його, поступитися йому місцем. На землі досить місця для всіх і нема ганебних посад.

Впродовж Гришиної безладної промови голова комісії тільки недбало мружився, видно, на нього не діяла ні запальність, ні категоричність молодого аспіранта. Хтось із членів комісії щось шепнув Олександру Миколайовичу, мабуть, підказував, що чи не час примусити цього незапланованого оратора замовкнути. Але голова комісії тільки важко ворухнувся. Мовляв, хай молодий викричиться.

— Не треба було йому вискакувати,— сказав тихо Шляхтич.— Навіщо? Хто його тут знає?

— Токовий проти новаторства! — вигукував тим часом Фрусін.— Він тут натякав, що йому не дають розгорнути його посередніх здібностей. Він ортодокс, він бореться проти єресі. Єресь чи новаторство? У всі віки боялися єресі. І ми боїмося? Тоді чим же ми відрізняємося від епох і людей минулих? Нічого не забули і нічого не навчилися? Не вірю, не вірю й не можу повірити!

— Спасибі й на тому,— підвівся голова комісії.— Все сказали?

— Все.

— А хто ви такий?

— Аспірант,— під загальний сміх відповів Гриша.

— Видно,— голова зробив паузу, щоб дати висміятися всім,— видно, що аспірант. Ну, а ми грішні практики. За теорії дякуємо, спробуємо їх

пережувати, але нас сьогодні цікавить практична сторона питання. Ми вислухаємо всіх. Терпляче й уважно. Але давайте ближче до діла. Хто?

Знову ніхто не хотів. Тепер ми з Євгеном уже й самі підштовхували Шляхтича, але він сказав:

— Гриша зіпсував усю справу. Брати мені слово — це однаково, що плювати самому собі в обличчя. Вийде так, що ми зводимо обрахунки з Токовим.

— А може, й слід звести,— пробував я переконати Льоню.

— Немає підстав. Та й не на трибуні це робиться.

— Тоді я!

Він навіть не став мене стримувати, тільки спитав:

— Що ж ти скажеш?

— Все!

— Він скаже, що він Митько Череда, син майстра Череди,— кинув Євген, який відзначався стриманістю в таких перепалках, як майже у всіх життєвих питаннях. Мені б його спокій!

Поки ми перегарикувалися між собою, Токовий щось гаряче шепотів на вухо Чемерису, той піднімав плече, мовби хотів затулити плечем собі вухо або відтрутити набридливого Токового, але, видно, все ж таки піддався на умовляння, бо підвівся й, не питаючи права на виступ, пішов до трибуни.

Голова комісії мовчки, самими очима спитав директора про Чемериса, той нахилився, мабуть, сказав, хто такий Чемерис, так мовчки й прийнято було його виступ.

Та його всі знали досить добре, Чемерис не потребував ніяких рекомендацій.

— Ви мене знаєте,— почав він,— я слів не люблю. Як на мене, так ото останнє ледащо, коли воно язиком плеще...

Він, видно, натякав на Гришу Фрусіна, бо той виказав балакучість просто рекордну, як на звичні для нас норми, я нічого не ждав од Чемериса, зате Євген завмер і зіщулився, аж весь подався наперед,— от що може зробити з хлопцем така дівчина, як Аля.

— Наше діло яке? — казав тим часом Чемерис, кидаючи слова розрізнено й неохоче.— Наше діло — гнати трубу. Чоловік живе, щоб гнати трубу. Поки ти женеш трубу, ти й чоловік. А як ти не женеш труби, то який же ти чоловік? Так: тьфу! Ніщо!

Це знов був натяк на Фрусіна з його палким і заплутаним виступом, натяк і на всіх нас, бо ми "не гнали труби", голова комісії похитував співчутливо головою, йому подобався, мабуть, стиль мовлення Чемерисового, це був діловий стиль ділового чоловіка, який виборов право говорити своєю працею, своїми успіхами, а не просиджуванням штанів в інститутах і в аспірантурах.

— Але,— сказав Чемерис і довго мовчав, і те "але" висіло над ним, мов знак сумнівів і зневіри, ніхто не знав, що буде після того "але", навіть голова комісії ворухнувся трохи стривожено, обличчя Токового знову заплямилося червоними випіками, тільки Василенко дивився на Чемериса з цікавістю майже дитячою, з веселою цікавістю людини, яка звикла дивуватися й знаходить у цьому дивуванні неабияку приємність.
— Але,— знову повторив наш славетний прокатник,— хто ж у нас у цеху

тепер жене трубу? Може, ви думаєте, що я жену трубу? Чемерис, ви думаєте, жене трубу? В газетах пишуть... По радіо, значить... Чемерис, Чемерис, Чемерис... Йдучи назустріч і беручи підвищені зобов'язання... Так я вам скажу... Чемерис жене брак, а не трубу... Триста метрів, тисячу метрів браку... Самий брак... Якщо там якийсь метр без браку, то хіба ж то труба?.. То сльози... Сльози, значить, капають. Ну, так... А далі? Капатимемо й далі? Щоб сльози? Не знаю... Не обіцяю. Я звик гнати трубу, а не сльози щоб капати... А "рок-н-роли" труби вам не дадуть... То що золото в них вгатили, то ще нічого не значить... Золото само труби не пожене... Рук треба... А руки — вони ось... Далі нікуди...

— Пропозиції? — прогримів голова комісії знетерпеливлено.— У вас є пропозиції?

Чемерис не звернув на нього жодної уваги. Він і слова такого не визнавав, мабуть, "пропозиція". У нього були просто думки. Розокремлені, складалися туго, зате власні — не позичені.

— Значить, єсть артисти,— зовсім уже в чужий город заліз Чемерис, — співають там, танці-шванці... В нашому ділі теж кажуть: артист. У всякому ділі артист може бути... Чоловік такий. Трубу гнати, як на сцені танцюють... Зверху воно, може, й так... А що артист? Чуже виспівує. Хтось йому пісню зробив, хтось там музику склав... Артист чуже повторив... Я жену трубу. Як? На стані... Хтось його зробив? Зробив. А я, значить, як артист на скрипці чи на баяні. А як баян негодящий? Так? Так. Дай мені новий баян! Далі. Купили на золото. Купили, та не те. Золото було те, а "рок-н-рол" — не той, що треба... І ось я жену брак... І всі ми женемо... Токовому треба, щоб ішов брак? Йому аби погонні метри!.. Сьогодні метри, а завтра? А Шляхтич? Шляхтич сидить і ламає голову, щоб дати мені новий баян. Взяв у мене хлопців Женька і Митька, взяв оцього чубатого крикуна... Метикують... Вийде чи не вийде? Догнав чи ні, а погнатися можна.., Буде новий баян — всім буде добре. Не вийде — Шляхтич і його хлопці горять, більш ніхто... Я чоловік простий. Мені аби гнати трубу. Мені мого поту не жалко... А вище нас і нашого поту?

Що може бути вище нашого поту? Розум. Шляхтич підходить з розумом. За кого я — за свій піт чи за Шляхтича? За Шляхтича. Сказав — і все.

Він пішов від трибуни, всідався коло Токового, який обурено відсовувався від Чемериса, позад нас, здається, ті самі, що говорили про годинники, перекидалися захопленими вигуками:

— От дав!

— Ну ж і врізав!

— А цей Шляхтич — що?

— Та чи я знаю.

— Ну, а Чемерис усім дав!

— А чого б і не дати!

— Каже: мені аби трубу гнати, а ви всі...

— А всі йому до лампуцьки!

— Ви б, хлопці, рвонули на трибуну,— порадив я їм.

— Сам і рви, якщо такий меткий!

— Продери горлянку, якщо зашерхла.

— Та цить, то ж від Шляхтича!

— Де?

— Та он Шляхтич стоїть між тими двома стовпами!

— А Чемерис же ж дав!

Збори пішли наперекіс. Аж два члени урядової комісії водночас схилилися з двох боків до Олександра Миколайовича, мабуть, радячи йому, як виправляти той небажаний перекіс, але голова комісії був надто досвідченим чоловіком, щоб піддаватися прямолінійним почуттям, він уже бачив, як складне все в нас не тільки, може, в цеху, а й на заводі, і ось тут йому належало показати себе. І він показав, і з того дня вже я не в усьому згоджуюся з думками мого батька щодо Олександра Миколайовича, бо вловив я щось у тому чоловікові злагоджуюче і об'єднуюче, а полягало воно в тому, що він, при всій його суворості і, може, іноді жорстокій вимогливості, був схильний до того, щоб кожен лишався сам собою, щоб вільно висловлював своє, щоб виказував свою душу, бо тільки з такими людьми можна жити і щось робити, не остерігаючись зрадливості, боягузтва, нерішучості.

Щоправда, була якась неприємна зневажливість у тому розсіданні його за столом, небажання підвестися бодай раз, поглянути на всіх, хто стояв десь позаду, показати й себе, він сидів упродовж усіх зборів, вівся вільно й незалежно, трохи зверхньо по відношенню до всіх, але зате розум його працював напружено й чітко, не було в ньому сліпої впертості, не було жирної сонливості, він відмічав найменшу зміну настрою в слухачів, точно вимірював, куди переважають терези симпатій чи антипатій, прийшовши на збори з прихильним ставленням до Токового і, мабуть, сподіваючись, що тільки такі люди можуть дати державний план, він чутливо вловив кілька разів повторене прізвище Шляхтича, насторожився спершу, але після виступу Чемериса вже настроївся зовсім інакше, якось мовби збадьорився, вогонь загорівся в його темних великих очах під кущуватими, густими бровами, він ворухнув важкими плечима раз і вдруге, стримав директора, щоб той не викликав наступного промовця (якого, до речі, й не було, здається), спитав усіх нас:

— Шляхтич, який це Шляхтич? Чи не той, що Герой?

— Несправжній,— підказав хтось із численних заступників, але підказав так невдало, що мікрофон ухопив те слово й кинув його по всьому цеху.

— Чому несправжній? — не згодився Олександр Миколайович.— Герой — це герой, держава удостоїла, значить, заслужив. А Шляхтича Василя я знав добре.

— Це його син,— сказав Василенко,— гарний інженер.

— А де він? — голова звертався до всіх і водночас до директора й Василенка.— Інженер Шляхтич тут?

— Та он він стоїть,— Василенко давно вже помітив Шляхтича, бо й спробуй його не помітити поміж такими двома геодезичними знаками, складеними з маслаччя.

— Що ви скажете, товаришу Шляхтич? — спитав голова комісії.

— Нічого,— відповів Льоня, не рушаючи з місця.

— Та ви на трибуну вийдіть і до зборів,— запропонував голова.

— Лаятися з Токовим з трибуни не хочеться.

— Коли треба, то й полайтеся.

Ми підштовхували Льоню: "Іди, дай йому!" Він стояв напружений, зблідлий, ганяв жовнами.

— Просимо вас, Шляхтич,— сказав Василенко, і оте "просимо" зробило своє, Льоня майже стрибнув до трибуни, як перед тим Гриша Фрусін, але на трибуну не заліз, став збоку, невисокий, худорлявий, знервований, взявся рукою за край трибуни, повернувся до Токового, спитав того так, неначе вони тут були самі, а не слухала їх тисяча людей:

— Даруй мені, Токовий, за цю розмову... Не я починав її, але раз так вийшло... Скажи мені одне... От скажи: чи було в тебе коли-небудь бажання зробити щось не для себе особисто, а просто для користі справи, тобто зрештою для народу?

Токовий схопився, весь подався наперед, гукнув обурено:

— А що? Хіба я?

— Зачекай, будь ласка, я ще хочу тебе спитати, чи було в тебе відчуття, що хай навіть розірветься серце в грудях, аби тільки зробити?

Збори слухали цих двох, слухала президія, навіть голова комісії наставив долоню до вуха, перетворився на звичайного слухача, цікавого й безпосереднього. Токовий ще не збагнув, куди воно все хилиться, він не розумів, що це, може, головна розмова його життя, розмова-сповідь перед безліччю людей, перед мікрофоном,— рідко й випадає кому таке.

— Не розумію, до чого це...

— Можемо говорити відверто... Ти не належиш до моїх друзів і однодумців...

— А в тебе вони є?

— Їх мало, так... Бо ти ж розганяєш моїх друзів і однодумців. Ти б хотів створити навколо мене порожнечу... Для задоволення якогось

свого почуття. От я й хотів би довідатися. Ти тут прославляв здібності середніх, посередніх інженерів, посередність, кажучи просто.

— Не посередніх інженерів, а середніх інженерів, які роблять те, що повинні робити, без викрутасів і модерних штучок.

— Середні — це й є посередні. Ніхто від цього не застрахований, але не кожен із цим мириться, якщо він справжня людина. Здіймають же галас про узаконеність і навіть — о диво! — користь посередності лиш ті, хто відірвався від народу, забув про народ. Бо в народі завжди існуватиме прагнення до високої досконалості. З посередніми здібностями не зліпиш навіть горшка, гвіздка в підошву не заб'єш — це знає кожен майстер. Як же можна сьогодні вихваляти те, чого люди соромилися у всі часи? Я вважаю, що той, хто вихваляє посередність, має на увазі передовсім власний спокій. Жити, як живеться, але урвати від життя якомога ласіший шмат. За середні здібності виторгувати найвищу ціну. Ти цього хочеш?

Токовий нарешті збагнув усю небезпечність цієї, здавалося б, невинної словесної перепалки. Він вмить змінив тактику, скинув із себе розгубленість і недбалість. Не гарячкував. Не підводився з стільця з наміром знову всістися. Підійшов до Шляхтича, став майже впритул. Вищий на голову, в бездоганному костюмі, сповнений гідності й громадянського обурення. Сказав чітко, виділяючи кожен звук:

— Я впевнений лише в загрозі й небезпеці.

— Від кого ж?

— Хоча б від таких, як ти, якщо ти вже хочеш відвертості. Чому? Поясню. У вас — весь час вищі цілі. Того, що робиться, недостатньо. Ви невдоволені зробленим. Весь час протиставляєте себе колективові, більшості. Це підозріло. Цього не можна дозволити. Весь час вищі цілі. Це нас просто ображає. І ми не допустимо. Такі, як ти,— завжди

підозрілі. Вискочні. Вискочити вище за всіх, спираючись на всіх нас, використовуючи колектив.

— А може, працюючи разом із колективом?

— Не прикриєшся. Згуртованості нашої не дамо розбити. Ліпше розбити чиюсь амбіцію і прагнення до слави. Хто йде проти маси, той її ворог. Тобі потрібна слава.

— Мені? Слава?

— А що ж? Заради чого стримиш ти в цеху по дванадцять годин, покинув скаліченого батька без догляду, козиряєш зайнятістю, не можеш створити сім'ї, щоб для ветерана війни, для Героя...

— Не чіпай мого батька!

— Часи подвижництва минули. Відійшла епоха воєнного комунізму. Наше суспільство...

— Ти вимовляєш "наше суспільство" так, ніби воно тільки твоє. Звідки це право власності? Чим ти його заробив?

— Я чесно працюю...

— Додай ще: і не хапаю зірок із неба... Не кожен може хапати, але ж навіщо заважати іншим, тим, хто хоче, прагне до цього? Ми так багато говоримо про труд, що розучилися вже, здається, працювати як слід. І нас дратує, якщо хтось по-справжньому береться за діло. Нероби бояться такого чоловіка, ненавидять його. Для них він справді підозрілий.

— Ми чесно даємо метал для Батьківщини. Знаєш, що сказав Ленін: метал — основа цивілізації.

— Любите цитувати Леніна. Щоразу, при кожній нагоді. А чи думаєте про більше? Про ленінський приклад. Чи є у вас відчуття, що Ленін — з вами або ж його немає коло вас — і тоді вам повинно ставати страшно. А треба б як учасникам тої арктичної експедиції, яким серед безмовних просторів Півночі весь час вважався ще один член товариства. Мовби йшов до них на поміч. Отак би й нам. Щоб завжди серед нас — одним більше. І той один — Ленін. І щоб завжди підставляв він плече, як підставляв колись під кінець колоди на першому комуністичному суботнику. І якщо не повториться його геній, то прагнути бодай до його працьовитості. Чи можемо забути про його приклад? Ось про що я думаю, Токовий. І про це думають ті, хто мені помагає. І ми доб'ємося свого. Ти згадував мого батька. Так от: я навчився у нього твердості.

Вони розійшлися по своїх місцях, і аж тепер голова комісії нарешті важко підвівся зі свого місця, трохи постояв мовчки, мовби давав змогу помилуватися на себе, потім посміхнувся новою для себе усмішкою:

— Моральний бік справи ясний. В технічному розберемося. Висновків комісія робити не буде. Доповідатимемо урядові. А тут — на відповідальність дирекції. Дивіться. Якщо у вас такі інженери, то... Як думаєш, директоре?

— Державний підхід,— пробурмотів директор.

— Державний... Тісно в одному цеху таким двом інженерам, як Токовий і Шляхтич. Тісно, а доведеться й далі співіснувати. Кожен іде своєю дорогою. Хто перший прийде, відзначимо. Хто відстане, поб'ємо. А поки що — треба разом, паралельно. Куди ж вас дівати? Що ж, вас до в'язниці саджати, в різні камери, чи що? Треба жити разом. До кінця. Життя довге. Боротися? Правильно. Треба боротися. Але й жити...

Мабуть, я помилився. Майстер Матвій Череда, напевне, таки знайшов десь у готелі свого давнього друга молодості, і вони говорили. Про що? Хіба я знаю. Може, з погляду вічності. І, може, й не самі були, а сидів з ними і Василь Шляхтич? Не відразу й не до кінця збагнеш людину, проведеш різку межу між її справжністю й несправжністю, надто ж якщо розділяють вас роки й покоління. Втішатися можна хіба що тим, що колись і ми станемо старшим поколінням і так само назбираємо за життя мудрої загадковості, щоб було над чим поламати голову новому поколінню, бо інакше воно зледащіє і розбеститься.

Важко мені втриматися від спокуси розповісти при нагоді одну нашу історію, бо — виразно це відчуваю — поки що я викладаю події, які відбулися, власне, тільки в нашому цеху, а події завжди охоплюють надто вузьке коло людей, події — це ще не історія, тут ще до часу приховано всі причини й зв'язки, тут ніхто не знає тої міри, за якою лежить цікавість,— мені ж не хотілося бути схожим на доцента Крижня з його занудливими лекціями, спрямованими лише на доцентське вихваляння перед Алею, яка зрештою теж не слухала тих розпатякувань і сміялася Крижню просто в ніс.

Навіщо розповідати цю історію? Адже її всі знають. Вона існує для всіх так само, як наш завод, як "Діловий клуб", як клумба коло пошти, як Глиняна гірка посеред міста. Але бажання в мені виникло з особливою гостротою тоді, коли Шляхтич став перед тисячею людей до суперечки з Токовим. Бо коли стаєш перед тисячами робітників, то вони не питають тебе, що ти вмієш робити. Питають: хто ти? І Шляхтич для них був передовсім не інженер з цеху холодної прокатки, а син Шляхтича-Героя. Героя, що про нього дехто казав: "Несправжній".

А раз так, то ось вам історія про несправжність...

ІСТОРІЯ ПРО НЕСПРАВЖНІСТЬ

Початок цієї історії визначити важко. Можна б розпочати з того, як колись край битого шляху один чоловік поставив кузню, підковував коней, обшиновував вози, в пекельній тій роботі серед вогню й заліза набув надлюдської сили в руках, яку й передав своїм нащадкам разом із прізвиськом Шляхтич, тобто чоловік край шляху. А може, саме тому, що мав неабияку силу, став ковалем, отож тоді початки історії відсуваються ще далі, до якихось попередніх поколінь і народжень, і там знайдемо ще якісь історії, бо хоч, з одного боку, тільки людина наділена здатністю до вигадування, з другого боку, виходить так, що людина нічого не вигадує, все має свої первені, свої першоджерела, але в історії з Василем Шляхтичем важить не заглиблення в минуле, все починається з нього самого, він виступає перед нами особою самодостатньою, він ні від кого не успадковує і нікому не передає свого тяжкого досвіду, своїх мандрів від несправжності до справжності, хоч не виключено, що подібні історії бодай у деяких частковостях відбуваються ще й довго відбуватимуться, набуваючи тим самим мовби універсальності, чи що.

Батько Василя Шляхтича теж був коваль, але не край битого шляху, а коваль заводський, робітник; він пройшов революцію і громадянську війну, належав до тих людей, які співали: "Мы свой, мы новый мир построим" і не чимось і не з кимось, а "своєю собственной рукой", йому здавалося, що ця визволена гордість робочої людини тепер запалюватиме всіх довкола, увесь світ, він, власне, й не помилявся, а якщо й помилився, то тільки в одному випадку, і випадком тим, якщо можна так висловитися, був власний син — Василь. Перед його дитячими очима проходила найбільша світова революція, прокочувалися білі й червоні фронти, банди на тачанках і на диких схарапуджених конях; він змалку мав би навчатися законів класової боротьби й законів високого героїзму та відваги: батько не мав часу на виховання сина, батько зайнятий був соціальними перетвореннями, його масштаби вимірювалися масштабами цілого робітничого класу — гегемона світового значення; син мав засвоювати уроки поведінки з самого життя та ще хіба від матері — цієї ідеальної і дивної істоти в жорстокому світі переворотів, потрясінь, крові й мук. Але він засвоїв науку, якої ніхто його не вчив. Робота?.. Хай хтось. Завод?.. Хай комусь. Послух?.. Для когось.

Незбагненне прагнення зіпхнути на інших всі обов'язки. А що ж самому? Йому залишалися Назарько й Калмик. Назарько на три роки старіший, Калмик — Василів одноліток. Три роки, коли тобі ще дванадцять або чотирнадцять,— це ціла епоха, це недоступність і зверхність у всьому. А ще Назарько — високе, жилаве, замашне у всій постаті, щось від тропічного удава, з його досконалістю і безпомилковим спритом. Його звали Назар, але що таке Назар? Нудьга. Назарком ні в кого б не повернувся язик його кликати, бо що таке Назарко? Щось маленьке, несерйозне, несправжнє. Але Назарько звучало саме так, як треба. М'який знак надавав імені чогось тигрячого, до цього м'якого знака відразу клеїлася улюблена Назарькова фраза, яку він кидав кожному, хто мав нещастя йому не сподобатися: "А ось я тобі видряпаю очі!"

Василя Назарько взяв до себе через його силу. Бо хлопець, хоч був менший, не поступався йому дужістю, а з Назарьком жарти були короткі: кидав через себе найздоровішого дядька. Калмик не мав з ними нічого спільного. Батько його ще до революції служив на заводі конторником, мав звичку мружити зневажливо очі на кожного робітника, за ту вузькоокість його й прозвано Калмиком; успадкував прізвисько й син, а ще успадкував меткість розуму, добре вчився в школі, читав книжки, любив інтелігентні слова "катастрофа" і "політично"; Назарько допустив його до своєї особи, мабуть, щоб доточити свою освіченість, яка, кажучи правду, дорівнювала нулю.

Назарькові вже давно б час було працювати на заводі, але віп не поспішав. Своїх менших друзів теж привчав до неробства, до веселого безтурботного байдикування, вони блукали по місту, тинялися між крамничками непманів, дратували їх приспівкою:

Шички — прички,

мукомор — бомага,

липки — припки,

голки для примуса...

Вони викрикували свої "шички-прички", аж поки їм давано гривеника — "відчіпного". Гривеник ділився на трьох, зайва копійка йшла Назарькові за верховодство, все було гранично ясне.

Приспівку склав Калмик, а може, десь підслухав і видав за свою; його авторство ніхто не ставив під сумнів, він уже визначався на роль ідеолога цієї співдружності, хоч жоден із них тоді ще не уявляв собі майбутніх вчинків, а тим більше — їх бодай позірного обгрунтування, бо справжні причини лишилися для них нез'ясованими й набагато пізніше. Взагалі ще не розкрито механізмів душі, які приводять людину до відхилень у поведінці, до відхилень не героїчних, що є вищою нормою поведінки, а злочинних. Причини, які висуваються моралістами й педагогами, здебільшого поверхові, несуттєві, глибин не сягають. Погане виховання? Але ж сидів той учень у класі й писав разом з іншими твір на тему "Чим приваблює мене образ", і приваблювали його, якщо вірити учнівським творам на задану тему, тільки образи світлі, прекрасні, героїчні. Він любив матір, поважав батька, пишався батьковими заслугами, батьковим умінням кувати метал, батьковою силою.

Спадковість? Але йому в спадок попередні покоління передали тільки вміння трудитися і шанобу до людей праці.

Найчастіше мовиться про прагнення до наслідування. Людині притаманне неусвідомлене прагнення до стереотипів, до стандартизації, до зоднаковіння. Це полегшує життя. Не доводиться кожному починати все заново, кожному винаходити свій власний велосипед, свою ложку, відкривати таємниці розведення злаків і плодів, добування вогню, спорудження житла... Тому якщо з'являється герой, то всім хочеться бути героями; якщо з'являється Бріжжіт Бардо, то всім

дівчатам хочеться бути Бріжжітами, а чоловікам — мати свою Бріжжіт; якщо Гагарін летить у космос, то всім хлопцям хочеться літати в космос. Прагнення цілком зрозумілі.

Але хто й чому може прагнути наслідувати злочинців? І де той перший злий приклад в історії людства, який потягнув за собою страшний ланцюг убивств, зрад, грабунків, підлот, чвар, який дійшов до фашизму з його найбільшою в історії війною, а вже згодом розцвів апокаліптичними квітами вибухів атомних і водневих бомб? Що це? Каїн, який убив свого брата? Чи оті сини, які оскопили (та ще чим — серпом!) власного батька Ноя? Чи оті народжувані в муках діти, які вбивають матерів своїм народженням, несвідомі сироти-злочинці?..

У випадку з трьома друзями, здається, не діяла ніяка закономірність, ніякі взірці, хоч взірців було досить і гарних і поганих. Починалося все стихійно. Починалося, так би мовити, ситуаційно. Топографічно навіть. Бо всі троє жили на Глиняній гірці — так звалося єдине підвищення в нашому рівнинному місті, лисий глиняний горб, завжди жовтий і витоптаний, обставлений з трьох боків невеличкими приватними будиночками, а з четвертого підпертий цегляною триповерховою казенною спорудою, візерунчастою, обвішаною балконами, в міру обшарпаною, але попри цю обшарпаність все ж привабливою, бо ті, хто там жив, мали "квартири", в той час як мешканці будиночків вважалися власниками "хат", тобто категорією суспільно нижчою з огляду на революційні перетворення в країні, які насамперед зачепили всі види приватної власності.

Назарько жив у будиночку, Шляхтичі теж мали свій будиночок, Калмик же мешкав у цегляному домі на другому поверсі, його балкон виходив просто на Глиняну гірку, звідти можна було спостерігати життя довкола, можна було виголошувати промови, збираючи внизу натовпи однодумців, можна було й просто собі стояти, колупаючись у носі, не маючи ще жодного уявлення, що з тебе вийде у майбутньому. Так всі троє зближені були життям на Глиняній гірці. Потім Назарько, як старший, взяв їх собі в зброєносці, зцементував перевагою у віці, ще

далі відбувся непомітний процес переходу від звичайного байдикування до дрібних крадіжок, до ласування чимось там смачним, затим був перший ковток горілки: сил більшало, хотілося позбутися їх надміру, бо сила нерозтрачена пропадає, розхлюпується марно, а вони вже збагнули, що з власної сили можна видобути сякі-такі приємності, дістатися до принад життя. Так вони пустилися берега.

Іноді пробували працювати, йшли на завод, влаштовувалися, але ненадовго, знову виривалися на "волю", знову щось витворяли; Калмик щодалі набирався більше сприту й хитрощів, він обдумував усе так, що вони ніколи не ловилися, безкарність вчинків штовхала на нові злочини, їх відкидало все далі й далі на узбіччя життя, але вони намагалися утриматися бодай зовні серед звичайних людей, знову поверталися на завод і на свою Глиняну гірку (в них було куди повертатися, і в цьому був їхній порятунок), потім Назарько, а за ним і Шляхтич одружилися, вибравши собі найвродливіших дівчат на Глиняній гірці, і тим самим забезпечили собі ще більше шляхів для повернень; Калмик, щоправда, надавав перевагу самотності, він прагнув навіть до самотності досконалої, про яку не можна нічого розповісти, скласти бодай куценьку історійку, сам по собі він би не становив жодної цікавості, якби не його з'єднаність із Назарьком і Шляхтичем.

Тут не буде опису всіх вчинків нашої трійці. Коли пізніше ця історія складалася в свідомості багатьох сучасників Василя Шляхтича, то в ній опускалося все, що може бути віднесено до статистики, до простого переліку. Нотувалися тільки вузлові пункти. Перший: ота приспівка, що нею хлопці дратували непманів:

Шички — прички,

мукомор — бомага,

липки — припки,

голки для примуса...

До приспівки додавався "гривеник на трьох". Без гривеника не могло бути ні приспівки, ні взагалі цієї історії.

Потім виникав аж сороковий рік. Все інше пропускалося як несуттєве, а може, від неспроможності дошукатися причин, від невміння пояснити, бо легко віднотувати послідовно події, але важко скласти історію. Так от від приспівки з "гривеником на трьох" перекидався місток відразу в сороковий рік, коли троє, тепер уже дорослих дядьків, а не хлопців з Глиняної гірки (треба зауважити, що вони завжди й уперто поверталися на свою Глиняну гірку, і зовні в них тепер нічого не змінилося в їхній дислокації: Шляхтич і Назарько в батьківських будиночках, Калмик — у цегляному домі на другому поверсі з балконом), здійснили нарешті чи то в Одесі, чи то в Ростові свою найбільшу акцію; Назарько й Шляхтич були звичайними виконавцями операції, ідея ж і всі деталі проведення належали Калмикові, який виходив з передумови, що все геніальне — просте. Десь там грабують банки, нападають на поштові вагони, ріжуть вночі сейфи — все це риск, небезпека, нервування, все вимагає тривалої підготовки, спеціального інструменту, великих фахових знань, коли хочете. Калмик запропонував найпростіший метод виймання грошей з сейфів — забирати гроші разом із сейфами.

В обідню перерву вони заходили до якої-небудь установи, простували до бухгалтерії, Назарько й Шляхтич з кількома спільниками тягли звідти сейф, Калмик збирав кілька стільців для видимості, спокійно собі виходив на вулицю, де стояла звичайнісінька тачка, якою возять комоди й дивани зі спинками (машин вони не діставали, бо це клопітно, окрім того, на машині завжди номери, хтось там запам'ятає, стануть шукати, ниточка приведе до клубочка, тому — ніяких ниточок!). Сейф вантажили, зверху клали кілька стільців і зникали в невідомому напрямку!

Іноді хтось із співробітників міг поцікавитися:

— Куди це ви?

— Перевозимось,— відповідав Калмик.

— Чому ж ніхто нічого не каже?

— А от ми й кажемо.

Так вони обчистили кілька установ, не всі сейфи виявилися наповненими грішми, але й здобутого виявилося досить, щоб трійця повернулася на свою Глиняну гірку і на цілий тиждень заварила пиятику. Десь на п'ятий чи на шостий день Назарько вдарив Калмика, бо той відмовився далі пити. "Ах, ти не п'єш, коли я наливаю? Ах, ти ж ота відома особа жіночого роду, яка має тісні стосунки з собачим царством!" І клацнув Калмика по парсуні. Удар був ніби легкий, короткий, майже непомітний, але Калмик виплюнув зуб. Зуби в нього були не куплені, він вирішив не рискувати,— пив. Бо тут діяв закон єдності вчинків: якщо всі п'ють, і ти пий, якщо купатимуться в ополонці, і ти купайся, подряпаються на стіну — дряпайся й ти, хоч це й може видаватися безглуздим. Є старший, вожак, він знає, що робить, а твоє діло: сопіти в дві дірочки і робити, що велять.

А все ж лишаються кожному ті години самотності, коли він чи спить, чи думає, чи просто забуває про все, цього не врахував Назарько, коли вони пізно вночі порозбрідалися по своїх оселях; він якось не подумав про те, що Калмик може образитися, він не зауважив хижого звуження очей у Калмика, коли той з плачливим здивуванням розглядав на долоні в себе вибитого Назарьком зуба; вони розійшлися мирно, з п'яними обіймами й поцілунками, з клятьбою у вічній дружбі й любові до тої відомої дубової дошки, яка рано чи пізно відкриється перед кожним, а тому пий, гуляй і ще раз пий та гуляй. Все було, як завжди, все було так само чудесно, як і тоді, коли вони ще ділили гривеника на трьох і зайву копійку віддавали за старшинство Назарькові, але ранок зовсім

відрізнявся від усіх їхніх попередніх ранків, бо їх розбудили не промені сонця, а міліція.

Назарько, ясна річ, не давався. Ще сонним вчув небезпеку, вискочив із постелі, як пружина, але його тут же накірчили, зв'язали і так вивели на Глиняну гірку, на саму її середину, куди вже виводили й Шляхтича. Той не чинив опору, був слухняний, його не зв'язували, два міліціонери з розстебнутими кобурами ішли позад нього на кілька метрів, а ще кілька ждали їх коло будинку, де жив Калмик. Але Калмика ніхто не брав. Найдивніше, що він спокійно собі стояв на балконі й розглядав своїх конвойованих товаришів з таким самим хижим примруженням очей, як видивлявся вчора на свій зуб на долоні.

Назарько лютився і від злості нічого не помічав, але Шляхтич був спокійний, він сумирно простував поперед своїх охоронців, йому раптом захотілося запам'ятати всі подробиці трагічного цього поранку: і сонну тишу садків, і проводнену сірість неба, і обнизаний балконами цегляний будинок Калмика, а ще він ніяк не міг одірватися думкою від своєї Тетяни, тихої й відданої Тетянки, яка любила його невідомо й за що; тільки тепер він збагнув, яке то щастя, щоб жінка любила такого, як він, чомусь ніколи не думав про це, вважав, мабуть, себе аж он яким і лише сьогодні, коли до його плеча доторкнулася чужа рука і він побачив над собою два казенні картузи і дві пари очей, що світилися невблаганністю, він раптом здивувався і злякався, що Тетяна могла полюбити його такого, досі не покинула і ще й ждала дитини — дитини від нього! Тому й не став чинити опору, боявся потривожити Тетяну, поцілував їй руки, пішов не озираючись. Назарько звивався, як вуж, його вимушені були "стриножити", Шляхтич же ішов спокійно, винувато поглядав на Глиняну гірку, гнітив йому серце спогад про Тетяну, яка залишалася тепер сама, може, й назавжди, бо якщо він і повернеться коли-небудь, то невідомо, чи вона його прийме, чи залишиться колишньою Тетяною,— ніщо не повторюється: ні молодість, ні перші поцілунки, ні довірливо-докірливі погляди сірих, як оце передранішнє небо, очей. Ніщо й ніколи!

І тоді він побачив Калмика. Калмик стояв на своєму балконі, стояв, як і десять чи двадцять літ тому, для Калмика ніщо не змінювалося, він дивився на Глиняну гірку з такою самою злою цікавістю, як то було ще до їхньої приспівки "за гривеник на трьох"; Глиняна гірка слугувала за сцену вічного театру життя, а Калмик був тут глядачем і режисером водночас, він вдоволено спостерігав, як пересуваються на сцені актори, приведені в дію його злою волею, він насолоджувався своєю підлістю; це Шляхтич збагнув умить, сумнівів не могло бути; Калмик продав їх обох за свого вибитого зуба; його не брали, та й не могли брати, він лишиться на Глиняній гірці для нагадування про їхню ганьбу й приниження,— цього Василь не міг витерпіти. Він забув про Тетяну, про свою тимчасову покірливість, про свій нетривалий сум, про тихі садки й сиве небо над заводом, все в ньому мовби загарчало, він одним пострибом опинився коло стіни цегляного будинку, під самим балконом у Калмика, так ніби мав намір зірвати балкон разом із його хазяїном і розтоптати свого вчорашнього друга, змішати з уламками цементу й заліза. Закричали міліціонери, але Шляхтич нічого не чув. Поки вони видобудуть із своїх розстебнутих кобур нагани, поки будуть цілитися — го-го! За цей час багато можна встигнути. Він підстрибнув, намагаючись вхопитися за балкон, але не дострибнув. А міліціонери не стали діставати наганів, вони надбігли з двох боків і спробували схопити Шляхтича. Він відкинув їх легко, мов кошенят. Тоді тим двом на підмогу кинулося ще кілька. Шляхтич зрозумів, що йому не дадуть так легко дістатися до Калмика, притулився спиною до стіни, виставив наперед руки, легко відкинув ще двох міліціонерів, потім трьох, вони налітали на нього купою і так само купою відлітали, в цьому чоловікові було стільки сили, що її вистачило б на цілий гурт людей, а ще сила та була помножена на злість, міліціонери летіли з-під стіни, як пір'я з подушок, їм будь-що хотілося подолати Шляхтича і то якнайшвидше, тут уже не йшлося про здоровий глузд, семеро нападало на одного і квапилося не через те, що той один міг утекти чи зникнути, вони б могли викликати собі на поміч ще семеро, але в них теж прокинулася бійцівська впертість, їм хотілося довести цьому заюшеному велетню свою силу — і нічого їм не вдавалося зробити.

Назарько вдоволено стежив за Шляхтичем.

— Дай їм, Васю, дай!

Навіть Калмик підійшов до краю балкона й з цікавістю приглядався до того, що діється внизу, він ніколи не належав до поборників сліпої сили, не любив отак перти напролом, як міліціонери, завжди вмів знайти обхідні шляхи, досить легко знайшов таку стежку й у цій ситуації, несподівано для всіх крикнув: "Шляхтич, держи!" — і, коли Шляхтич на мить задер голову, стрибнув просто на нього, збив Василя з ніг тягарем свого тіла; міліціонери накинулися на поваленого — і за хвилину він "стриножений" так само, як і Назарько.

Їх судили в тому самому місті, де проведено було операцію по вивезенню сейфів, Назарькові й Шляхтичу дали справжні, а Калмикові — умовні роки; Калмик повернувся на Глиняну гірку, а два його товариші поїхали на казенний кошт далеко-далеко щось там пиляти і, може, щось там будувати.

Про те місце розповідалося без подробиць. Бо похмуре місце вимагає похмурих подробиць, а в цій історії вже сама людська несправжність становить занадто непривабливу частку, щоб її побільшувати сторонніми несуттєвостями.

Відзначалося лише таке. Передовсім Назарько й Шляхтич стали некоронованими володарями того місця серед таких, як і вони самі, скориставшись зі своєї нелюдської сили й сміливості, щоб учинити "державний переворот", бо якась група там володарювала до них: трони, як відомо, ніколи не гуляють. Влада над собі подібними давала Назарькові й Шляхтичу довір'я з боку начальства офіційно визначеного. Довір'я й привілеї. Бо привілеї існують завжди, як матерія і енергія. Тому коли хтось їх втрачає, то інші набувають. Незнищувальність і незникомість привілеїв породжує боротьбу за них, Назарько й Шляхтич якщо й не знали цього, то принаймні відчували і діяли безпомилково.

Але, опинившись у привілейованому становищі, вони відчули, що їм все ж таки бракує третього, бракує підказувача, навчителя, бо ця постать так само вічна, як і привілеї в будь-якому людському середовищі. Віроучительного вербування тут не вимагалося. Бо кожен побіг би до їхнього товариства на один лише посвист, на кивання пальцем, на скинення бровою. Вони вибирали собі третього самі. Довго й непомітно. Обидва зупинилися на Гризодубові. Це був колись значний працівник лісового господарства, прізвище його, ясна річ, було якесь інше, але тут прозвали його так, почувши про рекордний перельот льотчиці Гризодубової; ці люди були дуже чутливі до героїзму, вони відразу збагнули висоту подвигу молодої жінки і її подруг, і ось, щоб виказати свою зневагу до цього чоловіка, який мав колись усе: вищу освіту, керівне становище, родину, щастя — і став на шлях злочинництва невідомо чому, безпричинно, не вимушений життям, як усі вони, "благородні жулики",— для повноти свого глумління над цим невдалим інтелігентом вони й прозвали його Гризодубом. Ще був у цьому прізвиську натяк на злочин Гризодуба, про який той охоче, з якоюсь наївною радістю розповідав усім.

— За що одержав? — питали його.

— Та за сущу дрібницю, за ліс, за отакі самі дерева, як оце тут.

— І багато?

— Не те що багато — несправедливо! Можна було вдвічі менше. Подумайте: за дванадцять тисяч гектарів — дванадцять років. Кричуща несправедливість.

— Куди ж дівав стільки лісу?

— Не собі, не собі. Колгоспам продав. Для колективного господарства, на діло пішло.

— А грошики від колективного господарства куди? В індивідуальну кишеню?

— Е, хіба ж у такому крупному ділі сам управишся? Багатьом треба було давати. Починаючи від лісників. Мені самі сльози перепадали.

Але попри свою відвертість і гнилу душу, Гризодуб мав переваги в освіченості, в знанні всіляких наук, він читав Єсеніна, видавлюючи сльози в слухачів, напам'ять шпарив "Анну Кареніну" Толстого, щоправда, може, й брехав, може, вигадував за Толстого, але як ти його перевіриш?

Назарько й Шляхтич взяли його до себе, їх знову стало троє; Гризодуб набагато перевищував своєю інтелігентністю Калмика, не вистачало тільки йому почуття гідності, щось ніби собаче було в натурі в чоловіка, але друзі сподівалися виховати в ньому з часом чоловічі якості, поспішати не мали куди, попереду була якщо й не вічність, то принаймні кілька досить довгих років. Але виявилося, що часу їм відведено обмаль, тобто й зовсім не відведено.

Почалася війна з фашистами.

Щоб довести свій патріотизм, Назарько і Шляхтич вжили відповідних заходів щодо своїх колег для підняття денного виробітку на висоти, досі в тих краях не чувані. Але вдоволення від того було короткочасне й неповне. Війна тривала, минав уже перший її місяць, і справи там, на заході, здається, посувалися зле.

Ось тоді й виступив на перший план Шляхтич, який досі всі роки ходив у Назарька правобіч, ніколи не забігаючи наперед, терпляче ждучи повелінь свого старшого товариша.

— Треба втікати,— сказав уночі Шляхтич.

— Куди? — спитав Назарько. — Туди, на фронт.

— Ти думаєш — доберемось?

— Треба добратись.

— Калмика б дістати мені хоч пальцем,— зітхнув Назарько.

— До фронту! — вперто повторив Шляхтич.

— Візьмемо Гризодуба,—вирішив Назарько,—хай, погань, виводить нас із своїх лісів.

— Він свої розпродав і повирубував,— засміявся полегшено Шляхтич, радий, що Назарько легко пристав на його пропозицію, не образився, не став нагадувати про своє першородство й старшинство.

Коли сказали Гризодубу, той заплакав.

— Рачки поповзу,— схлипуючи, примовляв він,— крізь індійські джунглі вас проведу, з лісів Амазонки поможу видобутися...

— Ач, інтелігенція...— сказав Назарько,— потягло її на якусь Амазонку! Що воно за чортівня?

— Річка,— відповів Шляхтич.

— А ти звідки знаєш?

— Чув. Запам'ятав.

— Ну-ну, Васю,— поблажливо поляпав Назарько Шляхтича по плечу, — не забивай голови амазонками, бо ще інтелігентом станеш.

Вони досить грунтовно підготувалися і втекли порівняно легко, бо ніхто якось всерйоз не сприймав спроб вибратися з тайги, подолати непрохідь, збороти голод і власне безсилля.

Вони йшли довго, пливли по якихось річках на саморобних плотиках, стояла по берегах темна тайга з білими проблисками беріз, вода була важка і страшна: ану ж хтось тебе побачить. Лісовий інженер знався на своїй справі: він зумів вивести їх по прямій лінії просто до залізниці, яка перетинала країну вздовж, по якій уже котилися поїзди на захід, поїзди з солдатами й технікою, поїзди на фронт — єдине місце для цих втрачених людей, щоб віднайти свою справжність. Але як тільки вони добралися до першого полустанка, де на запасній колії стояв військовий ешелон, сталося непоправне.

Вони підкралися краєм узлісся якомога ближче до колії, вже видно було білі номери й літери на вагонах, видно було, як ходить уздовж ешелону молоденький вартовий; Шляхтичеві навіть здалося, що він бачить звідси зелену траву між шпалами попід вагонами, тепер би спокійно обдумати, як вчепитися на цей чи інший поїзд, аби тільки на захід, аби туди, де бій; найважче залишалося в них позаду, наставала велика мить справжньої свободи, і ось тоді Гризодуб мовби здурів чи, може, давно вже кублилася в його душі чорна думка про зраду, він зненацька рвонувся з-за кущів на видноту, побіг просто на вартового, вигукуючи плаксиво:

— Товаришу солдат! Товаришу солдат!

Але в Назарька реакція була миттєва, цього інженер не взяв до уваги.

— Куди, сявко! — засичав Назарько і кинувся слідом за Гризодубом, наздогнав того десь метрів через двадцять, вхопив за горло і став душити. Він міг би потягти Гризодуба назад, для цього вистачало йому й часу, й сили, міг би просто збити того з ніг і, вхопивши на руки, віднести

назад у сховок, щоб потім утікати всім трьом, а розправитися над зрадником десь віддалік, але то все було не для Назарька. Він просто душив інженера, душив навстойки, той хрипів, борсався, але нічого не міг вдіяти, задихався, вмирав на ногах; ні Шляхтич, ні тим більше знетямлений вартовий не встигли оговтатися, як один уже лежав на землі мертвий, а другий біг назад до лісу.

Але тут нарешті схаменувся вартовий, солдатське його серце не могло витримати несподіваного порушення порядку, він зірвав гвинтівку з плеча, клацнув затвором, прицілився.

— Стій! Стій, стрілятиму!

Назарько гнав до лісу, як молодий лошак.

— Стій! — пролунало ще раз, і затим вдарив постріл; вдарив з ляскотом і коротким відлунням і кинув Назарька просто в кущі, просто на Шляхтича, пожбурив Назарька в обійми до товариша, але вже мертвого.

Тепер треба було втікати, і Шляхтич ждати не став. Переслідувати його ніхто, мабуть, не міг, бо для драми, що відбувалася позаду, цілком вистачало двох: Гризодуба й Назарька. Один утікав до ешелону — другий його задушив і був убитий вартовим. Все. Позаду в Шляхтича не лишалося нічого. Для нього тепер все було попереду. А ще була самотність. Мав здолати самотність, відстані, пройти непоміченим тисячі кілометрів, прифронтову смугу, де кожного запідозрювали в шпигунстві, але то вже належить знову ж таки до подробиць, які можуть бути й такі й не такі, а тут ідеться про виборювання людської справжності, втраченої безпричинно, безглуздо і мало не безповоротно.

Шляхтич добрався до рідного міста, він знову був на Глиняній гірці, прийшов туди пізно вночі, прийшов на другий день після того, як останній радянський солдат покинув місто, але фашисти ще не знали

про це, вони не потикалися сюди, може, Шляхтич теж не відав, що наші відступили, а може, навпаки, хотів сам-один захистити Глиняну гірку від ворога; він квапився сюди, повертався сюди, бо не мав куди більше повертатися, він не застав на Глиняній гірці матері, бо вона вмерла місяць тому, не застав батька, бо той евакуювався з заводом, але застав свою Тетяну і народженого без нього сина Льоню; Тетяна ждала його тут, бо не мала більше де ждати, не мала кого більше ждати,— так зійшлися ці двоє людей в чорну літню ніч сорок першого року, останню ніч свободи, але вже незахищеної, нестереженої свободи, яка назавтра на ранок мала стати рабством.

Чи він біг через усю країну для того, щоб ускочити в рабство?

Тетяна шепотіла щось про те, що вона його тепер нікому не віддасть, нікому не покаже, сховає, бо в нього син, бо тепер він належить тільки їй, немає нарешті того клятого Назарька, від якого все лихо, тепер все буде гаразд, тепер...

— А фашисти? — спитав Василь.— Що ти таке кажеш, Тетяно, а фашисти?

Вони з'явилися в місті, прикотили й на Глиняну гірку. Два мотоциклісти на сірих мотоциклах, у сірих мундирах, у сірих касках, з сірими обличчями прошмигнули по Глиняній гірці в лякливому— чи, може, заклопотаному поквапі й покотили далі, так наче не мали наміру залишатися в цьому місті, але залишилися, отаборилися, зайняли завод, зайняли будинки міськради, пошти, технікуму, шкіл, Палацу культури; мотоциклісти поїхали по всіх вулицях, а на парканах, на телеграфних стовпах, на афішних тумбах зачорніли великі заголовки наказів і оголошень, що всі кінчалися погрозами: "Розстріл. Розстріл. Розстріл". Розстріл за зберігання зброї, за невиконання розпоряджень, за простий непослух окупантові, за недотримання правил маскування, за поранених червоноармійців, за розповсюдження листівок і більшовицької літератури, за ходіння по вулицях після комендантської години. Розстріл, розстріл, розстріл...

Сховатися в такому маленькому місті від ворога ще було можна, але не від своїх. За тиждень до будиночка Шляхтичів прийшов чоловік у напівнімецькій уніформі, з пов'язкою на рукаві, з німецькою гвинтівкою за спиною. Це був Калмик.

— Не ховай і не кажи нічого,— наставив він долоні на Тетяну, яка вже хотіла запустити в нього своїм "не чула й не знаю".— Все знаю, від мене ніщо не сховається, а моєму другові Васі й ховатися не треба. Де він? Показуй.

Шляхтич вийшов до нього, глянув йому на пов'язку, там стояло: "Поліція".

— Ти,— сказав Шляхтич, невідомо що маючи на увазі: чи той світанок, коли їх забирали звідси, чи оту пов'язку на рукаві в Калмика.

— Не думай, Васю,— квапливо заговорив Калмик,— я тоді про тебе нічого... Назарькові хотів помститися. Він же й тебе топтав... А тебе взяли, бо знали, що ви — заодно... Тільки проти Назарька зуб мав... А вийшло...

— А це? — спитав Шляхтич, показуючи на пов'язку.

— Це — раз плюнути,— не зрозумів його Калмик,— політично... Хочеш — тебе теж порекомендую... Тебе візьмуть... Ти ж — борець проти большевизму... політично...

— Назарько був борець. Нема його. А я що!

— Ти теж.

— А ти ж не борець, а гвинтаря тобі, бач, дали..,

— Заслуги деякі маю.

— Але ж у мене заслуги більші?

— В тебе більші,— легко згодився Калмик. Він, видно, боявся Шляхтича, боявся, що той піде до німців і розповість про те світання, про стрибок із балкона.

— А раз у мене заслуги більші, то як же я можу нарівні з тобою служити? — хмикнув Шляхтич.— Мені давай вище!

Він ще зло жартував, ще не знав, як має повестися, але Калмик все сприймав на віру, надто багато років провів він із цим чоловіком, щоб сумніватися в щирості його слів, він вчепився в оте Шляхтичеве "вище", йому кортіло якось загладити свою провину перед колишнім товаришем.

— Треба наших людей в гестапо,— сказав Калмик таємниче.— Питають і шукають. Можу порекомендувати. Гестапо — це все. Катастрофа!

— А що ти думаєш! — Шляхтич потер долоні.— Може, то мені якраз і підійшло б!

— Я поговорю.

— Поговори, поговори...

Тетяна дивилася на чоловіка вже й не з жахом — з проклятьбою.

— Ти що це задумав? — напосілася вона на нього, коли Калмика випровадили.

— Моє діло.

Він знову почувався самотнім, самотнім перед цілим світом; повернутися додому — до Тетяни, на Глиняну гірку — ще не означало, виявляється, повернутися до тих людей, поза середовищем яких він поставив себе своїми колишніми безглуздими вчинками; він і далі залишався несправжнім чоловіком, шлях до справжності лежав через невідомість, ніхто не міг ні підказати, ні допомогти, по той бік фронту на нього чекав невблаганний Закон, тут був ще невблаганніший Ворог, але слово вже було сказане: Калмик наштовхнув Шляхтича на якусь думку, тепер мав здійснювати ту думку самотою, в безнадійній таємничості.

Він пішов служити в гестапо.

Спершу рядовим охоронником. Ждав нагоди. Ждав уперто й терпляче.

Нагода вийшла в постаті досить дебелого чоловіка, інтелігентного, судячи з зовнішності й з манер; він, очевидячки, знав Шляхтича ще до війни (бо й хто б не знав Васі Шляхтича в місті?), а Шляхтич його зустрічав уперше. Чоловік той вибрав такий день і таку годину, коли Шляхтич стояв на варті коло гестапо; він підійшов збоку, став трохи оддаля і пошепки промовив:

— Пане охоронцю! Пане Шляхтич!

— Ну, чого тобі?

Тоді чоловік підбіг ближче й зашепотів про те, що він розкрив групу "большевиків", які виготовляють листівки. Хотіли затягти і його, але він не дався. Так тільки, для видимості. Щоб увійти в довір'я. І оце негайно прийшов сповістити. Може, пан Шляхтич пропустить його до німецького начальника.

— Адресу знаєш? — спитав суворо Шляхтич.

— Все знаю. Листівку навіть приніс показати.

— Гаразд. Коли вони там збираються?

— Щосереди о шостій.

— Жди нас коло будинку за чверть години перед шостою. Будемо.

— Не забудьте ж, пане Шляхтич!

— Ти не пробазікайся! — промовив Шляхтич і показав чоловікові не гвинтівку, а свого кулака.

Він сам пробився до унтерштурмбанфюрера Грюнбека (невисокий сорокалітній чоловічок з черепом на кашкеті й ромбом з літерами СД на лівому рукаві, колись незначний податковий чиновник в Касселі, тепер — повелитель і кат цього міста), сказав, що йому вдалося вистежити одного розповсюдника листівок, попросив дозволу схопити зрадника. Грюнбек запрагнув бути учасником цієї акції, йому хотілося побачити живого більшовика в той час, коли той займається злочинною своєю діяльністю проти великої армії фюрера, він обставив операцію з великою пишнотою — заблоковано було цілий квартал, зроблено таємні засідки, поставлено в стан тривоги весь гарнізон; сам Грюнбек разом з кількома своїми співробітниками й Шляхтичем вже за півгодини до призначеного часу прогулювалися переодягнені по тротуару в домовленім місці; як тільки з'явився зрадник, який справді був зрадником свого народу, Шляхтич коротко кинув: "Оце він". Грюнбек моргнув йому, дозволяючи брати того птаха, Шляхтич швидко пішов назустріч чоловікові, трохи спантеличеному передчасною появою гестапівців, вправним рухом дістав у нього листівку з тої самої кишені, з якої діставав йому чоловік у час свого доносу, спитав: "Ця?" — одержав відповідь: "Так"; тоді махнув листівкою в напрямку Грюнбека, вихопив пістолет і вистрелив зрадникові межи очі.

Коли Грюнбек з своїми функціонерами підбіг, зрадник вже лежав мертвий.

— Не треба так поквапливо,— осудливо похитав головою Грюнбек.— В таких випадках можна одержати інформацію.

— Я не знав,— сказав винувато Шляхтич,— але ненавидів.

— О так, так, це прекрасно. Ненависть — це прекрасно. Пан Шляхтич діяв просто чудово! — Грюнбек поплескав Шляхтича по плечу. Цей найманець своєю жорстокістю відразу полонив серце маленького чиновника з Касселя.

З того дня почалося поступове підвищення Шляхтича по службі. Молодший слідчий. Слідчий. Старший слідчий. Права рука Грюнбека. Сам Калмик, зустрічаючись іноді, виструнчувався й клацав підборами: "Вітаю пана Шляхтича!" Йому присилали листи: "Якщо вислужуватимешся й далі перед фашистами, повісимо, як собаку". Він показував листи Грюнбеку, начальник гестапо виділив охоронців, які супроводжували Шляхтича додому і на роботу.

Всі мали його не за того, ким був насправді. Гра в несправжність тривала, але тепер це вже була вдавана гра для оточення і свідома з боку Шляхтича. Він виступив проти цілого світу, залишаючись без допомоги, без співчуття, без зрозуміння, навіть без сподівання на подяку. Єдине, чого міг сподіватися,— це негайного розстрілу, якби Грюнбек навіть не довідався точно, а тільки став здогадуватися про справжню діяльність свого вірного поплічника.

А Шляхтич діставав списки закладників і попереджав їх, щоб дати змогу уникнути арешту. Він стежив за анонімними листами, яких приходило чимало, і по змозі знаходив способи повідомити всіх, хто ставав жертвою доносів. Зі спокійною жорстокістю розправлявся він з усіма зрадниками, які довірялися йому, щоб провалити підпільників або

просто викрити чесну радянську людину, і про ті розправи до часу знав тільки він та його жертви, які вмовкали навіки і вже нікому не могли нічого розповісти. А якби... Це була страшна й жорстока гра з смертю, гра відчаєного чоловіка, спустошеного, мов сухий колодязь, власне, й неіснуючого, безіменного, бо хіба ж не однаково, як назвати ніщо, а він був нічим, не існував ні для своєї землі, ні для людського закону, ні навіть для тих, що малися б бути йому найближчими: жінки, названої колись його дружиною, і сина, який не міг відректися від батька, бо не вмів ще цього, не знав причин людської ворожнечі.

Він досяг самотності досконалої і відчайдушної, ще більшої, ніж в час своєї втечі,— така нагорода судилася йому за все попереднє, в майбутньому ж, як здавалося всім, Шляхтича ждало ще гірше, і ніщо б не врятувало його від неминучості.

А що відбувалося між Шляхтичем і Тетяною? Історія сором'язливо зупиняється коло порога, не наважуючись ступити між двох близьких людей і простежити їхні болісні взаємини. Ворожнеча — ось те слово, яким вичерпувалися всі їхні взаємини. Ворожнеча ховалася за стриманістю, за вдаваним непомічанням одне одного, ворожнеча стояла між ними густа, мов вода в солоному морі, а вони були мов люди-амфібії, наділені жабрами, які пропускають воду непомітно й без перешкод, вода не зауважується, її не існує, ніхто не може бачити її, ніхто не наважується вимовити слова про ворожнечу, хоч гаразд відають, що вона зштовхує їх, жене вперед або ж відкидає назад, що вона поглинає мало не всю їхню енергію, таку необхідну в ці тяжкі часи.

Але настав день, вірніше, вечір, коли з ворожнечею, безглуздою і сліпою, було покінчено. Між тими двома мовчазно-настороженими з'явився третій. Він прийшов, попри всі заборони, не зважаючи на комендантську годину, не лякаючись погроз про розстріл, а може, й не приходив такої пізньої пори, може, Тетяна сховала його в будинку ще вдень, цього тепер ніхто не може встановити,— з'явився ж негаданий гість перед Шляхтичем пізнього сльотавого осіннього вечора,

невисокий, з обличчям, змарнілим від недоїдань і поневірянь, блиснув на гестапівського слідчого розумними очима, спокійно промовив:

— Ми стежимо за вами, товаришу Шляхтич, і знаємо все.

— Товаришу? — в Шляхтича защеміло в грудях.— Я вас не просив сюди. Хто ви такий?

Щеміння виникло лише на мить і поступилося місцем підозрі, що гестапо вже простежило за ним і Грюнбек насилає на нього провокатора.

— Повторюю,— сказав чоловік,— ми знаємо все. Рекомендації тут ні до чого. Я можу назватися будь-ким — ви мені не повірите, так і я вам не повірив би на слово. Тепер важать діла.

Він спокійно й неквапливо став перелічувати все зроблене Шляхтичем потаємно від гестапо, всупереч гестапо, на шкоду фашистам: знав усе, починаючи від убивства першого провокатора, від попереджень закладників; якби гестапо знало бодай десяту частину того, про що знав цей чоловік, Шляхтича вже давно б не було на світі, вони б ніколи не дозволили так довго йому діяти, в Грюнбека не стачило б терплячості так само, як не стачало йому терпцю ждати, коли ж фюрер завоює цю велику країну, і він щодня похвалявся перед Шляхтичем: "Гер Базіль, за тиждень наш прапор майорітиме над Кремлем!" Минали тижні, місяці, Шляхтич слухав нахваляння Грюнбека і робив своє.

Можна було б не сумніватися в цьому чоловікові, але Шляхтич ще побоювався.

— Припустимо, я такий, як ви намалювали, і повірив вам аж так, що не стану арештовувати або й просто вбивати, як це я вмію, судячи з ваших розповідей, припустимо. То й що?

— Я прийшов за дорученням,— відповів чоловік.— Ви повинні принести мені присягу і віднині діяти не стихійно, а за нашими вказівками.

— І це все?

— Все.

— І так просто.

— На перший погляд.

Шляхтич озирнувся. Позад нього стояла Тетяна. — Це ти за мною стежила? — спитав він.

— Ні,— зітхнула вона.— Я повірила...

Він не питав, у що повірила. Повірила в його несправжність. А що мала робити? Це тривало не день і не місяць — роки. Починаючи від Назарька і Калмика і кінчаючи маленьким Грюнбеком, який приїхав з далекого Касселя, полишивши свої справи з податками для пролиття чужої крові.

— Ну, гаразд,— незграбно обернувся до дружини Шляхтич,— ну, вже гаразд... Може, з мене й справді вийдуть люди...

Він одержав підпільну кличку Чужий і працював у гестапо до дня визволення міста від фашистів. Потім йому звелено було, щоб він відступав із Грюнбеком, вірніше кажучи, не відступав, а втікав, і він, зціпивши зуби, підкорився, сів у одну машину з Грюнбеком і ще одним гестапівцем, але надовго йому покори не вистачило і при першому ж бомбовому нальоті радянських літаків на німецьку колону Шляхтич досить холоднокровно пристрелив обох гестапівців, виждав до ночі і на

машині з гестапівським добром і теками таємних документів спробував вернутися назад до свого міста.

Не доїхав — його затримали по дорозі два автоматники. Спровадили до надто ввічливого, єхидно-інтелігентного старшого лейтенанта в окулярах, і той став заготовляти папери для протоколів, обмежуючись до часу "наводящими" запитаннями: "Хто? Коли зрадив? Де? Що робив? З ким співробітничав?.." Шляхтич на своє виправдання міг назвати тільки двох підпільників, з якими мав зв'язок, та й то не їхні справжні імена, а самі лише клички. До того ж він не любив інтелігентів, за кожним з яких ввижався йому як не Калмик, то Гризодуб, що вкрав дванадцять тисяч гектарів державного лісу, він зневажав інтелігентів, а цей старший лейтенант навіть не приховував своєї інтелігентності, зневажливо шпигав Шляхтича якимись віршиками, натякаючи то на се, то на те: "Гарун бежал быстрее лани...", "И жить торопятся и чувствовать спешат...", "В годину жизни трудную..."

— Пустіть мене до мого міста! — вперто повторював Шляхтич.

— А може, тебе відправити на курорт? — хмикав старший лейтенант.

— Я Чужий, можете перевірити! Моя кличка Чужий. Пустіть мене до мого міста!

— Перевіримо, все перевіримо, кожну твою кісточку переберемо, нам же нічого більше робити,— знущався над ним старший лейтенант,— поки ти розгулював з фашистами та розпивав з ними шнапс, ми ж тут тільки й думали та готувалися, щоб тебе перевіряти. Так ти собі гадаєш?

Шляхтич зрозумів, що він нічого не доведе впертому інтелігентові, тому замовк зовсім і тільки наливався холодною люттю, зиркаючи на окуляри старшого лейтенанта.

Однак той, хоч не обіцяв Шляхтичеві ніякої зацікавленості в його персоні, все ж таки спробував перевірити правдивість слів затриманого, і та перевірка здивувала, мабуть, старшого лейтенанта вельми, бо ще вночі, не ждучи й ранку, приїхав до затриманого високий генерал із тилів, замкнувся з Шляхтичем на добру годину, а потім досить суворо поговорив із старшим лейтенантом, і затриманого після деяких операцій було відпущено навіть з почестями.

Генерал же так само вилаяв і Шляхтича за те, що той порушив наказ, убив Грюнбека і спробував вертатися до рідного міста.

— Ви нам потрібні там, розумієте? — з притиском казав він.

— Розумію.

— Наздоганяйте німців і будь-якою ціною відновлюйте довір'я, що ним користалися. Вигадайте легенду про смерть Грюнбека і його помічника.

— Вони могли загинути від бомби. Ми вискочили з машини, щоб сховатися, їх убило, а я вскочив у машину й поїхав.

— Беріть машину.

— Там важливі документи.

— З документів легко зробити фотокопії, а вам потрібні оригінали, щоб не виникло підозри. Без Грюнбека вас ще можуть прийняти, а з порожніми руками — навряд...

— Я втратив цілий день через цього інтелігента.

— Через самого себе втратили,— сказав генерал,— треба надолужити. Бажаю успіху!

— Дякую.

Він наздогнав фашистів, справив належне враження, знов увійшов у довір'я, котився з ними все далі й далі на захід, поки вже й не лишилося окупованих територій; був у Польщі, але недовго, опинився аж у Берліні, де таких, як він (таких, та не таких), зібрано під командою бородатого дядька Бориса, колишнього полковника царської армії, який тепер корився наказам німецького гауптмана, тихоголосого інтелігента, який закінчив аж два університети — один у Німеччині, другий в Англії; хтось там ще сподівався на продовження війни, їх готували для того продовження, але війна кінчалася, Берлін облягали радянські війська, з Берліна втікали, хто міг, хоч мало хто міг тоді втекти, есесівці розстрілювали кожного, хто пробував лишити столицю без дозволу, але для цієї дивної групи дозвіл прийшов, їх перекинули в Баварські Альпи; там дядько Борис кудись зник, гауптман теж не дуже набридав, тільки стежив, щоб ніхто з них не спокусився прикладом бородатого царського полковника; здається, то були найтяжчі дні для Шляхтича — дні бездіяльності, наповнені взаємними сповідями й визнаннями різномастих негідників, яких він мав терпляче слухати, не зраджуючи своєї ненависті й огиди до цих людських покидьків, які вважали його теж за свого, серед яких він навіть вирізнявся своїми неабиякими заслугами, майже хлоп'ячий його спалах легковажної ностальгії за рідним містом давно вже минувся, тепер Шляхтичеві смішно було згадувати свою спробу чимшвидше повернутися до Тетяни й сина, вважаючи свої заслуги аж такими великими, що вже для нього не тривала більше й війна, тепер, навпа-276 ки, він боявся, що війна ось-ось закінчиться, а він ще не встиг спокутувати своїх гріхів, перебороти своєї несправжності, через те серед гауптманової команди недобитків Шляхтич вирізнявся найбільшою слухняністю і навіть, якщо можна так висловитися, запопадливістю, в своїй несправжності він мався бути за взірець для покидьків і був ним.

Війна кінчалася, та не для нього. Озираючись назад, Шляхтич з жахом переконувався, що він, власне, нічого путящого ще не зробив для своєї справжності, в рідній землі був несправжнім, власне, від самого початку, і вмер для неї, зник, щез безслідно в цілковитій несправжності й навіть позірній зганьбленості, тепер мав відродитися, воскреснути, повернутися до життя, а насправді — народитися новим чоловіком. Але як?

Був у царстві смерті, серед недобитків у недобитій країні, все довкола конало, все здригалося в передсмертних конвульсіях, дрижали в глухих закутках зрадники й убивці, в найглибші нори заривалися есесівські катюги, у кожного з яких стояли за спиною спалені села, повішені чоловіки, розстріляні жінки, вбиті безневинні діти. Хто б повірив чоловікові, який вирвався з такого оточення, прийшов до людей і сказав: "Я невинний" або ще й більше: "Я зробив там те й те"?

Хтось його послав сюди, але чи не забули про нього? І чи він щось зробить, зробить особливе, аж до неймовірності особливе? Поки що ж був у царстві смерті, назад шляхів не бачив і не міг ні думати, ні уявити, що там, удома, на рідній землі.

Як далеко лишився позаду той ранок, коли він покінчив із гестапівцями, і той день і та ніч, протягом яких він повертався до Тетяни й до сина! Повертався і... не повернувся. Зник, щез, може, й назавжди!

Він не знав і не вмів здогадатися навіть, що з його Тетяною і сином Льонею. Не відав, що Глиняну гору накривало кількаразово артилерійськими залпами і бомбовими ударами, і все, що могло там розруйнуватися, було розруйновано, а все, що могло горіти, згоріло дощенту, і люди, хто вцілів, ясна річ, розбрелися по місту в пошуках притулку; їм давали притулок, всім давали, тільки не Тетяні з сином — дружині зрадника і синові зрадника, і вона десь знайшла підвал у розбомбленому будинку, глибокий і вологий підвал, і ось у тому підвалі маленький Льоня вперше довідався (бо він про все довідувався ще тільки вперше), що його батько — зрадник, а він сам — син зрадника, і

маленький хлопчик, який ще й не тямив як слід, що таке зрадник, проймався настороженістю до світу, його мучили кошмари ночами, він кричав, прокидаючись від жахів, ріс нервовим, блідим, як той відросток, що ніяк не може вибитися з-під землі. Принаймні доля маленького хлопчика залежала від чоловіка, якого Льоня й не пам'ятав до пуття, від чоловіка, може, й неіснуючого, може, давно вбитого, знищеного, але тавро, накладене ним на матір і на Льоню, було незнищимо глибоке й пекуче.

Генерал тоді сказав Шляхтичу: "Вирішуй сам". Це стосувалося виходу з царства невідомості до життя. Чим могутніша натура, тим вона дужче рветься до життя, що Шляхтич виказав уже в той перший день відступу з гестапівцями, коли в нього стачило терпцю проїхати з ними не більше сотні кілометрів (хоча по совісті треба б ще додати до тої сотні кілометрів два роки неймовірної терплячості й щоденної гри зі смертю під носом у Грюнбека), але уроки не минають марно, тепер Шляхтич всю свою нещадну силу кинув на погамування звичайних людських порухів, він мовби здерев'янів, він навчився вже й не терплячості, а чогось вищого, для чого ще не знайдено навіть назви; він ждав свого рішення, важливого, єдиного рішення, часто хотілося йому покінчити зі своєю двозначністю, але він гамував себе, стримував, чомусь здавалося йому, що попереду жде його важливіше, і ось так він вагався до самого кінця війни і вже зазирнув за її край, але ще й тепер не побачив хвилини, про яку йому казав тоді генерал,— так Шляхтич опинився разом із компанією, в якій перебував, разом із фашистським гауптманом, який змінив військовий мундир на цивільне вбрання, разом з бородатим дядьком Борисом, що після недовгого зникнення знов появився в їхньому гірському притулку, з усім цим збіговиськом опинився Шляхтич у нових хазяїв, які охоче прийняли від погромлених фашистів цей чи не найганебніший спадок.

Для нашої історії бракує фактів. Не було свідків, не було очевидців, що ж до Шляхтича, то він у тих трьох роках самотності серед ворогів не вбачав жодного подвигу, для нього це було всуціль терпіння й очікування властивої миті, коли повинен був прийняти рішення з

особливою користю для великого світу, до якого прагнув повернутися заново народженим і з належним забезпеченням свого майбутнього. Бо що таке майбутнє для людини? Є майбутнє наповнене, цікаве, плідне, а є просто тупе тривання, суцільна несправжність, фальшиве забезпечення власної вічності. Шляхтич досить уже мав несправжності, щоб хоч тепер зрозуміти сувору істину: тобі дається лише один випадок у житті, єдиний шанс для віднайдення істинного шляху, і він таки використав надану можливість, він влучив хвилю, готувався до неї довго й уперто, впаковував у свою дивовижну пам'ять усе, що міг винести з царства злочинної двозначності: прізвища, явки, паролі, прикмети резидентів, адреси,— але йому все видавалося замало, ним заволоділа жадібність, терпляча й навіть тупа жадібність, яка мало не звела нанівець всі його зусилля і всі ті роки двозначного тривання серед ворогів, що за цей час встигли вже докорінно змінитися якщо не суттю своєю, то належністю, бо фашисти вже були розгромлені, відійшли в непам'ять, фашистів судили на міжнародних трибуналах, а команда тихого гауптмана і бородатого дядька Бориса, надійно захована в баронському замку на околиці невеличкого баварського міста, отримала нового шефа, так само бородатого, як дядько Борис, заокеанського італійця, вірного католика містера Томазо, що припроваджував до замку нових та нових інструкторів своєї справи, які мали навчати Шляхтича і його колег того, що самі вміли, хоч, може, ніколи й не стосували на ділі; сам містер Томазо, здається, теж ніколи не був прагматиком, він належав до теоретиків шпигунства, до навчителів, його служба полягала в спорядженні й випровадженні вірних слуг у таємничі й загрозливі безвісті, він сам завжди перевіряв готовність чергового посланця, вів із ними попередні бесіди, давав інструкції, перемацував кожен рубчик їхнього одягу, на прощання хрестив довіреного, обіймав, цілував у щоки й плакав щирими католицькими слізьми, майже ридав, так жалко йому було тих, кого мусив відправляти для боротьби з більшовиками, відправляти, може, й на смерть, але на смерть, як вважав містер Томазо, високу й почесну.

Шляхтич вважався чи не найретельнішим учнем, успіхи він виказував хіба ж такі, містер Томазо завжди ставив Шляхтича за

приклад іншим, але, як відомо, ніякі захоплення не тривають вічно, слід берегтися від того, щоб не переступити межі; Шляхтич забув про обережність, жадібність засліпила його, він переступив межу довір'я, він уникав раз за разом прощальних обіймів і ридань містера Томазо, вправно, як йому здавалося, виштовхуючи наперед себе то одного, то другого кандидата, він хотів бути посланим серед останніх, слушно розмірковуючи, що чим більше полетить обплаканих і обцілованих поперед нього, тим більше, отже, він зможе розкрити на своїй землі негідників; він рискував тут навіть отримати тавро нерішучого, боягуза, аби лиш якомога пізніше покинути тиху обитель містера Томазо, останнім, може, відчути на своїх устах солоний присмак сліз заповзятого католика, якому його бог не заважав споряджати шпигунів і диверсантів у країну велику й святу своєю звитягою над фашизмом. Але містер Томазо не належав до людей обмежених, він не пристав на версію боягузтва, яку Шляхтич підсовував йому своєю поведінкою, знаючи бездоганне минуле цього велетня, наставник шпигунів не мав також підстав запідозрювати того в нечистих намірах, але інстинкт досвідченого ловця душ підказував містерові Томазо, що на цього руського слід звернути увагу, бо якщо його життя й не давало підстав для недовір'я, то все ж непокоїло постійне намагання усунутися від першочерговості й взагалі від черговості, незбагненні спроби, висловлюючись фігурально, йти, стоячи на місці. Містер Томазо належав до людей обачливих, як усі ревні католики, ширше беручи,— всі поклонники бога, який примушує людину завжди пам'ятати про обачливість і про загрозу провини, яка падає завжди і вічно на людину і ніколи на бога. Містер Томазо знав, що в його справі не можна допускатися жодного хибного кроку. Може, він і плакав щоразу, випроводжаючи чергового шпигуна, не над долею посланця, а над своєю власною долею, яка цілком залежала від успіху чи провалу того чи іншого виученика. Отже, він не хотів рискувати. Сльози не затуманювали йому очей, навпаки, вони омивали їх, очищали, від чого очі містера Томазо ставали ще зіркіші. Бо що таке обачливість? Можна б сказати так: оба-очливість, тобто зіркість на "оба ока", що повинно бути поставлене вище за пильність, яка, власне, дорівнюється буденній

підозрілості, тоді як обачливість можна поставити в одному ряду з передбачливістю.

Отже, містер Томазо став виявляти непомітну обачливість щодо Шляхтича, непомітну тим більше, що проявлювано було ту саму обачливість і щодо всіх інших "вихованців" школи сльозливого містера-бороданя, і Шляхтич мав би знати про це, та він і знав, не відав тільки, що його поставлено під нагляд особливо пильний, і це мало не спричинилося до кінця фатального.

Не слід вважати, ніби "вихованці" містера Томазо були намертво відрізані від світу камінною стіною давнього баронського замку і втримувалися на правах і становищі звірів у клітці. Далеко ні. В межах дозволеного, трактованих містером Томазо досить широко, їм давалося право на всі ті втіхи, яких прагнуть чоловіки середнього віку, готовані для вчинків таємничо-загрозливих. Входила сюди пиятика в стінах замку й поза ним, в закладах вишуканих і досить низького гатунку, знайомства й зустрічі з представницями протилежної статі, зазнайомлення й милування творами мистецтва в обсягу, сприйнятливім для натур такого різновиду: бодай короткочасне злиття з природою, де не останню роль відігравали іноді й досить далекі прогулянки пішки, мандрівки машинами, а то для різноманітності й на велосипедах, коли на спині в тебе величезний рюкзак, на голові капелюх з пір'їною, коли на тобі шкіряні шорти, які відкривають кожному зустрічному твої міцні заволохатілі ноги, і ніхто не відрізнить тебе від місцевого мешканця, від аборигена, від справжнього хазяїна цих гір, долин, річок і погідного неба. Існувало, однак, маленьке, майже непомітне, у всякому випадку для сторонніх, справді неухватне "але": ходити, прогулюватись, мандрувати, напиватися й навіть заглиблюватися в інтимно-приховане вони мали право тільки групово, в масі; менше двох вийти за межі замку не дозволялося, і вже коли й опинялися на волі тільки двоє, то кожен із них знав, що його товаришеві доручено стежити за ним так само, як він мусив згодом доповісти про кожен крок свого колеги. Шляхтичеві, може, найчастіше виявлялася довіра в тій мірі, що він міг виходити до міста не в складі юрмиська, а тільки вдвох, зі своїм, здається,

найближчим товаришем, рудим Юхимом,— чоловіком з іржавою шиєю і нібито беззлобним поглядом на світ, що становило приємний контраст до Шляхтичевої похмурості. Ще відзначався іржавошиїй Юхим надмірною легковажністю. Легковажність Юхимова пояснювалася його мирним фахом (до війни Юхим працював бухгалтером райспоживспілки), а відомо ж, що коли затурканий провінційний бухгалтер вирива́ється на волю, то він просто шаліє. Ось тут і пригодилася стримана серйозність Шляхтичева, його статечна солідність, якою урівноважувалися вибрики іржавошийого. Це з перших днів помітив містер Томазо й недвозначно доручив Шляхтичевій опіці рудого Юхима якщо й не для перевиховання, то бодай для нагляду й стримування; Шляхтич не мав сумніву, що іржавошийому теж доручено наглядати за ним самим, але якось не спало йому на гадку, що доручення це може відрізнятися від одержаного ним самим, що Юхим здатен заслужити в містера Томазо вищої довіри, отже, Шляхтич не відчував неправомірності й нетотожності їхнього з іржавошиїм Юхимом становища. І це його погубило.

Бо він нарешті вирішив зникнути. Деякі прикмети вказали йому, що він перестарався з відтягуванням свого оплакування містером Томазо, Шляхтича офіційно було підвищено до рангу інструктора, його вже не готували до відльоту на Батьківщину, якщо його гру не розгадано було, то однаково його знешкоджено ще до розкриття, таким чином, він не міг ждати, поки буде рокритий, не міг тішитися й неможливістю відкриття, бо ж перед ним поставала загроза безплідності всього його дотеперішнього життя, його зусиль і тривання. Як велися закинуті в тил зрадники, він не знав, але знав, що вони там, знав їхні завдання. То чи ж міг далі терпіти й ждати тепер уже невідомо якої нагоди?

В той день, коли він прийняв таке рішення, світило сонце. Мабуть, це єдина прикмета того дня. Сонце світить завжди, воно світить і тоді, коли треба, найчастіше ж тоді, коли й не треба; Шляхтич вже не міг ждати далі, він не міг навіть вибрати ночі, бо ніч для втечі так само підозріла, як озирання на вулиці в його мимоволі набутій професії, тільки сонце виключає більш-менш підозру, тому він вирішив утікати

посеред білого дня, в самому центрі міста, куди заблукав разом з іржавошиїм Юхимом і де в ресторації "Під ялинами" напоїв Юхима до здичавіння, довів до стану матерії неживої, як то робив уже не раз, дотранспортовуючи свого колегу до замку всіма можливими засобами.

Вмостивши іржаву Юхимову шию між двома бокалами з коньяком, Шляхтич пішов до дверей ресторації, пішов недбало, мовби тільки щоб визирнути на хвильку на вулицю, вхопити ковток свіжого повітря, йшов спокійно, не озирався назад, як чоловік, що остерігається переслідування (за випите й з'їдене було заплачено наперед, отож з боку хазяїна "Під ялинами" небезпеки не було), деяке недотримання рівноваги теж свідчило на користь намірів Шляхтича, бо трохи підпилий чоловік — це трохи підпилий чоловік, і нічого більше, так Шляхтич вийшов з ресторації, опинився на тротуарі посеред пішоходів, не вирізнявся нічим з-поміж цього баварського люду, повільним перехильцем наблизився до першої машини, яка стояла коло тротуару, ще встиг запримітити, що в машині не тільки водій, але ще й жінка на передньому сидінні, але це його не збентежило, він спокійно відчинив задні дверцята; ті двоє, що спереду, спершу здивувалися, потім усміхнулися його сп'янінню, яке він виказав, дихнувши на них алкоголем; Шляхтич скористався з цього, щоб умоститися досить зручно й зачинити за собою дверцята, але вже коли зачиняв дверцята, то знав напевне: за ним стежить пара холодних, безжально-жорстоких очей. Чиї очі, він не знав. Чи то блукав коло ресторації виставлений містером Томазо для нагляду найманець, чи то іржавошиїй Юхим тільки вдавав свинячість сп'яніння, а насправді придурювався, а тепер вискочив на вулицю, щоб гнатися за втікачем,— це вже не грало ролі. Шляхтич без жодних ознак сп'яніння дістав із кишені пістолет, приставив його до потилиці водієві, з тихою погрозливістю мовив:

— Давай! Уб'ю!

Жінка хотіла зойкнути, але їй перехопило горло. Водій гаркнув мотором, і тоді та пара очей позаду побігла; Шляхтич не озирався, він не бачив, але знав, що очі біжать, потім почувся й голос, можна було б

зазирнути в водієве дзеркальце, але й без того Шляхтич знав той голос, бо він належав іржавошийому Юхимові.

— Стій! — гукнув позаду Юхим і біг до машини так твердо, немов пив саму воду перед цим.— Стій!

Але водій не знав суперечливості вагань. Пістолет коло потилиці підказував йому, що має робити, тому машина не стала ждати Юхима, вона ривком відскочила від тротуару й покотилася вулицею.

— За місто! Виривайся! — сказав Шляхтич спокійно.

Юхим десь біг тепер уже за крутим поворотом вулиці, бо вулиці були тут покручені, як то завжди буває в містах, що розташовані в передгір'ях. Вищість Юхимових повноважень виявилася не тільки в його умінні вдавати сп'яніння, а й тепер у мистецтві переслідування. Бо по-перше, хоч втративши з ока машину з Шляхтичем, він точно знав, куди вона поверне і куди вириватиметься. По-друге, він відразу вирахував усі невигоди великої, важкої й неповороткої для таких вузьких і позмієних вулиць машини, тому біг по тротуару рівно стільки, щоб добігти до першого мотоцикла, який стояв, так би мовити, тимчасово, бо його власник, молодий хлопець, вирішив позалицятися до білявої дівчини, навіть і не білявої, а майже так само рудої, як і Юхим, навіть покритої ластовинням, однак привабливої для хлопця тим, чим може бути приваблива дівчина, але Юхимові про те не йшлося, він стрибнув на задню сидушку, майже по-шляхтичівському тицьнув під бік мотоциклістові пістолетом і гаркнув:

— Давай! За машиною!

Про пістолети сказати щось певне важко. Навряд чи містер Томазо став би озброювати обох гуляльників, давати тільки одному (тобто Юхимові) будь-яку зброю, якої позбавлений був Шляхтич, він теж не став би з багатьох міркувань, відомих тільки містеру Томазо, хоч і не

таких глибоко таємничих, щоб не можна було здогадатися при певних зусиллях. Та хоч як там було, але в рішучу хвилину в обох виявилася зброя. Одному вона потрібна була для втечі, отже, він міг її й дістати якимось прихованим способом; другому знадобилася для погоні, до якої мав бути завжди готовий, отже, й забезпечений хоч і самотужки в потрібне знаряддя, в даному випадку — дев'ятизарядний автоматний пістоль не дуже великого калібру, але цілком достатнього, щоб зробити в чоловікові дірку, крізь яку б вилетіло з нього життя.

В підгір'ях враження завжди таке, ніби міські вулиці набагато глибші, ніж деінде, це вже й не вулиці, а ущелини, від стиску яких задихаєшся, з яких годі вирватися, не дано визволитися. "Мерседес" зітхав у тих вулицях важко, натужливо довго, місто розтягувалося в безнадійну нескінченність.

Світило сонце. Ось усе, що можна сказати про той день. Сонце присвічувало іржавошийому Юхимові, попелястий "мерседес", у якому втікав Шляхтич, досить швидко опинився в полі видимості червоного мотоцикла з рудим Юхимом, покрученість міських вулиць і позаміського шосе сприяла не попелястій машині, а червоному мотоциклові, і сонце присвічувало теж не Шляхтичеві, а Юхимові, який уже майже наздоганяв утікача, його рот був розкритий у нечутному крикові; Шляхтич бачив той рот у водієвому дзеркальці, він би мав догадатися й, не озираючись навіть, а тільки скориставшись з того дзеркальця через плече, як учив їх сльозливий містер Томазо, пальнути по іржавошийому, але чомусь не догадався, в його плани не входило обтяжувати свою втечу ще й перестрілкою або вбитими, хай навіть і такими покидьками, як той Юхим, але чого не зумів зробити Шляхтич, те зробив Юхим, якому широкий "мерседес" затикав усе шосе, не давав обігнати себе, випередити, зупинити (та чи й зупинився б і тоді), Юхим, чи то цілячись, чи й не цілячись, став палити в машину, машина була така широка, що годі було промахнутися, всі кулі мали б поцілити в кілька сотень гуркотливих механічних коней, які мчали поперед мотоцикла; мабуть, так воно й було насправді, мабуть, жодна куля Юхимова не пропала марно, але й шкоди ті кулі не завдали, жоден із механічних коней не

отримав навіть подряпини, коні хропли, гарчали, вигикували залізними селезінками й знавісніло вглиблювалися в гори далі й далі. Але дві кулі, мовби вибираючи, мовби націлені злими очима, вдарили Шляхтичеві в ногу, вдарили одна за одною, вдарили мовби й нечутно, злегка, навіть жартуючи, та Шляхтич раптом відчув, що втрачає притомність. Тільки тоді він вистрелив через плече раз і вдруге, може, й у третє стрелив, але вже не чув, бо провалився у чорну пекучість і не бачив, як мотоцикліст чи то поцілений, чи то злякавшись пострілів із машини, вихнув рулем і вдарився разом зі своїм пасажиром об перший виріжок скелі, навколо якої саме закручувалося шосе. За секунду Шляхтич повернувся до свідомості, погоні вже не було, але тепер з'явився новий ворог — тепер були дві рани в його нозі, і про ці рани не повинні були знати чоловік і жінка, він мав приховати від них і свій біль, і напливи безсилля, і дедалі частіші й довші занурення в непам'ять, у несвідомість.

Світило сонце — ось усе, що можна сказати про той день.

...Він повернувся до рідного міста нескоро, вже після госпіталю, з важкою сучкуватою палицею в руці, невміло накульгуючи. Спершу побачили його на Глиняній гірці. Нічого не впізнавав там він, ніхто не впізнавав і його, хоч і присвічувало гаразд сонце, рідне, знайоме сонце, під яким він ріс, але ріс несправжнім. Оте сонце висвітило на його грудях Золоту Зірку Героя Радянського Союзу — свідчення справжності. З минулим було покінчено.

Шляхтич знайшов Тетяну й сина. В тому самому темному й вологому підвалі, бо ще не наспів час для прояснення всіх справ війни, через що й був той підвал і було двозначне становище маленького Льонька в школі, де хоч і не називано його, але завжди малося на увазі, що він — син зрадника, тому й неабиякі успіхи в навчанні ставилися хлопчикові скорше не в заслугу, а мовби за зле. Але сонце тепер світило яскраво й радісно. Шляхтич повернувся Героєм. Ще перешіптувалися подекуди: "Несправжній герой",— ще не вірили, але сонце світило й світило.

Шляхтичів переселили в "Діловий клуб", де мешкали такі відомі люди, як головний інженер заводу, начальник четвертого, тобто найбільшого на заводі цеху, заслужений майстер Череда, нагороджений за війну аж двома орденами Леніна. Виявилося, що й Тетяна має заслуги з війни, їй теж вручено було тепер орден за війну, який не міг бути вручений досі з міркувань важливості місії Шляхтича в далеких ворожих лігвах. На маленького Льоню така несподівана зміна в житті теж мала б якось вплинути, але вплинула вона лиш у тій мірі, що він з більшою жадібністю віддався навчанню, доходячи іноді мало не до несамовитості в цій справі.

Сам Шляхтич не став насолоджуватися своїм геройством, йому хотілося повернути собі справжність із самого початку, так, як її розуміли тут, у місті, всі його однолітки, йому кортіло піти до людей, щось із ними робити; в ньому збереглося так багато сили, ще більше було бажань, він довго вибирав, де б докласти своїх зусиль, щоб не бути безнадійно почесним, нарешті, йому запропонували, може, трохи й смішне, як для Героя, але він одразу згодився, просто вчепився в нагоду, його поставлено в збиту з сяких-таких дощок халабуду, де він мав продавати всілякий дріб'язок: сірники, мило, крупу, макарони. Його будочка стояла під Глиняною гіркою якраз із другого боку; зовсім близько був завод, на зміну люди проходили повз Шляхтича, додому йшли також повз нього, з ним віталися всі, в нього купували се й те; вгорі була рідна Глиняна гірка, тут були рідні люди, все минуле забулося, про минуле свідчила тільки його Золота Зірка. Але хіба того було не досить?

Він любив продавати в борг. Перед зарплатнею в людей завжди кінчаються гроші. Не вистачає кількох день. Шляхтич знав це досить добре. Так само кожен знав, що може взяти в дяді Васі в борг кілограм макаронів, взяти без запису, бо Шляхтич пам'ятатиме й так, а міг би й не пам'ятати, бо всі акуратно віддавали йому борг, і він недбало кидав п'ятірки, десятки й червоні довгі тридцятки в порожній ящик від макаронів, примовляючи жартівливо: "Що дав бог, усе в торбу". Будь-яке вивищення люди супроводжують завжди двозначними усмішками й

опущеними поглядами — заздрощі, недовір'я, кпини. Шляхтичеві усміхалися щиро, відкрито, його приймали дружньо, він ставав своїм відразу, він ставав справжнім, минулого не було, з минулого взято лише ту частину, що значилася Золотою Зіркою Героя.

Та ось, коли Шляхтич вже був заспокоївся цілковито, минуле раптом нагадало про себе, воно ввійшло не питаючи, без попереджень, без стуку, воно ввірвалося, жорстоке й безглузде, вмить зогидивши чоловікові все вдоволення від добутої нарешті справжності.

Сонце того разу не світило. Була ніч. Холодна зимова ніч тієї найтяжчої, найголоднішої повоєнної зими. Шляхтич, збираючись замикати свою "точку", втомлено присів на ящик, дістав куриво; не курив цигарок, звик до самокруток, шарудів папером, через те, мабуть, і не почув рипіння снігу, а може, й не було рипіння, може, до нього підкралися непомітно й нечувано, певно, ждали десь давно, влучили хвилю, коли він уже збирався додому, коли вже відімкнув двері, а тепер сів тільки покурити й дати трохи спочити своїй пораненій нозі, він ще шарудів папірцем для самокрутки, коли двері враз відлетіли в темряві і з неї вскочило до ларка відразу двоє — один глевтякуватий, з обличчям, мов із сирого тіста, другий дрібноголовий, високий, жорстокий у своїй майже змііній дрібноголовості з наставленим просто в груди Шляхтичеві пістолетом.

— Башні,— хрипло видихнуло Сире Тісто.

— Викладай грошву,— підтримав його Дрібноголовий, прискаленим оком вицілюючи Шляхтичеві то ніби в серце, то ніби межи очі. Такий стрілятиме без попереджень, без роздумувань, без вагань, Шляхтич досить добре знав публіку цього гатунку. Сире Тісто причинило за собою двері, але Шляхтич встиг помітити, що надворі залишився ще й третій. Діяли вони вміло, не належали до новаків. Він сидів, розправивши поранену ногу, сидів розслаблено, його палиця лежала на підлозі досить далеко, щоб узяти її, треба було нахилятися, за цей час Дрібноголовий встиг би вистрелити принаймні тричі; Шляхтич зрозумів,

що програв. Але однаково мав щось робити, сподіватися на якесь чудо, на щасливий випадок, може, хтось іще йтиме з заводу, може...

— Гроші? — безтурботно перепитав він.— А нащо вам, хлопці, гроші?

Сире Тісто належало до практиків, воно тільки сопіло й мовчки ждало, зате Дрібноголовий зрадів нагоді виказати свої здібності в балачках, бо належав до різновиду інтелігентних грабіжників, на це, власне, й розраховував Шляхтич, кидаючи тому першу-ліпшу фразу, мов кістку псові.

— Та ти що, кєря? — захихикав Дрібноголовий.— Темниш чи недопоніманієм занедужав? Ти ж сам потрошив колись сейфики, аж гуло, а тепер питаєш, нащо башні! Без них же і барон Ротшільд не король! А я лічно за башні тигра в клітці роздеру!

— Ну, коли ти такий, то бери, он вони,— спокійно запалюючи цигарку, промовив Шляхтич і показав на ящик від макаронів, у якому накидано було різнокольорових папірців.

Сире Тісто засопіло невдоволено й підозріливо, а Дрібноголовий захихикав із неприхованим єхидством.

— Шички-прички,— кинув він ненароком, і на Шляхтича війнуло холодом минулого, війнуло Калмиком, про якого він геть забув.— Ти, кєря, не викаблучуйся: балерини з тебе вже не вийде — ножка на закльопках. Я ж закльопок не визнаю. Я роблю дірки в каструльці! Ясно? Гони башні! Та живо!

— Ех ви...— Шляхтич розізлено хитнувся до ящика, вихопив звідти пригорщу папірців, кинув їх просто в обличчя бандюгам. Сире Тісто відразу вхопило в обидві жмені. Дрібноголовий тільки кліпнув очима: тоді Шляхтич знову вихопив з ящика жмут грошей і знову підкинув їх угору. "Ах ви ж падлюки! Ах ви ж..." — бурмотів він, кидаючи й кидаючи

межи очі п'ятірки, десятки і навіть тридцятки, і Сире Тісто пожадливо хапало гроші, нахилялося за ними аж до землі, ловило в повітрі; Дрібноголовий, дивлячись на таку несправедливість, спробував і собі зачерпнути бодай вільною рукою, але йому перепадало надто мало, просто жалюгідно мало, він боявся, що Сире Тісто нахапає тут не по заслугах, але змінювати вже нічого не міг — гроші все летіли й летіли з ящика, Сире Тісто хапало їх обома руками; тоді Дрібноголовий став помагати своїй вільній руці ще й тою рукою, котра тримала пістолет, спершу він тільки поводив нею ледь-ледь, тримаючи зброю наведеною на Шляхтича, згодом став орудувати сміливіше, ввійшов у азарт і навіть спробував використовувати пістолет як допоміжне знаряддя, перехоплюючи гроші в повітрі ще до того, як до них дотягнуться руки Сирого Тіста. Шляхтич, здавалося, не звертав на грабіжників ніякої уваги, у своїй розізленості він прагнув тільки одного: покінчити з ящиком, вичистити його, вичерпати до дна, викидати в обличчя нападникам усі гроші, плюнути, може, навздогін чи вилаятися ще крутіше, ніж лаявся. Але то тільки здавалося. Бо Шляхтич пильно стежив за обома, і як тільки пістолет було відведено вбік, як тільки руки Дрібноголового теж заплуталися в летючих п'ятірках та десятках, важка палиця враз опинилася в руці господаря, він з льоту завдав страшного удару палицею Дрібноголовому, потім палиця обрушилася на Сире Тісто, потім з гуком відкинуто двері й розсатанілий Шляхтич на одній нозі стрибнув у темряву, щоб нищити все й там, але в темряві стояв досвідчений спільник тих двох дурнів; він не став ждати. Шляхтич лиш устиг забачити його спину, але й по спині навіть у темряві, навіть у стані несамовитості впізнав Калмика і встиг пошкодувати, що не може кинутися навздогін зі своєю нікчемною ногою.

Дрібноголовий був убитий на місці, Сире Тісто трохи покалічене: тріснув череп, але мозок втримався в ньому. Бандита поклали в лікарню, в коридорі під дверима сів міліціонер. Через два тижні Сире Тісто оклигало. Вночі вартовий міліціонер заснув під дверима, Сире Тісто виповзло з палати, задушило міліціонера, вистрибнуло з вікна й у самій білизні по снігу чмихнуло в безвість.

Шляхтич забував про цю подію. Він довідався, що Калмик в сорок третьому одержав кільканадцять років за поліцайство у фашистів (поліцаював він хитро: нікого не бив, не арештовував, ні в кого не стріляв, тільки носив пов'язку та гвинтівку, тому й кару одержав порівняно м'яку), відбув своє і, виходить, взявся за старе. Але то вже була справа правосуддя. В несправжність Шляхтич не хотів занурюватися більше, не хотів повертатися.

Вона знов прийшла, незвана й непрошена. Знову в темряві, одразу ж слідом за тою зимою, повесні, коли ще дерева стояли сумовито голі, але вже дихала в повітрі непередавана бадьорість, коли жити хочеться, хочеться, хочеться...

До їхнього міста приїхала Клавдія Шульженко. Ламала на сцені пальці своїх диво як гарних рук, співала "Давай закурим, товарищ мой", і всі валом валили в заводський Палац культури на її концерти, бо в піснях було відгоміння недавнього минулого, бо палац щойно відбудували з руйновищ, бо весна йшла така прекрасна й солодко-болісна з-за Дніпра, як оте болісне заламування білих пальців у співачки... Шляхтич теж пішов на концерт з Тетяною, сидів у першому ряду, співано й для нього — чи ж думав коли-небудь про таке?

А потім вийшли з палацу, в скверику стояли голі дерева, над ними шумів теплий, весняний вітер із-за Дніпра, Шляхтич і Тетяна мовчали, бо хотілося помовчати після пісень і ніжного заламування білих пальців, вони не знали, що це їхня остання мовчанка (а скільки вже було, викликаних непорозумінням, а ще частіше — несправжністю одного з них!), ліпше б їм сказати одне одному бодай слово в той останній вечір, але вони не знали нічого.

Калмик виник перед ними, мовби зітканий із темряви минулого. Безтілесно-нечутний, примарливо-сірий, лиховісно ступнув навпроти, і Шляхтич, що, навіть не збагнувши, що діється, мабуть, через свою покалічену ногу теж хитнувся назустріч Калмику, хитнувся не як здоровий чоловік, а покалічено, його тіло виписало якусь химерну дугу,

заточилося від Тетяни вбік і від Калмика теж ніби вбік, але з метою досягти Калмика на мить, накрити й не випустити більше. Калмик виявився проворніший. Він вистрелив, мабуть, ще до своєї появи, Шляхтич і забачив його, здається, тільки завдяки спалаху пострілу, і тіло вихнулося вже внаслідок пострілу, бо перша куля поцілила Шляхтичу просто в груди, тільки не в саме серце, зате друга, яка вже б мала його вбити напевне, вбила Тетяну.

Так Шляхтич лишився сам із сином, вірніше, Льоня лишився не тільки без матері, але й на якийсь час і без батька. Бо Шляхтич, вилікувавшись, зник у невідомість, знову занурився в несправжність. Звик не покладатися на когось, все робити своїми руками, не міг спокійно ждати, поки правосуддя колись добереться до Калмика,— Калмик був і його власною провиною, все було гранично просто, як у шкільному задачнику Фалєєва й Пьоришкіна; їх лишилося двоє, тільки один затаївся в злочинній прикритості, а другий набув мовби непристойної помітності, за яку розплачувався щодалі дорожчою ціною.

Шляхтич зник у пеклах своєї первісності. Він пиячив серед базарних пройдисвітів, вишкрібав із найзатаємніших закапелків картярів і дрібних шахраїв, відновлював свої давні, ще довоєнні зв'язки й знайомства і весь час непомітно, але вперто, тонко простував до того пункту, намацував ту незриму ниточку, яка привела б його до Калмика, хоч де б той був, хоч куди б сховався. Очевидно, він діяв всупереч законам. Але хіба все його життя підлягало безпомилковим визначенням і логічній послідовності? Він боровся за свою справжність, якої — так йому здавалося — ніхто за нього виборювати не стане, ніхто йому не подарує, бо ж не просив нічиєї помочі, коли йшов проти світу й проти людей.

Калмика він знайшов у тому самому місті, де колись вони здійснили операцію з вивезенням сейфів. Ждав його там кілька тижнів. Потім відбулося майже те саме, що тоді, повесні, в сквері перед заводським Палацом культури. Тільки тепер змінилися ролі: Шляхтич з'явився перед Калмиком на тротуарі, виник просто з натовпу перехожих груди в груди,

так що в того навіть не встигли бодай трохи розширитися його вузькі очі, і вистрелив просто в ті ненависні, прокляті злочинні очі.

Після того в Шляхтича були неприємності, але минулося.

Тепер його вже не обтяжувала безнадійна почесність, йому подобалась інтелігентність сина і взагалі всі розумні розмови, але він уникав брати в них участь, був завжди слухачем, любив пропонувати "по чарочці", хоч сам не пив.

Кінця в цій історії немає. Бо Шляхтич Василь продовжується в Шляхтичеві Леоніді. Продовжується з несподіваною несхожістю, але тут уже нічого не вдієш...

15

Справді, нічого не вдієш там, де йдеться про те, хто чий син. Бо всі ми чиїсь сини, але в кожного батько по-своєму якийсь незвичайний, навіть якщо взяти тільки нас трьох, для прикладу,— Льоню Шляхтича, Євгена і мене. І оцінюють нас спершу заслугами наших батьків, поки ми, так би мовити, не виходимо з норми і не пробуємо стати з ніг на голову, коли ж десь у нас зламається, або просто не дамо комусь спокійно спати, або з'явиться в наших головах якась дикувата на перший погляд думка, то вже тут перепадає на горіхи не тільки нам, а й нашим батькам; ось тоді відразу чуються розмови, що Шляхтич Василь — Герой "несправжній", а майстер Череда хоч і майстер, але виварки для білизни не вміє запаяти; батько ж Євгенів — це той, що не довів до пуття єдиного сина, а пробує заправляти цілим міністерством.

Тут не буде кивання Івана на Петра. Бо не хтось і не про когось говорив з непослідовністю, змальованою мною вище, а насамперед автор цієї заплутаної і непослідовної розповіді і його найближчий друг Євген, а говорили ми теж не про когось, а про нашого Льоню Шляхтича,

бо інакше не могли, зопалу й дядю Васю називали "несправжнім" Героєм, хоч знали про справжність так само, як і всі в нашому місті.

Але коли ще те буде!

Поки що державна комісія сіла в машини й поїхала.

Цілком ймовірно, що з головою комісії зустрічалися й говорили майстер Матвій Череда і Василь Шляхтич, може, цим і пояснювалася трохи дивна нерішучість Олександра Миколайовича на зборах у нашому цеху, а може, тут був вплив секретаря парткому Василенка, який для нас з Євгеном залишався назавжди привабливо-загадковим вже хоч би тому, що був чоловіком такої жінки, як наша колишня вчителька літератури, а може, подіяла на голову комісії не зовсім звична своєю гостротою розмова перед трибуною Льоні Шляхтича й Токового,— хоч як там воно було, але комісія сіла й поїхала, десь там Олександр Миколайович, видно, доповідав урядові: на заводі ждали, що скаже уряд, яке вирішення прийме, на заводі все залишалося по-старому, начальник цеху хворів і, казали, оформлявся на пенсію, Токовий з погано приховуваним лукавим вдоволенням командував у цеху, Шляхтича і нас поки що не чіпав, але мене спробував відчахнути від мого маленького товариства.

Після зборів ми йшли з Євгеном додому в пречудовому настрої. Я поштурхував Євгена кулаком під ребра, вигукував: "Ви землю просили — я землю вам дав". Мені вже здавалося, що Токового нема, що він знятий, що й сліду від токових не лишилося ніде, я вигукував, поштурхуючи Євгена: "Будемо палити требуху з ладаном і медом на честь зникнення товариша Токового".

— Не радій завчасу,— похмуро мовив Євген.

— А чом би й не радіти?

— Не кажи "гоп".

— А я вже перескочив!

Євген промовчав. І до "Ділового клубу" разом зі мною не дійшов, а завернув відомо куди.

— Хіба Алі на зборах не було? — спитав я.

— Не бачив.

— Брешеш, ти ж її спиною побачив би!

— А як скажу, що не було? — спитав він.— Тобі поможе? Якщо поможе, то бувай. До завтра.

І пішов не озираючись.

— Ви землю просили — я землю вам дав! — гукнув я навздогін, аби щось гукнути.

А вдома по кімнатах металася Зізі, видивляючись на себе в усі дзеркала — старі й нові. Невже свіжий залицяльник?

— Гуска тратить половину життя на чищення пір'я,— сказав я сестричці ущипливо.

— Тим ліпше для гуски і гірше для гусака,— відрубала вона.

— А все це лиш для того, щоб знести яйце.

— Тебе теж знесли.

— Ви землю просили — я землю вам дав,— сказав я ні з сього ні з того. Зіна подивилася на мене трохи стривожено.

— П'яний, чи того?..

— От і не вгадала. На зборах був. А ти чому не була?

— А хто мені доточить до життя те, що я витрачу на збори? Досить із мене й інститутських, а ви свої самі проводьте.

— Провели. На вищому рівні! І Токовому твоєму так всипали, що не вичухається й до нових віників. Якщо ти для нього начищаєшся — даремно. Не прийде. Переживатиме.

— А ми вдвох переживатимемо,— не здавалася сестричка,— тебе задовольняє така перспектива?

— Зінко, ти здуріла! З цим типом? А крім того, він тепер і носа не...

— Він буде тут за півгодини. Тебе це влаштовує?

— Токовий?

— Токовий.

— Не може бути! Йому ж так дали...

— Що ви йому дали? Він дзвонив мені хвилин десять тому. Ти ще малокосос. Нічого в людях не...

— Та з нього всі... навіть Чемерис... Зінко! Подумай! Ти — і Токовий! Після всього...

— Нікому нема діла, якщо двоє людей домовляються між собою про те, що стосується тільки їх самих...

— Але, чорти його бери, ти забуваєш, що між людьми існує взаємне зчеплення! Береш одного, тягнеш за собою цілий ланцюг, порушуєш зв'язки, робиш когось нещасливим, осмішнюєшся сама перед іншими.

Це були мої хитрощі. Я мав на увазі осмішненість і нікчемність Токового. Бо й що він вартий після сьогоднішнього? Може, й до Зіни хоче прибігти, щоб бодай у чомусь реабілітуватися, принаймні у власних очах?

Зіна вирішила за ліпше не продовжувати зі мною суперечки. Вона вміла бути впертою, як ота загальновідома тварина, що з упертості навіть заговорила колись, якщо не брешуть перекази. Однак сестричка не змогла зіпсувати мені настрою, я пішов умиватися і спробував навіть підібрати власну музику для мстивої пісеньки на адресу Токового: "Ви землю просили — я землю вам дав". Але із співами в мене ніколи до ладу не виходило, всупереч розповсюдженій думці про музикальність української нації, я належав до натур досить далеких, якщо не сказати, ворожих музиці, тому мої композиторські вправи закінчилися тим, що в двері ванни загрюкала Зізі й досить неласкаво запропонувала мені вмовкнути. Така нелюб'язна пропозиція обумовлювалася не образою моєї сестрички за порушення гармонії звуків, далеко ні! Просто на той час у нашій квартирі вже сидів товариш Токовий, який міг без особливих труднощів розшифрувати прозорий натяк моєї пісеньки, а Зіна, видно, не хотіла завдавати йому зайвих прикрощів.

Зате я, побачивши товариша Токового так близько і на території, так би мовити, суверенній, не втерпів, щоб не закінчити сьогоднішнього дня своєю пісенькою, і прокричав йому просто в обличчя:

— Ви землю просили — я землю вам дав.

Але не такий був товариш Токовий, щоб зважати на дурні виспіви якогось там молодого кадра, на котрого, щоправда, покладаються надії, але він ще тих надій не виправдав і невідомо, чи виправдає.

— А-а, Митько? — сказав Токовий так, ніби вперше мене сьогодні бачив, і відразу забув про мене, гукнув до Зіни: — Ти вже? А то електричка відійде.

Коло ніг у Токового стояв кошик. Мабуть, пляшечка винця і все належне. Електричка... Бач, мабуть, поїдуть до Скрипайки, бо тепер до Скрипайки вже не ходять пішки, як ми колись, а використовують електричку, одна зупинка — і там. Товариш Токовий хоче забути про гіркоту сьогоднішніх зборів на лоні природи. І не сам! Меткий до незвичайності. До себе додому навіть не зазирнув, з гастронома — просто сюди. Мабуть, вважає, що стрибання з балкона вже дало йому право неподільного володіння Зіною. Психологія дрібного власника. Але ж дівчина — не курка!

Мене сьогодні чомусь тягло до птахівництва: то гуска, то курка. На додачу до всього Токовий раптом вирішив зацікавитися моєю долею. Поки одягається й чепуриться Зіна.

— Ти, Митю, ще молодий,— зробив він неймовірне відкриття,— не завжди можеш правильно вибрати людей, які б тобі... От пристав до Шляхтича, покинув Чемериса... Заробітки в тебе які тепер? Нуль! А якби спитав був мене...

Невже голова комісії перед тим, як сісти в машину, змінив своє рішення і сказав щось втішне для Токового? Не може такого бути! Це однаково, що повернулася б Земля в протилежний бік, крутилася, а потім стала б відкручуватися назад.

— Повинен триматися людей розважливих і далекоглядних,— повчав мене Токовий, не зауважуючи моєї насмішкуватості, а може, й не бажаючи зауважувати.

— Від сірої курки — сірі курчата,— пробурмотів я Фрусінів афоризм, щоб уже остаточно докінчити цей день під знаком птахівництва, але тут влетіла до кімнати Зізі, затулила мені рота рукою, щоб я не ляпнув ще чогось, війнула перед нами обома цигансько-яскравим платтям, потягнула Токового до дверей.

— Стережіться високих платформ! — встиг ще я гукнути їм навздогін, дивуючись тепер не так з легковажності сестрички, як самовладанню товариша Токового, з якого, мов із гуся,— тьфу!..

Завод лежить за пшеницями, весь у різнобарвних димах і розмитих гойдливим маревом лініях конструкцій. Простір поглинув усі звуки, і німе зображення заводу на голубих полотнах неба сприймається, мов химерний кадр із кольорової картини епохи німого кіно.

А тут — цілий світ своїх власних барв, звуків, форм. Зеленість дерев Скрипайки, виспіви невидимого птаства, сюрчання коників у траві, різьблені тіні від листя, і різьблена краса Зізі, і світлий бездоганний костюм Токового, вдоволеного й самовпевненого Токового, який зумів приборкати таку не приборкану досі дівчину, як Зіна.

Зіна з розгону налітає на Токового, сміючись, повисає в нього на шиї, підгинає ноги, вимахує ними, намагаючись бодай трохи нахилити Токового, але він випростаний, мов дуб, він пишається своєю силою, а потім, коли Зізі того не жде, раптом нахиляється, розставляє руки, Зіна від несподіванки розчіплює пальці — і ось вона вже сидить на траві, вже вона випередила Токового, тепер знетямленість припадає на його долю, тепер він залишається в незручній позі, нахилений, з розставленими руками, з розчепіреними пальцями, з трохи дурнуватим усміхом.

— Що ж ви, Зіно?

Вона мовчить, визміюється на її повних устах усміх, Токовий важко сідає в траві навпроти Зіни, починає порядкувати з пакунками й пляшками.

— Сніданок на траві,— бурмоче він,— як у отого французького художника. Знаєте... Скільки дивився на репродукцію з тої картини, але щоб отак...

Зізі регоче.

— Сніданок на траві...— бурмоче Токовий, відкорковуючи пляшку.— Ех, Токовий, Токовий, скільки прожив на світі, а й досі не знав, що воно таке — сніданок на траві.

— Вечеря,— підказує Зіна.

— Воно так, вечеря, але хай зветься сніданком, як на картині. Це звучить. Правда ж звучить?

— Можливо...

— І жарко, як у сніданок... Скину піджак. Дозволите?

— Можна.

— Тут ось,— бурмоче він, клопочучись, але Зіна раптом зривається з місця, відбігає вбік, гукає:

— Киньте, Токовий, не хочу я нічого!

— Ну, як же?.. Такий сніданок... Така вечеря... На лоні...

— Не хочу й не хочу!

Вона біжить ще далі, падає на траву, качається, хапає губами квітку, перекусує зубами стебло, перевертається горілиць, пересуває квітку з одного кутика уст в інший, насмішкувато каже:

— Занудливий ви чоловік, Токовий!

— Ну, що ви так, Зіно? — мляво обороняється він.

— Страшенно занудливий!

В прозорому передвечір'ї йде електричка. По високому насипу, серед пшениць, і зелених посадок, вив'юнюється квапливо електричка, і у вікнах вагонів — обличчя, обличчя, обличчя. А під насипом, на краю Скрипайки, серед зеленої трави лежить Зізі, лежить горілиць, і між розхиленими устами в неї польова квітка і обличчя в дівчини прекрасне, як та квітка, і зовсім не пасує до розкиданих неподалік неторканих наїдків і напоїв, принесених Токовим, та й сам Токовий, у своїй білій сорочці, з сірим піджаком, якого він тримає перед собою навіщось, теж не пасує ні до цієї прекрасної дівчини в яскравому платті, ні до зеленого різьбленого листя, ні до пшениць довколишніх, ні до електрички в її навальному бігові.

— Ну, що ви вмієте, Токовий? — знущається далі Зізі.— Ви інженер чи ви хто?

— Я? — Токовий підходить ближче, розмахує піджаком.— Я, коли хочете... Я всього Єсеніна, половину Блока... напам'ять.,.

І урочисто, з підвиванням він заводить:

Под насыпью, во рву некошенном,

Лежит и смотрит, как живая,

В цветном платке, на косы брошенном,

Красивая и молодая...

Гримить над їхніми головами електричка по високому насипу. Профілі, профілі у вікнах вагонів. І ось летить просто на них профіль дружини Токового, і виникають коло неї дитячі голівки. Ще далеко той профіль, і ще далеко ті дві хлоп'ячі голівки, але ось вони вже й тут, ось...

Так мчалась юность бесполезная,

В пустих мечтах изнемогая...

Тоска дорожная, железная

Свистела, сердце разрывая...

І пролітає в дзвенінні металу над Токовим профіль його дружини, але Токовий не бачить, він засліплений Зіною, а вона, мовби відчуваючи налітаючу загрозу, підводиться на лікоть і довгим поглядом проводжає електричку...

Цього разу моє вигадування було зовсім невдалим. І не через мою недосвідченість з сніданками в траві й дівчатами, які перекусують зубами стебла квіток, а через дзвінок, який пролунав коло вхідних дверей за чверть години по тому, як Зізі вирядилася з товаришем Токовим до Скрипайки. Я вирішив, що то Євген, вхопивши облизня од не дуже схильної до спілкування з такими телепнями, як він, Алі, згадав про свого друга, тому, щоб насолити йому, не квапився відчиняти, слушно розмірковуючи, що той, хто подзвонив раз, подзвонить і вдруге. Але вдруге воно вже не дзвонило, а тарабанило в двері ногами й руками. Це не міг бути Євген. Поштового переказу мені теж ніхто не міг

прислати, та ще з поміткою "негайно", міліція, поважаючи закон про недоторканність житла, теж не стане грюкати з таким нахабством; якби не розбирала мене цікавість, я б ще почекав, хай би воно там потелесувалося за дверима, але ж проти людської природи нічого не вдієш. Єва навіть зміняла рай за одне тільки невеличке вдоволення своєї цікавості, я ж то й геть нічим не рискував.

— Зараз відчиню! — гукнув я.— Не треба так гатити: тепер таких дверей ніхто не зробить.

Я відчинив. Відіпхнувши мене з дороги, мов неживий предмет, влетіла до помешкання Зізі! Ось тобі й Скрипайка, і сніданок на траві, і "тоска железная"!

— З прибуттям! З благополучним! — навздогін їй сказав я.— Як вам їздилося? Як ви поживаєте?

— Ось,— помахала вона мені перед носом, зупиняючись на порозі до кімнати, конвертом,— зайшла на пошту, одержала листа.

— Пишуть, значить?

— А ти ж думав!

— А товариш Токовий?

— Відправила його додому. Набрид! Зітхає і бадьориться. Не зрозумієш, чи він зітхає, чи бадьориться. Я такого не люблю.

— А лист?

— Присланий мені до запитання.

— Я питаю: бадьорий лист?

— Ще не читала. Ось ляжу на диван і прочитаю, Я люблю читати листи, лежачи на дивані.

— Не помічав у тебе такої звички.

— Ти ще багато дечого не помічав.

— Зате помітив, як сьогодні твоєму Токовому Шляхтич всипав публічно і відверто.

— Можеш забрати його собі.

— Кого? Токового чи Шляхтича?

— Обох.

— Я б радив тобі звернути увагу на Льоню. Ото чоловік!

— Такими чоловіками всі електрички забиті.

— Помиляєшся. Таких знайдеш хіба що в космічних кораблях. А там, як відомо, люди добірні.

— І твій Шляхтич добірний? — Зізі зареготала.— Він же за вітром полетіти може! Висох од своїх книжок та теорій.

— А ти чоловіків на пуди міряєш?

Зіна виштовхала мене з кімнати й зачинила двері.

— Не заважай мені читати! — гукнула вона з-за дверей.

Я не став нагадувати Зізі, що диван, на якому вона хоче читати дурний (в цьому можна не сумніватися) лист, колись належав тільки мені, взагалі досить було вже дратувати сестричку, раз вона так гарно розправилася з товаришем Токовим! Тільки уявити собі, як плентає він по місту з кошиком, повним закусок і випивки! Сніданок на траві. Сміхота!

16

Але товариш Токовий настроєний був, далебі, не на жарти. Він похитався, як човен на хвилі, однак не перевернувся, не втонув, зате незабаром виявив досить недвозначні наміри втопити когось іншого.

Почалося з мене. Принаймні я відчув наміри Токового, здається, перший. Десь за тиждень після тих зборів і після Зініного вибрику з Токовим мене вранці зустрів у цеху наш старший майстер, якого всі прозвали Доживемо-до-Понеділка. Він належав до гвардії Токового, завдяки Токовому піднявся й до старшого майстра, хоча якихось талантів у нашій справі ніколи й не виявляв, принаймні нам не вдалося помітити за ним суто металургійних талантів. Але іноді в житті так виходить, що знання справи ще нічого не вирішує, вміння — теж. Не встиг ти озирнутися, а вже головним інженером заводу призначено чоловіка, який зовні мовби й справді головний, але інженер ніякий. Так само у цеху. Начальник цеху, скажімо, дуже схожий на поважного начальника, але інженерського в ньому — ні краплі. Наш старший майстер, вчасно збагнувши таке відхилення від норми, ще коли був рядовим робітником, не став рватися до висот і глибин фахових, а рвонув по іншій лінії: то дружинником, то контролером, то просто веселим і гарним хлопцем в сподіванні, що крива — вивезе. І Токовий вивіз його аж на старшого майстра. Користі від нього не було жодної, щоправда, зла — теж. Загалом же старший майстер належав до хлопців веселих, віком він майже дорівнювався нам з Євгеном, дуже любив кіно і в своїй мові здебільшого досить влучно використовував назви нових кінофільмів, таким чином і геть уникаючи обтяжливості думання і добирання до власних думок ще й власних слів. Користався з готового.

Виходило легко, просто і весело. Тому й останнє його прізвисько було — Доживемо-до-Понеділка. Коли Шляхтич заповзявся приборкати "рок-н-роли", попередньо нагріваючи заготовки, майстер кинув крилату фразу: "У вогні броду нема". Наші змагання з Токовим він охрестив "Два роки над прірвою". Заводських пенсіонерів (мого батька в тому числі) називав не інакше, як "Тіні забутих предків". Настрій його визначався словами "Доживемо-до-Понеділка", бо в понеділок в кінотеатрах ітиме новий фільм, а раз так — з'явиться прекрасна нагода для нового дотепу, і для всіх ти лишатимешся, отже, своїм хлопцем, і все буде прекрасно й благополучно. Ось який був старший майстер — приємний чоловік, веселий, дотепний, і хоч ніякий не майстер, але це нікому, здається, не заважало, бо якщо він не помагав нікому, то й не шкодив принаймні теж.

Він зустрів мене коло входу в цех, ще здалеку замахав мені руками, так ніби пробував перейняти цю звичку в товариша Токового, хитро примружився і півголосом, тільки для мене тобто, мовив:

— Зигзаг удачі.

Я не належав до наївних, яких можна було впіймати на вудочку, я не роззявив рота, не поліз до майстра з своїми оцінками комедії "Зигзаг удачі", не став скаржитися, скажімо, що не встиг подивитися це чудо нашої кінематографії і не порвав кількох там метрів рідних своїх кишок від реготу; ні, я сприйняв кодову систему нашого Доживемо-до-Понеділка саме так, як належалося.

— Зигзаг? — сказав я.— Кому ж, до кого завернув зигзаг?

— До тебе, нащадку Чінгісхана.

— У вигляді?

— Чорта з портфелем.

Чортом-з-Портфелем ласкаво називав майстер товариша Токового, хоч той портфеля й не носив насправді, але володів ним символічно, належав до портфеленосців по службі, бо ж ходив не в рядових інженерах, а в керівних. Яке відношення мав Токовий до мене саме сьогодні з самого ранку, ще до початку зміни,— це вже належало до загадковостей останнього часу, заповненого для нас суцільним очікуванням. Особливо тяжким очікування видавалося для нас з Євгеном, бо ми ще вірили в справедливість, ми ждали, що десь там вирішаться справи нашого цеху на рівні не просто найвищому, а й на рівні найсправедливішому, ми ще не звикли покладаться тільки на власне вміння, бо не дуже-то багато його мали, ми не могли похвастатися такою несамовитістю, як у Шляхтича й Гриші Фрусіна, для яких не існувало ні державних комісій, ні високих інстанцій, ні важливих рішень доти, поки вони не зроблять того, що намірилися зробити, що могли зробити. А ми з Євгеном вірили у поміч звідкись згори, збоку, звідкіль завгодно, але в поміч, але в справедливість. Щось повинно було відбутися, статися, ось-ось щось мало статися після від'їзду державної комісії, невирішеність пригнічувала нас, вона лишала місце для надій, урочисте відчуття протесту, яким ми жили давніше, тепер поступилося місцем довірливому очікуванню, бо раз перед нашими очима відбулася сутичка між Шляхтичем і Токовим і на бік Токового не став ніхто з керівництва, то це мало означати, що так чи інакше і рано чи пізно всі симпатії і симпатії загальні мають повернутися на Шляхтича, це давало нам певність, віру в належне й установлене.

Але минав час, і нічого не змінювалося. Не було ні належного, ні встановленого. Сталість нашої непевності набувала загрозливого характеру, становище наше, можна б сказати, загрозливо стабілізувалося.

Майстер вже мав нагоду висловлюватися про комісію стосовно Шляхтича і нас. Його досить вичерпна формула вмістилася в назву чергового фільму: "Стережись автомобіля". Але хіба ж ми не розуміли жартів?

Сьогодні, видно, щось мало статися. День починався з небажаних подробиць. Ще подивимося, якими вони виявляться. Не було навіть потреби доживати до понеділка. Мене вплітало в зигзаг удачі разом із Чортом-з-Портфелем, а може, всупереч Чортові-з-Портфелем? Може, майстер просто вирішив передати мені останню плітку, натяк, здогад свій про настрій Токового, причини якого (настрою тобто) знали найкраще ми з Зіною, решта ж могла витлумачити їх, тобто причини поганого настрою, справами в цеху, де й досі панувала непевність і невизначеність. Але йшлося не про плітки й не про здогади. Майстер досить недвозначно показав собі через плече вигнутим великим пальцем (досить характерний жест: рука стиснута в кулак, великий палець відставляється вбік і вигнуто, підкористо, рішучим і енергійним жестом, мовби закидається через плече, так що показує водночас і назад, і ніби вниз, мовляв, кличуть тебе туди для того, щоб опустити нижче, ніж ти стояв досі). Отже, товариш Токовий викликав мене до контори вже зранку, ще до початку роботи, сидів тут цілу ніч і ждав приходу на роботу Митька Череди. За що така честь?

— Зранку — балачки? — не повірив я майстрові.— А хто ж коло стана буде?

— Мертвий сезон,— відповів майстер.

Я поглянув туди, де був наш стан. Сподівався побачити Євгена. Його не було. Не побачив і Шляхтича, але то не біда: Шляхтич міг бути в лабораторії, він іноді приходив трохи пізніше, якщо вони перед цим з Фрусіним занадто довго пиляли свої трубочки, іноді він взагалі не ходив додому, і ми знаходили їх зранку обох, замурзаних, мляво-байдужих, з відчайними від неуспіху очима. Де той зигзаг удачі? Чи він судився тільки дурням і ледарям?

Але де Євген? Невже й він покликаний на бесіду з товаришем Токовим?

— І що, треба йти? — спитав я майстра, ще вагаючись.

— Вони були першими,— сказав майстер і підштовхнув мене в напрямку до цехової контори, де вже, виходить, возсідав товариш Токовий, хай тимчасово, але возсідав. Майстрів дотеп міг витлумачуватися подвійно: або ж у Токового вже Євген і Шляхтич, отже, вони — перші, або ж там ще нема нікого, і першим судилося бути мені, і першим сподобитися довірчої близькості, і або ж навіки розсваритися з дорогим товаришем Токовим, або ж задемонструвати прекрасне почуття згоди.

Токовий сидів коло столу, саме коло столу, а не за столом, що підкреслювало неофіційність його намірів, хоч, із другого боку, відірвати людину від роботи, не допустити її фактично до роботи, а викликати через свого помічника сюди для бесіди само по собі було вчинком і подією офіціальною і насторожувало викликаного, тобто мене, особливо ж коли я побачив, що Токовий сам, що тут немає ні Шляхтича, ні Євгена.

— Слухаю,— сказав я, кивнувши на знак привітання.

Токовий грався олівчиком, тримав олівчик двома пальцями, тримав трохи збоку, щоб не впала якась там порошинка на його ретельно випрасувані, бездоганно сірі штани, він грався олівчиком, так ніби хотів показати, що може гратися й мною, як захоче, і взагалі всіма нами, бо ми — ніщо й ніхто, а він — Токовий, йому доручено виконувати обов'язки, і, поки доручено, він їх виконуватиме, а нам нічого не доручено. І взагалі хто ми? Діти своїх батьків. А хто наші батьки? "Тіні забутих предків", як влучно висловився старший майстер, так само влучно прозваний Доживемо-до-Понеділка.

— Так ось,— сказав Токовий,— повернешся до Чемериса. З ним уже домовлено.

— Куди-куди? — перепитав я.— І хто?

— До Чемериса. Ти.

— А Євген? — спитав я з погано прихованим глузуванням.

— Йдеться про тебе.

— А Шляхтич? — глузував я далі, неспроможний стриматися, бо неможливо ставитися з повагою до чоловіка, який перед твоїми очима стрибав із балкона за жіночою сережкою, а потім плентався по місту з кошиком, у якому був нез'їдений сніданок на траві.

Однак Токовий, здавалося, пустив у непам'ять і стрибання з балкона, і випадок із переповненим кошиком. Він не виявляв охоти до спогадів, він перебував у сфері все ж таки офіціальній, попри грання олівчиком і сидіння коло столу, а щоб остаточно показати мені моє місце, підвівся, пересів на своє властиве місце за столом і подальші перемови вже вів через цю барикаду, якої, здається, ще жодна революція не змогла усунути чи бодай подолати.

— Мовиться про тебе. Ми вирішили, що сьогодні ти переходиш до Чемериса,— знову затяг він своєї.

Можна було б спитати: "Хто вирішив?" — і отримати відповідь: "Керівництво цеху",— але я не став цього робити, знаючи відповідь наперед.

— А Шляхтич? — спитав я знов.

— Ти повинен стати прокатником, а тому...

Це трохи нагадувало нашого Рацпропа. Той, коли приїздив з колгоспу й заводив мову про свої справи, то чомусь завжди говорив про "тваринників", про "бугаятників", "телятниць", "свинарок", "птахарок", "доярок". Люди взагалі для нього не існували, а тільки прив'язані до

своїх професій. Так само й Токовий, бач, опікувався мною як прокатником, а не як просто собі Митьком Чередою, хлопцем, якому, ще треба було стати чоловіком, людиною, може, й з погляду вічності. Я хотів і далі поглузувати, спробувавши поєднати товариша Токового з нашим Рацпропом у їхній зневазі до глибинно-людського, але вчасно й досить доречно, здається, утримався, бо якщо подумати, то нічого ж ганебного не було в тому, щоб стати прокатником, взагалі мати в руках якусь професію, якесь уміння, якесь ремесло, бо тоді і, може, тільки тоді ти справді людина конкретна, а не взагалі щось і навіщось.

— А Шляхтич? — знову повторив я, бо з Шляхтича ж Токовий, здається, не збирався робити прокатника; той був прокатником високої спеціалізації й кваліфікації; мною легко розпорядитися, але Шляхтичем?

— Це смішно,— сказав Токовий,— це переходить усі межі. Шляхтич, Шляхтич... Аби той Шляхтич дбав так за тебе і за вас, як ви за нього. Ти ще нічого не знаєш. Ти молодий. Підеш до Чемериса.

— Я вже чув од нього, що я молодий... Не маю охоти знову слухати. І взагалі...

— Що взагалі? — мляво поцікавився Токовий.— Що взагалі, хотів би я знати?

Він говорив із виглядом людини, яка володіє таємницею. Дуже важливою таємницею. Мав перевагу наді мною, довідавшись про таємницю за годину перш, ніж я. Козиряв цим. Це був нечесний прийом, але Токовому дозволялося, бо виконував обов'язки начальника цеху він, а не я. Очевидно, десь щось нарешті сталося. Відбудуться зміни в цеху. Зміни небажані. Не такі, яких ми сподівалися. Переміг Токовий. Але чому? За яким правом? Невже зрештою виявилося, що ми з Шляхтичем складаємо тільки окрему купку невдоволених, а Токовий представляє добре організовану більшість, у якій рано чи пізно мають потонути невдоволені?

— Все ж таки що з Шляхтичем? — вперто повторив я.

— І Шляхтича кинемо до Чемериса,— покрутив олівчиком Токовий.— Хай розбереться, чому брак іде. Хай поможе. Інженерні здібності треба використовувати доцільно.

Ага! Якщо віз не котиться вперед, попхаємо його назад. Запряжемо й Шляхтича, бо хіба ж не дали ми йому вищої освіти? Але мені вищої освіти не давали. Середньої теж. Дали тільки обов'язкову. Решту добував сам. Вечірню, понаднормову тощо. Шляхтич міг би навіть згодитися, хоч навряд. Але я?

— З Шляхтичем домовилися нарешті,— сказав я, впираючись в одвірок,— але от зі мною справа ускладнюється.

— Ускладнюється?

— Ускладнюється. Заповіти.

— Заповіти?..— Токовий глянув на мене чи то насмішкувато, чи то стривожено. В насмішкуватій частині його погляду вичитувалося майстрове "Тіні забутих предків", бо всі інші майстри й підмайстри Череди і Нечереди, списані товаришем Токовим на пенсію, були для нього тінями, які не повернуться, стривоженість же в Токовому могла виникнути від незнання. Він миттю міг зміркувати, що мені відомо щось таке, про що він не чув і не здогадується, в самому моєму існуванні для Токового була повсякчасна загроза, бо хоч там що, а я все ж таки продовжував рід майстра Череди, я був спадкоємцем, в мені спліталося багато сув'язей, заплутаний тут був і Токовий, заплутаний і через мене самого, і через Зіну, і через батька, якого він списав колись на пенсію, посилаючись на панівні тенденції часу. Він і зараз, мабуть, керувався панівними тенденціями, які намагався вловлювати понадчутливим своїм організмом, пристосованим, здається, тільки до вловлювання тенденцій і ні до чого путящого. Але водночас він міг і злякатися, що прогавив

якусь тенденцію, тому в погляді, який Токовий метнув у мій бік з-під свого олівчика, вичитувалася також і стривоженість, хоч і вміло прихована.

— Які заповіти? — Йому кортіло знати. Становище зобов'язувало.— Які? — Токовий був тепер у мене в руках. Але я не став зловживати його терпінням. Недостойно і дріб'язково, коли йдеться про велике, тішитися своєю перевагою навіть над супротивником, а Токовий вже намагався стати мені другом, тільки вибирав не ті засоби й шляхи, про які мріялося мені в мої двадцять років.

Я сказав:

— Ленінські заповіти.

— Ленінські? Та ти що? Жартувати вирішив?..— Токовий аж підвівся від несподіванки і навіть мовби від обурення, а може, щоб продовжувати розмову на одному рівні.— Тобі що тут, трибуна?

— А хіба тільки з трибуни? На великі свята? — спитав я трохи наївно. — А от я, Дмитро Череда, з погляду вічності...

— З погляду вічності? Та ти смієшся?

— Ну, може, трохи не так сказав... Але з погляду заповітів можу? Маю право? Ніхто, здається, не відбирав його в мене. Навпаки, нагадували! Були заповіти? Були. Зміцнювати, берегти, покращувати... Дружбу народів, Радянський Союз, армію, партію, вірність принципам... Вчитися й учитися... Всі заповіти виконано. Без мене зміцнили, зберегли, покращили... Все без мене. На мою долю нічого не лишилося. І ось я стою мовби обділений, чи що. І протестую. Обурююсь. Вимагаю права участі. Я теж хочу виконувати заповіти Леніна. В міру й по можливості.

— Та ти що? — Токовий вийшов з-за столу, наблизився до мене. Він співчував мені щиро й непідробно.

— І ось Шляхтич дає таким, як я, нагоду й змогу,— вперто вів я далі. — Шляхтич каже: "Якщо зможеш вигадати бодай гайку для людства, вигадай її! Щось зробиш для виконання великих заповітів..." Наш зять,— не Рацпроп, а інший, той, що в столиці, віолончеліст,— любить повторювати, що кожна нова нота збагачує світ. А що лишається на мою долю? Кожна нова труба? А з ким я можу дати її? З Чемерисом чи з Шляхтичем?

— Але ж нічого ви не дали зі своїм Шляхтичем, а Чемерис жене по п'ять норм за день,— нагадав зі спокійною зловтіхою Токовий. Це була дріб'язковість, гідна Токового. П'ять норм браку? Що вони варті з погляду якщо й не вічності, то бодай з погляду міркувань принципових і, нарешті, відверто висловлених мною?

— Може, я дурний і наївний хлопчисько, але для мене Шляхтич...

І тоді відчинилися двері, мене хтось легенько підштовхнув ззаду і голосом Шляхтича промовив:

— Бач, де ти, а я шукаю по всьому цеху.

Шляхтич відзначався незвичною замурзаністю і розшарпаністю, він і на Шляхтича у властивому розумінні цього слова не був схожий — якийсь нечупара, якась знетямлена і мовби сп'яніла від втоми істота, але з виразними прослідами радощів у обличчі, у голосі, в кожному порухові.

— Де Євген? — спитав я, забуваючи вмить про Токового.

— Його нема,— трохи знічено (хоч я тоді не зауважив знічеості) відповів Шляхтич,— будемо сьогодні вдвох. Треба спробувати ще в одному режимі. Щось у нас з Гришею наклюнулося.

Він був сьогодні незвично балакучий, навіть слова вживав невластиві.

— Навряд чи ви спробуєте,— подав голос Токовий.

— Навряд? — Шляхтич поглянув на нього без подиву, просто поглянув, як на неживий предмет.— Тобто як це "навряд"?

— Я забираю Чередy до Чемериса. Вам теж...

— Що мені "теж"?

— Забороняю будь-які експерименти. Пора братися за справжнє діло.

— Як це розуміти?

— Так і розуміти.

Видно, все-таки щось сталося. За спиною в Токового стояла впевненість, за нашими спинами — тільки впертість і віра у власні наміри. Але як мало іноді самої віри!

— Я вам забороняю! — з притиском повторив Токовий.

— Що забороняєте?

— Все забороняю!

— Ходімо, Мить,— спокійно сказав Шляхтич і пішов з кабінету.

— Завтра ми з вами поговоримо в іншому місці,— пообіцяв навздогін Токовий, зіпсувавши такою досить банальною обіцянкою всю поважність і авторитетність вдало розпочатого ним ранку. Бо коли розмови переносяться "в інше місце", то що тоді? Передовсім досить важко вгадати наслідок таких розмов, але роль особи, яка вдається до прийому "перенесення", тим самим знецінюється, і особа осмішнюється, може, так само, як під час стрибання з балкона абощо.

17

Шляхтич не сказав мені в той день нічого. Тобто він відзначався незвичною, просто неймовірною балакучістю, він був мовби п'яний, він міг би позмагатися з самим Гришею Фрусіним, але я відніс те за рахунок його збудження, бо вночі їм нарешті вдалося натрапити на щось реальне; вони вхопили невловимого птаха за хвоста, висмикнули, може, ще тільки одну пір'їну, може, їм тільки здалося, що висмикнули, але в Шляхтича настрій був такий, ніби тримає він у руках уже цілого птаха. За довгі місяці чого ми вже тільки не перепробували, наш < рок-н-рол" обріс цілою купою пристроїв, ми знайшли всі можливі, всі ймовірні й неймовірні способи змащення, ми металися в усіх пропонованих Гришею Фрусіним діапазонах температур, гріли свої заготовки і так і сяк, за нашою спиною стояли не тільки винахідлива впертість Шляхтича, але й сама наука в особі чубатого аспіранта Фрусіна. То й що? Чи ми стали вище Чемериса, як то йому мріялося в хвилини відчаю, викликаного безжальними висновками. Але про брак, брак, брак?..

— Нарешті ми з Гришею щось таке мовби намацали,— сказав мені Шляхтич.— Виявилося, що всі ці місяці ми йшли, як це часто буває, хибним шляхом. Здавалося, проста логіка: чим більше нагріти заготовку, тим вона легше повинна прокатуватися. А наслідок — деформації. Небажані й неминучі.

Він прочитав мені цілу лекцію, вперше виявляючи таку технічну, я б сказав, балакучість. Любив завжди працювати мовчки, а сьогодні неначе прорвалися в ньому греблі для слів, і слова так і котилися на мене.

— Ось ми спробували нарешті з Гришею нижчі температури нагрівання — і що ж? Вийшло! У нас вийшло так, як ще ніколи не виходило! І ти гадаєш, які то були температури?

Я не хотів ні гадати, ні вгадувати, мені тільки цікаво було, чого це Льоня такий несхожий на себе? Чи йому зробив якесь щеплення Гриша Фрусін? Напустив на нього трохи свого словоливства?

— Сто шістдесят і навіть сто двадцять градусів — ось! — вигукнув Шляхтич зраділо.— Сто вісімдесят і навіть сто двадцять, а не триста, й не чотириста, і не шістсот, як нам чомусь думалось. А чому? Бо ми керувалися елементарною логікою учня шостого класу: від нагрівання тіла розширюються, метал стає податливіший, молекулярні зв'язки порушуються тощо. А деформації? Ми не враховували деформацій.

Все враховували. Над усім ламали голову. І набридло все, й осточортіло. Сказати по щирості, я був певний, що ми таки чогось тут доб'ємося, але чи вирішимо коли-небудь проблему Токового й токових взагалі? Ось би про що хотів я довідатися! Але ж не від Шляхтича, який сьогодні так зглибився в свої технічні проблеми, що не хотів слухати вже не те що про Токового, а навіть про Євгена. Бо коли я вголос почав розмірковувати, чому це Євгена немає на роботі, то Шляхтич пустив повз вуха мої розмірковування, а коли я навпростець спитав його, яка б то халепа спричинилася до невиходу Євгена, та ще й у такий, як виявилося, вирішальний день, то Шляхтич, завжди уважний і надміру ввічливий Шляхтич, вдав, ніби не чув мого запитання, а чи вирішив, що адресоване воно так собі — в білий світ, до господа бога, до Організації Об'єднаних Націй, будь-куди й будь до кого, але тільки не до нього.

— Ми спробуємо все ж таки спершу сто шістдесят градусів,— перебільшено бадьорим голосом вигукував Шляхтич, стаючи на місце Євгена і навіть — о диво! —фамільярно підморгуючи мені, мовби запрошуючи мою величність до спільності й союзу.— Сьогодні в нас щось повинно вийти. Неодмінно має щось вийти!

— Це так,— похмуро бовкнув я,— справді вийде, бо якщо з одного боку закласти шматок заліза, то з другого боку стана цей шматок повинен вилізти, тобто вийти в якомусь там вигляді. Але от чому сьогодні не вийшов на роботу Євген?

Так ми й гралися один з одним: Шляхтич мені про градуси та про труби, а я йому — про Євгена. Я діяв несвідомо, керувався тільки законами дружби та ще, мабуть, передчуттям. Шляхтич же навмисне відводив розмову на інше, він нервував і через мої намагання з'ясувати причину відсутності Євгенової, і, видно, через мою недостатню уважливість у роботі; я був того дня поганим помічником і спільником, і це спричинилося до марності зусиль Шляхтичевих, не кажу моїх зусиль, бо вони пішли зовсім не в потрібному напрямку, тобто в пісок.

Токовий не заважав нам, але, здається, вистежував нас обох, його трохи збентежила ранкова Шляхтичева рішучість, він, видно, готувався до нових, завтрашніх боїв на вищому рівні, але Шляхтич не збентежився неуспіхом цього дня, він теж готувався до нового штурму, про що й заявив мені, до кінця витримуючи свою незбагненно відверту балакучість:

— Не вийшло в нас з цією температурою, завтра спробуємо сто двадцять. Я навмисне приберігав сто двадцять на самий кінець. Риск найбільший — у найменшому. Ще один день — і ми з тобою матимемо те, чого прагнули. Це вже вирішено й доведено. Я навмисне спробував сьогодні ще сто шістдесят, щоб не було спокуси. Але завтра ми з тобою...

— Ми? — не зовсім чемно перебив я Шляхтича.— А Євген? Та я завтра притягну його на роботу, якщо навіть доведеться доставляти його на завод в розібраному вигляді! Змонтуємо тут! Згвинтимо й примусимо стояти коло стана!

— Він може не прийти,— тихо сказав Шляхтич, зрозумівши, що далі вже не може відкручуватися від мене, й приймаючи нарешті запропоновану йому тему про Євгена.

— Не прийти? Таж він сьогодні вже не прийшов? Досить з нього! Що в нього — тиф?

— Ну, я не знаю, але...

Шляхтич занурювався в стихію своєї нерішучості, ще мить — і все поглине його ввічливість, крізь яку вже не пробиться ніякими силами!

— З ним щось сталося? — закричав я.— І ніхто не може сказати? Цілий день ніхто нічого не каже про Євгена! Що з ним?

— Це важко пояснити... Принаймні я не можу цього пояснити. Це виходить за межі...

— За які межі? — не зрозумів я нічого з його натяків і нерішучостей. — За які межі і хто й що виходить? Я нічого не розумію! Що сталося?

— Ну, я про це не можу,— Шляхтичеві просто боляче, як мені здалося, було говорити далі на цю тему,— ти довідаєшся сам...

— Та що його, посадовили до в'язниці? Затримали дружинники? Обстригли в міліції?

— Це надто примітивно... Справа складніша... Заплутаніша... Сказати б, набагато болючіша й серйозніша... Ти довідаєшся про це... Ти ще молодий, Митю, але..

І цей за рибу гроші: молодий! Змовилися вони всі, чи що? Єдиний фронт проти Митька Череди: Чемерис, Токовий, тепер навіть Шляхтич! Для всіх я молодий! Для Зіни — молокосос, вища ступінь, для тих же молодий, що звучить ще образливіше, бо сестричка величає мене молококосом все ж таки з любові до мене й співчуття, а ці всі словом "молодий" відштовхують, недвозначно дають зрозуміти мою недорослість, а отже, неспроможність збагнути те, що для них читається, мов розгорнута книга.

— Де ж хоч він? Євген! Він хоч дома чи де? — став я допитуватися в Шляхтича, розгублено й справді по-молодечому ще непослідовно, бо Шляхтич, який, здається, взагалі сьогодні не ходив додому спати і тепер пробув цілий день у цеху разом зі мною, знав про Євгена ще менше, ніж я, або й зовсім нічого не знав. Але тоді чому ж він натякав на якісь там межі, уподібнюючись до вельмишановного доцента Крижня, що, закликаючи до суджень із погляду вічності, сам лишався обмеженим дурнем із будь-якого погляду, свідченням чого було його залицяння до Алі, наприклад.

— Очевидно, вдома,— спокійно і, я б сказав, з нехіттю продовжувати розмову відповів мені Шляхтич.

— Ми повинні зайти до нього! — вхопився я за думку, єдину в такому випадку, принаймні єдину для хлопців мого гатунку. Бо й що б там я ще міг вигадати?

— Зайди сам,— сказав Шляхтич,— я ще побуду в лабораторії. Ми домовилися з Фрусіним...

Можна було подумати, що Шляхтич перебрався жити на завод, і дядя Вася марно жде свого сина в "Діловому клубі". Але тут кінчалися мої повноваження й зацікавлення теж, надто ж сьогодні, коли з моїм другом Євгеном щось там сталося, та ще й сталося таке, що виходить за уявлювані й можливі межі нормальних припущень. Що, що?

З таким запитанням я й влетів до квартири, яку Євген займав з своєю тіткою, і хоч запитання це не було висловлене мною вголос, але воно легко вичитувалося в моїй нетерплячці, на моєму обличчі, в усій моїй постаті, яка нависла над Євгеновою тіткою суцільним знаком запитання, нетерплячої занепокоєності й нестямності.

Євгенова тітка належала до того різновиду народонаселення, про який нічого певного не можна сказати. Вона мала невиразну зовнішність, безбарвний голос, навіть стать її можна б визнати не як жіночу чи яку там, а просто слід було казати — "тітка". Відповідно до зовнішності, видимо, формувався колись і внутрішній світ тітчин, світ, який відзначався такою обурливою байдужістю до будь-яких проявів життя, що від зіткнення з ним кортіло або ж повіситися, або ж принаймні стрибнути з третього поверху (якби ця тітка жила на тридцять третьому — тоді з тридцять третього і так далі), але це не стосувалося мене, бо, вилітаючи свого часу з танка, я одержав заряд на багато мегатонн і міг би, певно, розбуркати не одну, а цілий мільйон тіток. Тітка відчинила двері на мій настирливий дзвінок, спокійно стала мені на дорозі — ні з носа вітру, ні з губи мови. Хоч ти підстрибуй до самої стелі!

— Де Євген! — закричав я.— Що з ним?

Тітка мовчки міряла мене поглядом. Тільки тепер я помітив, що очі в неї досить колючі і нагадували свердельчики. Такі очі як почнуть всвердлюватися в тебе, запахне смалятиною.

— Євген! — закричав я.— Де він?

Тітка показала собі через плече. Точнісінько як показував сьогодні вранці наш старший майстер Доживемо-до-ГІонеділка, ледь загнутим донизу великим пальцем, з натяком, може, зловісним: мовляв, чоловік там, десь позаду, й водночас не просто позаду, а й внизу, спущений у пекла страждань, хворощів, переживань чи нещасть. Вдруге за один день зустрічався я з загнутим донизу великим пальцем, день починався подробицями, закінчувався він так само, це мені не подобалося, хоч забобонності я й не визнавав.

— Він що, хворий? — спитав я ще, бо тітка, показавши на місцезнаходження Євгенове, не квапилася поступитися мені з путі, стояла переді мною так само байдуже і так само провірчувала в мені дірки своїми очима-свердельчиками, я не наважувався просто відгорнути її рукою, сподівався усунути тітку з допомогою слів-вигуків, викриків, нетерпіння свого, але переконався в марноті своїх зусиль, тому все ж вдався до заходу небажаного, але швидкого й рішучого: відтрутив, відштовхнув тітку й стрибнув до Євгенової кімнати.

Євген лежав на імпортному дивані, зовсім не схожому на мій диван, безпружинному дивані, який тільки вгинався під Євгеном, але не міг ні рипіти, ні постогнувати, ні покректувати. Та хоч би диван і володів такою властивістю, він би однаково не подавав свого диванячого голосу, бо Євген лежав на ньому тихо, нерухомо, обличчям до стіни, в мертвому розкиді рук, в незім'ятих, напрасованих, мов у Токового, штанях і в білій, теж незім'ятій нейлоновій сорочці, може, навіть при галстуку, але цього мені не вдалося відразу зауважити.

Коли чоловік лежить цілий день на дивані і в того чоловіка незім'яті, напрасовані штани — це завжди підозріло. Тут є щось неприродне, я б сказав так: піжонське. Це вже не хворий і взагалі ніякий чоловік, він просто демонструє лежання, він виказує страждання, як актор на сцені. Диван для нього — сцена. Відвідувачі, як оце я, мають виконувати роль глядачів. Про все це я подумав, як тільки забачив незім'яті Євгенові штани, і страшенно розізлився на свого друга за цирк на дому, втішило мене трохи тільки те, що не я один упіймався на вудочку. Бо коло

дивана, підставивши стілець впритул, загнавши п'ятірню в свого дротяного чуба, сидів Гриша Фрусін, сидів і мовчав! Той самий Гриша Фрусін, до якого пішов сьогодні ось півгодини тому Льоня Шляхтич, щоб там, у лабораторії, ще щось підганяти й доперевіряти, щоб завтра, нарешті, вдарити по сто двадцяти градусах, по "рок-н-ролах", по трубах, по Токовому, по всьому білому світу й довести нашу правоту й наше право на вічність!

— А ти що? — сторопіло спитав я Гришу, забувши на мить навіть про Євгена, про його мертвий розкид рук і про непорушну безмовність імпортного дивана під маслакуватістю мого страждаючого друга.

Гриша вирвав п'ятірню з дротяних джунглів і відчасно стріпнув нею, показуючи, що все марно і ніщо не порятує нашого друга.

— Та що з ним? — тепер уже про Євгена спитав я Фрусіна, але відповідь була така сама, знов п'ятірня заглибилася в джунглі, знов вирвалася звідти з ще відчаєнішим стріпуванням.

— Так,— трохи оговтався я від несподіванки,— наука пасує перед загадковістю людської натури. Теорія відступає. Спробуємо застосувати практику.

Я підскочив до Євгена, вхопив його відразу в двох точках, рвонув до себе, спробував перевернути обличчям до нас. Євген пручався щосили, з чого я зробив висновок, що життя з нього не витекло, як бензин з пробитого бака, а коли ж він, відбиваючись, заїхав мені навідліг по зубах, я остаточно переконався в безпомилковості свого першого діагнозу щодо мого друга: Євген просто придурювався. Але яка причина? Що сталося? Тим більше, що й сам Шляхтич, чоловік серйозний, теж стверджував, що сталося щось серйозне.

— Єнько! — сказав я, повертаючи нас обох в дитинство.— Що з тобою, Єнько?

Він знову відвернувся до стіни.

— Хтось мені нарешті скаже, що тут діється? Ген, може, ти нарешті скажеш?

Я знову поторсав його за маслакувате плече, але знову дістав по зубах, зате цього разу вже не безмовно, а з мурчанням:

— Відчепись!

— Відчеплюся, але ж повинен я знати, що з тобою! — вигукнув я.

— Я хочу спати,— сказав Євген і навіть мовби зіщулився, мовби зробив намір підігнути під себе ноги, вмощуючись зручніше, але й далі зберігаючи неторкану незім'ятість напрасованих штанів. Заявляти про бажання спати в таку невідповідну хвилину могли тільки дійові особи дуже поганих п'єс. Та, здається мені, порядних п'єс я ніколи на сцені й не бачив, так що Євген не дуже-то мене й здивував. Але раз він діяв усупереч логіці, то я теж знався на таких речах і, навпаки, мав дотримуватися логіки залізної, тобто знов ухопити його за плече й спробувати повернути обличчям до мас.

— Ну! — загрозливо проревів Євген, відтручуючи мене всім своїм тілом.— Сказав: відчепись! Котись звідси!

— Це я — котись? — поцікавився я лагідно, вдаючи овечку, гамуючи в собі табун тигрів, носорогів і диких буйволів.

— Ти ж, ти!

— А куди?

— Куди хочеш! До всіх чортів! До свого...

Він мав би додати: "...Шляхтича",— бо коли ми з ним гиркалися, то кожен із нас привласнював іншому Шляхтича, в такий спосіб ревнуючи до Льоні, чи що, якщо взагалі можна казати про чоловічі ревнощі по відношенню до чоловіка, а не до дівчини. Але цього разу Євген стримався або ж не хотів виявляти надмірної балакучості, витративши й без того на мене словесні запаси, які, може, збирав цілий день у своєму мовчазному лежанні на імпортнім дивані. Він щільніше притулився обличчям до стіни і закляк у зневажливому своєму відчуженні. Зате йому на зміну прийшов Гриша Фрусін, на зміну й на поміч. Він облишив у спокої свого чуба, від мови жестів нарешті наважився перейти до слів, схопився з стільця, навшпиньках прокрався у куток кімнати, подалі від дивана, підкликав мене пальцем до себе і, коли я наблизився, шепнув мені на вухо:

— У нього нещастя.

— Догадуюсь,— так само пошепки відповів я.— Але ж яке?

— Аля...— прошепотів Фрусін.

— Аля.

Я відступив на крок від аспіранта. Чи не він причарував загадкову біляву дівчину, заради якої Євген покинув усе: батька, столицю, дипломатію і ООН? Бо все ж таки аспірант! Майбутнє! Академія наук у перспективі, а в Євгена що? Майстер дільниці в ліпшому випадку й довічна слухняність по відношенню до білявої, вередливої, незбагненної?

— Ти? — спитав я погрозливо. Фрусін не зробив спроби відступати, зливатися з стіною, запечатуватися в куток, з чого мені стало ясно, що то не він. Та й як могла б Аля зміняти такого хлопця, як Євген, на непоказного, хай І чубатого, Гришу, хоч і аспіранта і Академію наук у перспективі?

— А хто ж? — спитав я знову не менш погрозливо, замикаючи Фрусіна в кутку без найменшого шансу вприснути звідти, поки не дасть мені відповіді.

— Аля,— прошепотів він, неспроможний, видно, більш нічого сказати мені, а може, й не знав більше нічого. Може, Аля просто втекла з міста, поїхала світ за очі, на якусь будову, або стюардесою на міжнародну авіалінію, або я знаю ще куди!

Але я ще не втрачав надії. Чомусь здавалося мені, що Фрусін мав знати все. На те ж і наука! Єдиний представник науки серед нас, якщо не лічити доцента Крижня, на якого ми мали всі підстави махнути рукою, раз його теж зачарувала Аля попри всі його дипломи. Тому я вже тільки для годиться, для заспокоєння совісті, без цікавості машинально спитав Гришу:

— Де ж вона?

І несподівано отримав відповідь:

— У Шляхтича.

— Де-е?

— У Шляхтича.

Ми забули про обережність, і останні наші слова пролунали голосно, на всю кімнату, аж Євген болісно ворухнувся на своєму імпортному дивані, а я злякався й від розгубленості відступив од Гриші, з чого Фрусін негайно скористався і мовчки, швидко й рішуче побіг до дверей. Він усе зробив і все сказано, його функції вичерпалися, він полишав поле бою для мене, він зник тихо й примарливо, а я сів на той самий стілець, на якому невідомо скільки сидів аспірант, сів у цілковитому розпачі від власного безсилля й безнадії. Бо й що мав робити? Йшлося не про

виказування лицемірної пристойності, не про ахкання й охкання, не про слиняві втішання і переживання. Треба було винайти спосіб, потрібна була справжня допомога товаришеві, який терпів катастрофу, може, найбільшу катастрофу в житті. Але що я міг?..

18

Тітка принесла чай. Мовчки тицьнула мені до рук чашку на блюдечку, я вхопився за чашку, вхопився за ложечку, став колотити брунатний паруючий напій, так ніби міг вибовтати звідти вирішення заданого несподіванкою завдання.

Аля і Шляхтич... Неймовірно! Приголомшливо! Безглуздо! Що між ними спільного? Та чи й знали вони одне одного? Чи помічали? Звідки могло зродитися між ними те нездоланне, що кинуло їх докупи, з'єднало нерозлучно, всупереч будь-чиїм припущенням і сподіванням.

Вода тече завжди нізвідки, невідомо з яких країв, часто не знаєш, і куди вона тече, іноді знаєш, але від цього справа не змінюється. Вода тече нізвідки і впадає, куди захоче. Воду можна спрямувати, щоправда, але однаково намагатиметься вона пробитися туди, куди веде її конечність і необхідність. Ось так.

Я колотив вихололий чай і думав про воду, забувши про Алю, забувши про Шляхтича, може, випустивши з виду й самого Євгена, хоч як ти його випустиш, коли сидиш коло нього, а воно лежить у незім'ятих штанах і страждає? Ну, чим я міг йому помогти? Що сказати? Хіба що про "Запорожця"?

Відкрию таємницю: ми мріяли про "Запорожця". Не з таким розмахом, як Рацпроп, без сподівань винайти щось геніальне й рвонути колосальну премію або хоч діждатися смерті професора, після якого лишиться в спадок "Волга". Куди нам! Далеко куцому до зайця. Ми мріяли тихо, скромно, мріяли бодай про того маленького "Запорожчика",

який хоч не дуже й пасує до широких наших просторів, а більше, може, підходить до задавленої каменем Європи з її тіснявою й метушнею, але все ж таки має чотири колеса, і ті колеса крутяться і можуть завезти тебе в твоїх широких просторах досить далеко, туди, де в'ються чайки над хвилею крутою, де гори, де море. Ми мріяли з Євгеном скластися на наші заробітки й придбати на двох собі "Запорожчика" і поїхати до Києва подивитися там собори і гарних дівчат, про яких у Євгена, звичайно, не лишилося ніякого враження після короткочасного перебування в столиці, бо голова в нього забита була Алею. Ми б покупалися в морі, а потім послухали б дзвонів у Суздалі, а там спробували б знайти місто з неляканими пенсіонерами, а потім пошукали б місто з наляканими пенсіонерами — чого тільки не станеш шукати, маючи "Запорожця" на двох, а також не розтрачені ще запаси дурощів і розуму. Бо якщо ми й вважали себе помірно дурними, то розумними ми теж мали всі підстави себе вважати. Бо що таке розумний чоловік? Хіба ним не може вважатися також той, хто ще не показував нікому свого розуму? Адже він у нього ще весь цілий.

Але от у мене весь розум мовби й був ще цілий, але на поміч він мені не приходив, і я ну рішуче нічого не міг вигадати в цю трагічну хвилину, щоб бодай трохи потішити свого друга, якому завдано такого нежданого і такого жорстокого удару, і від кого ж!

— Ганьба,— нарешті здобувся я на голосну заяву вперше після відходу Гриші Фрусіна. "Ганьбу" я адресував Алі, ще більше Шляхтичу, але виходило так, що стосувалося це слово також і Євгена. Бо, власне, що ж він зробив, щоб запобігти події, яка відбулася без його участі, навіть всупереч його волі? Він мовчав як пеньок, а від мовчанки що може зробитися?

Але він не тільки мовчав. Можна мовчати, але бодай не губити пильності, залишитися уважним. А Євген ще й не помічав нічого, не бачив нічого. Бо навіть я відразу завважив, що Аля, скажімо, завжди носила черевики на низьких підборах. Чому? Тепер це стало ясно: підстосовувалася під невисокого Шляхтича. Щоправда, я згадав про

низькі підбори лише тепер, колотячи вихололий чай у чашці, але ж згадав — отже, помічав давніше! А Євген? Бачив він? Робив висновки? Закохані повинні все бачити, з усього робити висновки. Наприклад, я. Побачив колись над собою радісно-сірі очі. Тепер не забуваю тих очей, окрім того, не ділюся ними ні з ким. Ніхто не знає! Хіба що відкритися оце зараз Євгенові? Потішити його безнадійністю моєї закоханості, яка й зовсім безпредметна і безнадійна? Але чи це поможе? Чи не погіршить справу?

Ех, якби мали ми вже тепер "Запорожця"! Ми б поїхали з Євгеном у ліси. З асфальту звертаєш там у зелений світ і довго, хоч і цілий день, можеш їхати, а довкола тебе буде все зелене й на землі, й на небі, і в тобі теж зродиться первісна зеленість, сміх зеленого листя, перехлюпи зелених сонць між деревами, і трави бігтимуть звідусіль тобі назустріч, а там вдарять своєю білістю піски, ввірвуться в причаєність гущавин, порозпихають у боки сосни, і ти вскочиш у сипучість, попадеш у глибочезні колії, вибиті велетенськими колесами дизелів, буксуватимеш, проситимешся на буксир, тебе дотягнуть до лісничівки, і ти, одурілий од втоми і від щастя, забачиш колодязь і високі мальви під вікном, до тебе вийде пригорблена худа бабуся, ти попросиш у неї кухля, щоб напитися води, і тоді... тоді вдарять крізь шибку очі, сірі очі, єдино сірі очі на світі. Ех, аби ж то мали ми "Запорожця"! Я врятував би Євгена, я завіз би його звідси, я показав би йому...

А тим часом ми вели безнадійне співіснування з Євгеном, він на імпортному дивані, а я на стільці, нас єднало горе, яке водночас і роз'єднувало нас, бо Євген був ніби власником горя, а я тільки співчувальником, безсилим і безпорадним, хоч і заполоненим всеохоплюючою запопадливістю чимось допомогти товаришеві.

— Ганьба! — повторив я з притиском, нездатен більше ні на які слова і ні до будь-яких учинків.

Уявити Алю й Шляхтича я не міг. Не володів таким досвідом, щоб вигадати навіть те, що вже відбулося. Як і коли? І чому? І хто перший? Шляхтич помітив Алю чи Аля закохалася в Шляхтича?..

Отак я сидів неспроможний ні до слів, ні до вчинків, ні навіть до свого улюбленого вигадування. Євген лежав на своєму імпортному дивані, я колотив і колотив принесений тіткою чай, може, це був той самий чай, що його колотив переді мною Гриша Фрусін, принаймні вода була з того самого крана, вода текла нізвідки, підкоряючись законові руху; минали хвилини, минав час, скільки його вже минуло і скільки ще мало бути? Час байдужий до нещастя. Може, й до щастя теж? Борешся з ним чи піддаєшся йому — час не пришвидшує і не уповільнює свого плину, він просто минає незалежно від твоїх зусиль. Так обертається Земля, попри всю нашу метушню, комарині укуси свердловин, шахт і шрами каналів, розтиски підземних ядерних вибухів у штаті Невада, ревіння реактивних моторів, грім ракет на космодромах,— Земля не обертається ні швидше, ні повільніше, вона просто обертається.

Я теж, між іншим, міг обертатися навколо своєї осі скільки завгодно, але вигадати щось розумне однаково б не зумів. Але так само, як перед цим мене трохи порятувала Євгенова тітка, принісши чашку чаю, порятунок знову прийшов з сторони і порятунок не для Євгена передусім, а для мене, бо Євген мав хоч своє страждання, а я карався безглуздою непотрібністю й нездатністю. Міг би, стосуючи частково засвоєні колись Євгеном дипломатичні тонкощі, запевняти його в щирості намірів, повазі й пошані, від ступеня найвищого починаючи:

маю честь бути, з найбільшою повагою, вашого превосходительства покірний слуга...

Маю честь бути, з найбільшою повагою, ваш покірний слуга...

Лишаюся, з щирою повагою, ваш покірний слуга...

Щиро ваш, покірний слуга...

Маю честь бути, ваш покірний слуга...

Ваш покірний слуга...

Але довго б ще сидів ваш покірний слуга у всіх дипломатичних градаціях його найменувань, не відаючи, як запобігти лихові, якою силою підвести з дивана Євгена і розворушити його. Знову врятувала мене тітка. Але вже не чаєм, не тихою появою з негайним зникненням безшелесним, а голосом, діями, новим гостем!

Гість з'явився не всупереч тітці, як, наприклад, я, а саме завдяки. Він увійшов, попереджуваний голосом тітчиним, бо вона мала голос, вона заговорила, вона вміла запрошувати, вона відчиняла двері до кімнати, всміхалася, це я бачив на власні очі, припрошувала:

— Сюди, будь ласка. Ось він!

Євген почув тітчин голос ще в передпокої, він нашорошив вуха, мов заєць, він відкинув своє придурювання, рвучко сів на дивані, мерщій поправив сорочку, штани. Він, видно, ждав цілий день приходу цього гостя, якого я ще не бачив і не знав, хто він, але по незім'ятих Євгенових штанях вже міг догадатися. Євген ждав Алю. Ждав! О ідіотизм! Невже він сподівався, що вона прийде і скаже йому, що то був один з її жартів, може, найжорстокіший, але жарт. А може, хотів, щоб вона бодай прийшла й пояснила. Що пояснила? Хіба тут поможуть якісь пояснення?

Але Євген помилився. Двері відчинилися, просунулася тітчина рука, потім з'явилася й уся тітка на порозі усміхнена й добра тітка, вже не та безбарвна істота, що перепиняла мені путь до Євгена, а позаду стояв... Стояв дядя Вася, Шляхтич-старший, стояв зніяковілий, великий і незграбний, несміливий, попри своє геройство, тримав у одній руці пляшку, а в другій між пальцями дві скляні прозорі чарочки, скромно

перевернуті догори денцями, ще порожні, але з надією бути незабаром наповненими, він особливо знітився, коли помітив, що в Євгена гість, від розгубленості дядя Вася навіть глянув на свою руку з двома чарочками, певно прикидаючи, як же він тепер примудриться налити в дві чарки для трьох. Євген же, як тільки переконався, що гість виявився не тим, знову хотів упасти на диван обличчям до стіни, але я не дав.

— Куди? — гукнув я.— Стривай! Дядю Васю, поможіть мені!

Шляхтич віддав тітці пляшку й чарочки, докульгав швиденько до дивана, легко взяв Євгена в оберемок, високо підняв, потім посадив уже не на диван, а на стілець, ще й притримав за плечі, а вже коли чоловік відчуває в себе на плечах важкі долоні Шляхтича-старшого, то ворушитися він не захоче, сидітиме тихо.

— Дайте нам ще одну чарочку,— сказав дядя Вася до тітки, забираючи в неї свій припас. Він подав одну чарку мені, другу вклав у руку Євгенові, налив обом горілки, потім налив і собі в принесену тіткою чарку, поглядом спитав і тітку, чи й вона б не випила, але тітка так само поглядом відповіла, що не вживає, і тихо зникла, лишаючи нас для чоловічої розмови.

— Давай, синку,— сказав дядя Вася до Євгена,— вип'ємо по чарочці, бо ми з тобою обидва якось так ніби однакові... Холостяки... Примусово холостяки... В мене забрали... В тебе теж...

Євген мовчав, це була мовчанка ненависті. Щоб врятувати становище, я сказав:

— У вас же... бандити... трохи воно не так... бандити ж...

— Тут теж якийсь бандитизм вийшов. Давай, Євгене, синку,— зітхнув дядя Вася і штовхнув по-панібратському й з співчуттям Євгена під лікоть

тої руки, в якій Євген тримав чарку.— Випий... для розмови... Бо чом би нам і не поговорити?..

Ми випили. Спершу ми з дядею Васею, потім і Євген, якось збараніло втупившись у протилежну стіну.

— Ти погорюй, це помагає,— сказав Шляхтич,— але довго не побивайся. Кому тяжко, тому рано чи пізно має пощастити. Як не в одному, то в іншому... А то й у цьому не пощастить! Ти ж он який хлопець! Воно б оце не мені тут сидіти, а моєму Льонькові, але ж утік ще вчора з дому і не припарює... Такого ще ніхто й не бачив... Утік і від мене і від...

— То вона у вас? — не витерпів я.

— Сидить... Чи жде, чи й не жде... Знає, що нікуди він від неї не подінеться...

Шляхтич знову налив нам.

— По чарочці, хлопці.

Він сподівався розворушити нашу балакучість "чарочкою", але не на тих напав! Я в даному випадку становив сторону незацікавлену, нейтральну. Євген? Той онімів капітально. Сидів і дивився в рот дяді Васі, мовби ждав, що вистрибне звідти до нього Аля. Не жди рятунку ні від кого: ні від царів, ні від богів! Але що подієш, коли чоловікові страшно відмовлятися від своєї віри, хоч і безглуздо-фальшивої! Євген очікував якщо вже й не живої Алі, то бодай подробиць. Хотів катуватися подробицями, і дядя Вася, маючи досвід у життєвих справах, збагнув, чого від нього сподівається невдалюга у напрасованих штанях, він побачив, що ніхто його тут не замінить, ніхто не прийде на виручку, тому ще раз запропонував нам "по чарочці", маючи на увазі вже, мабуть,

не так нас, як самого себе, і, порушуючи свою звичну маломовність, заговорив без перепрошувань і підганянь:

— Позавчора прийшла, ще Леоніда й не було з цеху. А знала, що ось-ось прийде. Може, домовилися, може, й так догадалася. Прийшла, сидить, мовчить. Я мовчу. Ось-ось прийде Льонько, хай собі гомонять. Їхня справа. Може, се, може, те, хіба я знаю! Але нема Льонька. Спробував я "по чарочці!" — відмовляється. Книжки підсунув — погортала, погортала, відклала. Читати не може... Біда! Зіграти б у щось — так у що? Колись я всі картярські гри знав, тепер плюнув давно. Не можу дивитися на карти. А більше нічого не знаю. Ось тобі штука — сидить у твоїй хаті дівчина, жде твого сина, а ти не знаєш, як її забавити, а сина чортма!.. Шкандибав я, шкандибав по кімнатах, потім підсів до неї, кажу: "Знаєте що? Давайте я вам розкажу про "штрички-прички". Мовчить. Раз мовчить — я й почав. Про "штрички-прички", тобто про себе. Вона слухала-слухала, мовчки так, уважно, поштиво, таке сидить, як ангел, чисте й добре, а потім вловила момент і каже так ніби й ласкаво, але й не без єхидства: "Я все це знаю. Це всі знають. Усе місто. Тільки історія цікавіша набагато, ніж ви її розповідаєте".— "Як то цікавіша? — обурився я.— Як вона може бути цікавіша, коли це історія про мене?" — "Вона вже не ваша, вона живе окремо від вас і належить усьому нашому місту. Право відчуження",— так вона каже. Всі слова Льонькові! Все від нього десь поперехоплювала. Ну, я ж їй хотів виказати! Льонько той підсміюється над батьком, а цій я хотів виказати!.. Але тут прийшов нарешті синочок. "Здрастуйте!" — "Здрастуйте". Мов чужі. На "ви" обоє. Офіціальщина. Нічого не збагну. А потім ця ласкаво-єхидна каже йому: "Вам тяжко, і я хочу бути з вами в цю тяжку хвилину, бо я..." І так далі. Я вже не слухав — пошкандибав собі, щоб не заважати, хоч вони обоє й не звертали на мене уваги. Так наче мене й не було там, ніби я не існував, не жив. Така штука. Історія моя відчужена. Син теж, виходить, відчужений. А я збоку.

Мені блиснуло нарешті в голову, що в цій історії мені теж відведено місце збоку. Вже й так заліз мало не в душу своєму товаришеві. Втікати, втікати! Я схопився, забув навіть про чарку, яку ще тримав у руці, побіг

до дверей, мене ніхто не спиняв; тітка завбачливо відчинила двері, аж ніби вона підглядала в шпарку за нашою поведінкою, так з чаркою поміж пальцями я й збіг на поверх нижче і задзвонив до себе додому.

Відчинила мені мама, була мовби налякана чи збентежена, притримала мене коло дверей, шепнула поквапом:

— Батько тебе жде. Зізі втекла.

— Куди втекла? З ким?

— Про що ти питаєш? — обурилася мама.— Сама, звичайно. А ти з чаркою?

І вона штовхнула мене до їдальні, де сидів за столом батько, сидів без газети в руках, не вдаючи зайнятості, ждав мене.

— Сідай, Митю,— сказав він.

Я озирнувся: мати стояла на порозі. Не питала мене, чи я обідав, чи вечеряв, чи вмивався, чи витирався. Ох, і день! Ох, і подробиці!

— Якщо ви сподіваєтесь, що почуєте від мене про...— почав був я, але батько не дав докінчити.

— Зіна поїхала,— сказав він із спокійним болем у голосі, якщо біль може бути спокійним.

— Мені сказали: втекла! — знизав я плечима.

— Поїхала,— повторив батько,— не сказала нікому нічого, покинула роботу, зірвалася, як це вона вміє...

— Хто ж її повіз: льотчик, шофер чи машиніст електровоза?

— Ми з мамою сподівалися, що ти їй якось поможеш,— не слухаючи мене, вів батько далі.

— Я? Поможу?

— Ми все бачили... Треба було їй сказати... Вона не могла викинути з серця Шляхтича...

— Шляхтича?!

Це вже переходило будь-які межі. Наша Зізі повинна була викинути з серця Шляхтича! Але для того, щоб викидати, треба колись було його туди вкинути? Що ж це діється? Виходить, вся ота легковажність нашої Зізі, всі її залицяльники, яких вона стягувала з усієї європейської частини Радянського Союзу, а при можливості — й азіатської, навіть її показний роман із Токовим — все це робилося задля Шляхтича, задля Льоні, все це була гра, відчаєно-безнадійна, як тепер виявилося, гра, і всі це знали, окрім мене, бо мої занадто блискучі розумові здібності не давали мені змоги проникнути в суть справи, мені став на заваді мій молокососний вік!

— Ну, коли так...— я не знаходив слів од гніву невідомо й на кого.— Коли так... коли ви все знали... і такі мудрі всі... То чому ж... Чому вчасно не сказали... не попередили?.. Самі мали подбати, а не на мене... Я — молокосос! От!.. І не хочу забивати собі голову вашими історіями, і взагалі!

19

Насправді ж день продовжувався. Спершу він зливався з вечором, що цілком природно. Далі перейшов у ніч, що теж не викликає заперечень. Але він виразно виявив охоту до тривання, сказати б,

безконечного. Такі дні легко не відступають. Хочеш чи не хочеш. Їх треба доточувати. І не вигадками, не уявою, а вчинками, діями. Доточений день вимагав дій. Мене тягло за тісні стіни помешкання, туди, де відбувалося сьогодні щось трагедійне для Євгена, переломне, взагалі відбувалися, як на мою гадку, дурниці! Бо як це так? Ні сіло ні впало, без жодної розвідки, без ніяких прикмет зацікавлення, а тим більше — закоханості, несподівано для всіх, а може, навіть для самих себе двоє сходяться, зливаються в нерозривність, заключають довічний союз, не дбаючи за інших, ранячи багатьох, може, завдаючи ран мало не смертельних!

Поет сказав: рости і діяти! Я ще ріс, отже, мав діяти! Сподіванки на те, що вдома знайду заспокоєння, не справдилися, навпаки, все ускладнювалося ще більше. Лягати спати, коли таке відбувається в нашому "Діловому клубі"?

Я прокрався до дверей. Ще без певного плану, а тільки з наміром вискочити на оперативний простір. Але спробуй вискочити непомітно, коли в нас на дверях — цілий рубель із нержавіючої сталі, хитромудрий замок-засув, який гарчить, коли його відсовують, стукотить, грюкотить, мов кобиляча голова з дитячої страшної казки. До речі, в Євгена такий самий замок, і ми з ним мали якось добрячу халепу. Євгенова тітка, сподіваючись, що племінник взяв свій ключ (у Євгена завжди був свій ключ, взагалі ж з цим замком морока: завжди треба мати поза квартирою запасний ключ на той випадок, що один з ключів хтось загубить, бо тоді в помешкання не дістанешся ні за які гроші), замкнула двері й поїхала собі гостювати ще до однієї Євгенової тітки (у нього було тіток із дванадцять, по-моєму). Повернувшись із заводу, Євген застав квартиру замкненою. Біда невелика, тим більше, що я відразу запропонував своєму товаришеві переночувати в мене, поки приїде тітка, але для Євгена справа була не в ночівлі, а в костюмі.

— У мене там новий костюм,— сказав він розгнівано.— Не піду ж я в твоєму костюмі...

Куди він мав іти, я не питав, бо знав і так, сам би я теж, зважаючи на матеріальний стан нашого суспільства, не став би йти на побачення з дівчиною в позиченому костюмі, хоч батько мій, наприклад, не забував щоразу нагадати, як він одружувався в позиченій бекеші, в якій до того ж відірвався під пахвою рукав під час урочистої церемонії, і врятувало батька від ганьби лише те, що рукав був лівий, а молодий притримував молоду рукою правою, отож він ліву притиснув до грудей і так напівспаралізовано й відбув шлюбну церемонію.

Любов до товариша виявляється в бажанні допомогти йому. Чи ж треба ще казати, як хотілося мені допомогти Євгенові дістатися до нового костюма, бо рівно о такій-то годині він мав стати перед Алею! Я приклав пальця до лоба, бо всі прикладають пальця до лоба, коли сподіваються видобути зі свого мозку ідею, якщо й не геніальну, то хоча б корисну, отож я приклав пальця до того місця, де прокреслюється зморшка, якщо зсунути брови до перенісся, і в місці дотику пальця до поверхні лоба, в точці перехрещення вертикальної зморшки з дотичним пальцем, почала зароджуватися думка, яку для урочистості слід називати ідеєю, ідея ж полягала ось у чому.

— Знаєш,— сказав я товаришеві, скупчено виказуючи всім своїм виглядом високі муки творчого народження ідеї,— знаєш, є вихід...

— Вихід? — стрепенувся Євген.— Який вихід? І не вихід мені потрібен, а вхід! Увійти до квартири треба — от!

— А для того, щоб увійти до замкненої квартири, треба найти хід у безвиході,— поважно мовив я.

Євген вирішив, що я глузую.

— Не мороч мені голови,— гукнув він,— можеш помогти, то кажи прямо, а не можеш...

— Ага,— придрався я до слова,— не можу,— то що? Тоді пошлеш мене звідси та ще далі? Такий ти друг?

— Зрозумій,— мало не застогнав Євген,— зрозумій ось це...

— Скільки лишилося?

— Година лишилася.

— Так,— мій палець більше не стирчав коло лоба,— за півгодини ти надягатимеш свій новий костюм.

— Хотів би я знати як? — скривився Євген.— Може, скажеш, ваші ключі підійдуть до мого засува? Але ж вони всі різні! Фірма! Гарантія, хай їй чорт!

— Ми проберемося через балкон,— сказав я без претензій на високі ідеї.

Такий голий практицизм не вразив Євгена в саме серце, він йому просто сподобався.

— Але як? — не повірив він.— Може, ти мене спустиш на вірьовочці з даху?

— Ми знайдемо комфортабельніший шлях на балкон,— заспокоїв я його.— Ходімо до нас. Телефон відчиняє будь-які двері. Не забувай, що ми живемо у вік техніки.

Євген поплентався за мною, ще не вірячи, але водночас і сподіваючись.

Я набрав по телефону дві цифри і повідомив, що в "Діловому клубі" на третьому поверсі пожежа.

"Діловий клуб" знало все місто, пожежники теж знали наш будинок прекрасно, бо часто приїздили сюди на тренування: їм дуже подобалося, що будинок має виходи відразу на дві вулиці. Обставляй його пожежними машинами з обох боків і гаси!

— Тепер вниз і не прогавити пожежників! — гукнув я товаришеві. Ми помчали вниз, бо в нашому місті пожежники по швидкості займають якщо й не перше місце в Радянському Союзі, то друге — напевне. Вони прискочили відразу чотирма машинами— на дві вулиці. Я врахував і цю обстановку, тому Євген чергував з одного боку, я — з другого боку будинку. Машина з механічною драбиною припала на мою долю. Я помахав шоферові, щоб він під'їхав якраз так, щоб драбина, вискочивши зі свого сховку, вперлася в балкон на третьому поверсі, машина загальмувала, пожежники буквально випали на землю, але вони зорієнтувалися, бо ще не встиг я розтулити уст, як вони збагнули, що ніде нічого не горить, бо не було ні диму, ні полум'я, найголовніше ж— не було глядачів. Адже роззяви збираються до пожежі, здається, перш ніж почне валити дим. А коли немає людей, немає й пожежі.

— Ти що! — закричав на мене чоловік у сріблястій касці, видно, їхній брандмейстер, чи як там він називається.— Хуліганить задумав? Постригтися закортіло? Хто викликав?

— Прекрасно,— сказав я,— прекрасно, що пролунало з ваших уст, товаришу, запитання: "Хто викликав?" Хоч поставили ви його трохи не на тому місці, спершу пообіцявши мені безплатну стрижку, й, порушуючи конституцію, вдалися до погроз. Бо викликав справді я, і горить справді.

— Де горить?

— Он там.

Я показав на балкон третього поверху.

— Балкон,— сказав пожежник.

— Точно. А за ним квартира. А в квартирі горить.

— Що горить?

— Газ горить. А двері замкнені. Англійський замок. Клац — і готово. Ключі зосталися там.

— То це ви такий роззява?

— Аби ж то я, а то...

Я назвав Євгенове прізвище, яке, ясна річ, збігалося з прізвищем його батька, а це прізвище в нас у місті всі службові особи шанували надзвичайно. Окрім того, газ належав до новинок нашого міста. Всього кілька місяців тому проведено газ до помешкань, ще не всі засвоїли як слід правила поводження з цим горючим матеріалом, отже, нічого дивного не було, що товариш такий-то, забувши загасити газову горілку, вийшов, клацнув дверима і...

Брандмейстер ще трохи почитав мені мораль, хоч я пояснив йому, хто я і яке моє місце в цій пригоді, потім все ж таки віддав потрібну команду, на той час прибіг уже й Євген, ми з ним спробували першими подертися по драбині, але нас відтрутили, пожежники не мали жодного наміру поступатися своїм пріоритетом; вони вмить дісталися до балкона, видавили безжально шибку, відчинили двері, вскочили до квартири, раз-раз — і знову на балконі, й обурене, розчароване, майже болісне:

— Не горить! Газ закритий!

На щастя, ми з Євгеном вже добралися до балкона. В часи віддалені, десь у середньовіччі, нас би, мабуть, скинули разом із драбиною, як то робили тоді з усіма, хто пробував забратися на мури чужого міста, але, по-перше, ми добиралися до фортеці власної; по-друге, часи давно змінилися, людство цивілізувалося, і цивілізація нас врятувала. Нас не скинуто з верхніх щаблів драбини, нам навіть не дали попідбіччю і не вилаяли, бо лаяти молодь, яка, всім це відомо, є майбутнім людства, не годиться.

Все обійшлося пречудово. Євген не запізнився на побачення з Алею, новий, синій, в курячу лапку витканий костюм сидів на ньому бездоганно; настрій у мене був від усього такий піднесений, що його не зіпсував навіть невеличкий штраф, який довелося заплатити пожежникам. Але що таке штраф! І який би я штраф згодився заплатити сьогодні, аби лиш зарадити своєму другові!

Тим часом доводилося думати, як вискочити з дому. Бо замок-засув загиркотів, мама вибігла до передпокою, злякано глянула на мене.

— Куди, Митю? Пізно вже.

— Зайду ще до Євгена. Я скоро й назад. Тільки віднесу чарку.

Брехав чи казав правду? Не знав і сам. Бо справді — куди? Тільки до Євгена. Такий був перший порух. Та коли спинився на сходах, коли перестрибував через два-три східці, незбагненна сила порвала мене зовсім не туди, потягло мене до інших дверей, закортіло мені побачити ту, під знаком якої сьогодні минув день, знову, як колись у дитинстві після справжньо-вигаданого поцілунку Євгенового в Скрипайці, відкрилися мені очі на те, чого не помічав досі, захотілося поглянути ближче, подивуватися, чи що.

Я майже підбіг до дверей помешкання Шляхтичів і дзенькнув точнісінько так, як дзвонив завжди Льоня: два довгих і один короткий дзвінки, своєрідний код, який усталився між сином і батьком і який могла вже знати й Аля, хоч жила за цими дверима лиш день чи два. Я дзенькнув тричі, підроблюючись під Леоніда, не знаючи навіть, удома він чи ще й ні, я вривався в цю квартиру самозвано й нахабно, ще нахабнішим мало вважатися моє самозванство в тому випадку, якщо Аля сама, якщо вона чекає Леоніда з заводу, і так воно насправді й було. Я ввірвався в очікування, в стривожену причаєність, мені відчинили вмить, ще не віддзвенів мій (вірніше, привласнений мною) сигнал, здавалося, що Аля стояла за дверима, стояла й ждала дзвінка, ждала Леоніда, а прийшов...

— А, це ти, Митю...— сказала вона без здивування, без обурення, сказала не осудливо, як мені чомусь спершу чекалося, була навіть радість у її голосі, радість світилася крізь усміх, в очах у Алі, в голосі в неї, у всьому. Та чи й Аля стояла переді мною? Я не знав цієї дівчини, зовсім не знав. Коли вона відчиняла і коли я зрозумів, що Шляхтича ще немає вдома і що я таким чином бодай трохи своїм вторгненням зіпсую настрій молодій господині і тим самим незначною, але дошкульною і відчутно дошкульною мірою помщуся за свого зневаженого друга, так от у ту мить мені в голову прийшов давній вірш, вичитаний з старих книжок, вірш, щоправда, поважний і сумний, але я хотів вихопити з нього два рядки і насмішкувато кинути їх у обличчя Алі. Вийшло б так: "Чекає жінка чоловіка, малих діток до серця тулить..." А вірш завмер у мене на устах, а точніше, то й до уст він не дійшов, завмер десь у мозкових звивинах, якщо вони в мене справді є, куди там було до вірша, коли переді мною стояло таке негадане диво! Стояла зовсім інша Аля! Ніяких захмарних стюардес, ніяких льодовиків Гренландії, ніяких насмішкуватих гримас, ніяких спроб заткнути своєму ближньому рота знущальним поглядом. Навіть волосся в неї, виявляється, мало інший колір, ніж колись. Зникла з нього мертва білість, тьмава барва поступилася місцем барві живій, золотистій, волосся легкою хвилею йшло навкіс, спадаючи крилом на чоло, зачіпаючи ліву брову довгим пасмом, і через ліве плече вихоплювалося на груди вільно й гарно.

Та що волосся! Хіба тепер волоссям когось здивуєш?

Очі — ось! Неначе розсунуті в боки, але не занадто, як малюються тепер дівчата, фальшиво видовжуючи кутики очей аж на скроні, щоб було схоже на староєгипетське, хоч насправді в намаганні дивитися не вперед, а в боки є щось собаче, а може, пташине. Ні, в Алі очі розсунуті помірно, вони ледь примружені, в них вичитується затаєна вабливість і водночас зневажлива чарівність, вони мовби промовляють німо: "Ми прекрасні, але не для всіх, не для всіх!"

Але самі очі неспроможні створити приголомшливу неповторність цього обличчя. Їм на поміч приходить розбіг нешироких брів, уперто-жадібний ніс з лагідно розширеними ніздрями і, нарешті, уста в усміху, сповненому несамовитого достоїнства, з вологим поблиском разка білих-пребілих зубів. А ще довга ніжна шия, тонкі руки, одна з яких доторкується до волосся на грудях, а другу недбало відкинуто ледь назад в жесті припрошення, чи що. Я помічаю все: і білу блузку, зав'язану спереду бантом так, як у спеку зав'язують собі сорочки наші піжони на пляжах, і картату спідничку — червону з чорним, і чорні панчохи, і лаковані черевики на підборах не сказати б, що надто низьких, так що Аля, здається, дорівнюється зростом мені. Невже Шляхтич аж такий високий?

— Заходь, чого ж став? — засміялась Аля.— Льоня недавно дзвонив, скоро прийде.

Для неї не існувало проблем, весь світ мав слугувати їй і Льоні, вона була втіленням самодостатнього щастя, щастя в собі, о, як хотів би я, внутрішньо загарчавши, кинути їй у обличчя: "А Євген! Як же з ним буде?" Сказав зовсім інше, несподівано для самого себе бовкнув: "Мы будем петь и смеяться, как дети..." Я втішав себе думкою, що Аля вичитає в безглуздій моїй приспівці осуд вчинків нечесних і нечистих. Але вона не вловила аж так глибоко захованого натяку, знову повторила:

— Та заходь, нарешті, чого ж став на порозі?

І сміялася всією своєю постаттю, променилася радістю й красою, аж мене взяли заздрощі, по-хлоп'ячому закортіло похвастатися й мені перед Алею, я вже розтулив рота, щоб розповісти їй про радісно-сірі очі, але вчасно схаменувся, перехопив готові вилетіти слова й послав на їхнє місце інші, ті, що звуться "тик-мик":

— Пробач, я думав, Льоня вдома... Хотів йому...

— Та він зараз буде, заходь...

Я ще хотів вигукнути, що ноги моєї тут не буде, раз моєму другові Євгену завдано такого удару, але натомість знову бовкнув, піддаючись незбагненним чарам цієї дівчини з несамовитим достоїнством в усміхові:

— На жаль... Я не знав... Льоні не міг... Передай йому теж... Вітаю вас обох...

Вона сприйняла як належне, а може, й не сприйняла, може, насмішкуватість так і вдарила з її славної постаті,— нічого я вже не бачив і не чув, бо крутнувся чимшвидше на одній нозі, для дотримання взятої на себе грайливості духу ще махнув рукою до Алі собі поза спиною і втік негайно й ганебно.

Куди? До Євгена.

Знову витримав мовчазну позиційну війну з Євгеновою тіткою, але переміг у протистоянні, просочився до квартири, добувся до дверей Євгенової кімнати, зазирнув туди і... позадкував. Бо в Євгена вже сиділо двоє гостей. До дяді Васі прилучився мій батько — Матвій Череда. Тепер батько мій сидів на тому стільчику, що сьогодні вже сиділи на ньому ми: Гриша Фрусін, я, Шляхтич-старший, Євген. А дядя Вася, обіймаючи Євгена, сидів коло нього на дивані й плакав. Здається, Євген його

втішав, а мій батько втішав обох, а може, він теж плакав, я не встиг розгледіти, я мерщій дав драла, бо не відчував у собі здатності переносити надмірну чужу радість, як це щойно виявилося в Алі, а також і людське горе, для якого моя душа не набула ще потрібної великодушності. Бо великодушними бувають тільки батьки та вчителі. Багато людей вартих називатися вчителями, але ще більше — безвартісних.

20

Вранці від Зіни прийшла телеграма: "Забула рожеву блузку. Передайте Фрусіним. Вітаю. Зізі". Документ значення майже історичного. В людини — крах усіх надій: чоловік, якого вона багато років кохала, виявилося, так само таємно кохав іншу, і тепер кохання відкрилося і відкрилося, так би мовити, сміливо й плідно в радощах для одних і трагічно для інших. Питається, що повинна робити дівчина, тобто Зізі? Страшно подумати! А вона згадала про забуту блузку, про блузку, яку я називав: "Шию закриваємо, руки відкриваємо", блузку модну, з коміром гольф. Але хіба ж у такому стані до моди? Та мало того: Зізі ще на додачу вважала, що в нас тут через Алю все розладнається і Гриша Фрусін змушений буде негайно повертатися до інституту, утікати без перемог, якщо й не з ганьбою.

Однак мила наша Зіна помилилася. Блузку мама відправила, за моєю порадою, бандероллю, а Гриша Фрусін нікуди тим часом їхати не збирався, утікати також. Хоча й робота його вже скінчилася, завершилася достойно і корисно. З тисяч можливих варіантів, з мільйонних невідомостей, з майже недвозначної безнадійності Гриша все ж таки зумів висмикнути єдиний шанс, єдине число.

Ми знову змагалися з металом. Бо немає вищої втіхи, ніж змагатися з металом, долати його, приборкувати, а ще: м'яти, чавучити, формувати, як тобі забагнеться, ліпити з нього нові світи, безконечність і вічність! Метал буває холодно-неприступний, з тупою байдужістю відкидає усі твої спроби оволодіти ним, іноді він знавісніє, стає

нестримним, часто вирива́ється за межі розумного й тоді нищить усе довкола.

Я не вважав, що маю переваги в знанні примх металу тільки на тій підставі, що колись не зумів вчасно підкорити собі могутньої металевої машини і був викинутий з неї на повнім скаку; може, в мені ховалося більше злості до металу та небажання відступати, бо й куди б я мав відступати після того, як мене пожбурило на лісову землю,— і тепер завжди позад мене чулося гримкотіння залізних моторів, а наді мною світилися радісно-сірі очі.

Буря, що пролетіла над нашим товариством, не злякала мене, не вкинула в розпач, хоч з усіх дійових осіб я, здається, мав підстави бути враженим більше за інших: з одного боку, горе мого друга Євгена, з другого — невідомі й невидимі страждання моєї улюбленої сестрички Зізі.

Ранок застав мене в цеху.

Я сказав: "Ми". "Ми змагалися з металом". Це — не помилка. Ми! Всі — Шляхтич, Євген, навіть Аля, яка стояла серед своїх мереживних механізмів, серед чудес електротехніки як найвище чудо сущого і не вносила сьогодні розладу в наше маленьке товариство, а, навпаки, мовби заохочувала до змагання, до дерзань, до впертої наполегливості, і ми працювали, як чорти. Шляхтич теж стояв поруч із нами (тепер тут був також і Євген), ми взяли на випробування Гришині сто сорок градусів— труби відразу пішли як з води, такого наш цех ще ніколи не бачив; майстер Доживемо-до-Понеділка, видно, вчасно повідомив про все товариша Токового, і той, попри вчорашні погрози, визнав за ліпше утриматися подалі від нас, він терпляче ждав, чим усе це закінчиться, тільки його холодний дух ширяв над нами незримо, але ми не помічали його, не до того нам було. Труби пішли; змінений, перебудований, несхожий на самого себе "рок-н-рольчик" нарешті затанцював під нашими руками, він не витримав нашого останнього зусилля — здався. Ніколи не буває останніх зусиль там, де людина має справу з металом.

Бо Аля зарізала всю нашу денну продукцію, все до найостаннього метра! Все виявилося браком. Не відповідало особливим вимогам. Ми гнали звичайні труби, а потрібні були труби особливі.

Аля діяла безжально. Не шкодувала Шляхтича. Добивала до кінця Євгена. Мстилася мені за вчорашнє: "Мы будем петь и смеяться, как дети".

Дух Токового з'явився для початку в особі старшого майстра Доживемо-до-Понеділка і запропонував нам на вибір кілька варіантів для означення нашої роботи:

"Міцний горішок..."

"Замки на пуску..."

"Операція "И"..."

"Кінець "Сатурна"..."

Потім прибіг Фрусін, загнав долоні в джунглі свого чуба і закричав:

— Що ви наробили? Ви ж усе зіпсували! Хіба ж так робиться!

Так ніби він від народження був прокатником, а ми всі — простісінькими собі партачами.

— Завтра почнемо знову,— сказав Шляхтич.— Ми справді сьогодні надто захопилися. Треба спокійніше, тепер є над чим працювати.

Отак: сухо, розважливо, буденно. А в мені все вистрибувало від радощів. Я вхопив Гришу, протанцював із ним довкола "рок-н-рола",

примовляючи: "Мы будем петь и смеяться, как дети!" Євгена зачіпати боявся: ану ж, розсиплеться після вчорашнього!

Фрусін одбивався й одпручувався від мене. Був серйозний не в міру, навіть злий. Невже всі вчені такі? Та й ніхто з наших не виявляв радощів, так ніби нічого й не сталося, так ніби не забачили ми, нарешті, берега далекої і урочисто повільної ріки часу, до якого проривалися своєю працею, своєю наполегливістю, своїм умінням, чорти його бери! Але ж перемога! Хай ще неповна, хай часткова, хай схожа чимось на Чемерисову за кількістю зробленого, а завтра буде якість, і Шляхтич та Фрусін знали про це ліпше за мене. Перемога! І невже всі перемоги приходять отак мало не тайком, буденно, кисло якось?

Колись ми після роботи розходилися врозсип. Сьогодні відзначилися перші зміни: четверо створили дві пари — Шляхтич і Аля, Євген і я. Гриша Фрусін був п'ятим колесом до воза, хоч йому теж кортіло з нами; він рвався обговорити сьогоднішній частковий неуспіх, він хотів усе вияснити ще до настання завтрашнього дня, але Шляхтич м'яко погамував його і, коли Аля, переодягнувшись, підійшла до нашої групи, сказав:

— Не будемо затримуватися, давайте підемо до нас. Ми з Алею запрошуємо вас усіх.

Я поглянув на Євгена: що він?

— Щось у мене голова болить,— не знайшов той нічого ліпшого.

— Вчадів од роботи,— засміялася Аля,— піди прогуляйся, тоді приходь, коли так.

— Це ідея,— зрадів і я,— ми з Євгеном трохи пройдемось, а пізніше забіжимо. Поки Гриша витарабанить вам усі свої теорії. Вірніше, залишки теорій.

— Ти глибоко помиляєшся, Череда, сподіваючись, що в мені тільки залишки від теорій,— аж підстрибнув Фрусін.— Все лиш починається! Все...

Аля затулила йому долонею рота, Гриша замукав крізь долоню.

— Ходімо,— смикнув я Євгена,— ходім, а то нас позбавлять свободи пересувань так само брутально, як Гришу позбавили свободи слова.

Ми пішли, і я став навертати до центру міста, спрямовуючи Євгена до тої клумби, де було так багато мовчазних і солодких, мабуть, для нього вистоювань, але Євген не піддався, він рішуче завернув од центру, він рвав кудись на околиці, він квапився так, що я насилу поспішав за ним.

— Куди ти мчиш? — загукав я йому.— Чи тебе в шию женуть? Чи...— Мало не ляпнув: "Чи на побачення біжиш?" Та вчасно стримався.

Ми поблукали над річкою, подивилися на холодну брунатну по-осінньому воду. Десь палили вже листя в садах і зів'ялі від перших приморозків трави. Дими збиралися в повільні валки, з'єднувалися з димами заводу, тягнулися понад річкою вдалину, і повітря після них набувало прогірклості й пронизливої легкості.

Потім ми пішли на Глиняну гірку, од якої лишилася сама назва, та й то неофіційна, бо тепер через гірку проходив широкий проспект Гагаріна, а сама Гірка називалася площею Космонавтів і обставлена була хіба ж такими будинками. Євген водив мене довго по Глиняній гірці, мовби шукав там учорашнього дня, мабуть, Шляхтич-старший учора переповів йому свою історію, може, додав щось нове, чого ще ніхто не знав, і ось тепер Євген ходить по слідах минулого, бо він і сам у недавньому, вчорашньому чи позавчорашньому минулому; йому ще з думки не йде Аля, тут лишалося тільки співчувати, як то водиться серед тих, куди Євген попав через власну примхливість і знову ж таки... через

Алю. "Користуюсь нагодою, щоб висловити нашому дорогому другу глибоке..." Я спробував скласти урочисто-жартівливе послання на знак співчуття — Євген лишився незворушний.

Я звернув увагу на безліч приватних автомашин "Волг" і "Москвичів", які мчали по проспекту Гагаріна, виривалися за місто, на простір, нагадав йому про наш "Запорожець", хоч "Запорожці" й не користувалися популярністю в нашому металургійному місті, але й тут Євген лишився камінно-замкнутий і похмурий через свою-несвою Алю. Згадуй, зітхай, горюй. Тьфу!

— Ну, раз так,— сказав розізлено я,— тоді я прочитаю наш з тобою гороскоп, бо ми обидва народилися в грудні місяці під знаком Козерога, і все наше життя має пройти однаково, хоч ти кисни, хоч гопки бий.

Він поглянув на мене з якимось проблиском цікавості в очах. Видно, ще сподівався, що в гороскопі можуть бути якісь сподіванки на Алю. Ну ж, дзуськи!

— Слухай,— сказав я і затарабанив: — Характер несталий. Нахили більше до зла, аніж до добра. Часто буде в полоні заздрощів і в таку мить не пощадить нікого. Буде мстивий і користолюбний. Згодом намагатиметься виправитись, але буде вже пізно. Його боятимуться. Всіх він запідозрюватиме, його судитимуть. Потрапить до в'язниці. Втікатиме — упіймають. Улюблені його заняття: холодний душ і танці. В любові— несталий, багато дівчат покине, деяких зганьбить. Одна його все ж притягне до суду. В тридцять два роки провалиться на льоду. Матиме болі в крижах. Буде пограбований. З мстивості одружиться з удовицею. Народжений під цим знаком хай остерігається снігу, льоду, забрудненого повітря, спиртних напоїв, домів із лихою славою. Його сторони світу: захід, схід, південь. Туди хай ставить головою свою постіль. Але однаково приходитимуть йому звідти нещастя, тільки й того, що менше, ніж з півночі...

— Все? — спитав Євген, скориставшись із мого передиху.

— Ще не все.

— Мабуть, досить і цього. І так зібрав усю гидоту, яка тільки можлива.

— Гороскоп, брате, мобілізує. Він не розслаблює, це тобі не циганське ворожіння...

— Давно ти вдарився в це?

— З учорашнього дня. Як побачив деяких піжонів у незім'ятих штанях на імпортному дивані,— засміявся я.—Чи, може, ти згадував дипломатію? Мабуть, дипломати навіть перед тим, як втратити свідомість, перевіряють, чи напрасовано рубчик на штанях?

— Мені справді гірко,— тихо промовив Євген.— Невже не розумієш, Митю?

— Я?.. Не розумію?..— І тоді я розповів йому про радісно-сірі очі. Першому розповів і одкрився.

Ми вже давно спустилися з Глиняної гірки, пройшли центром міста, поминули пошту й історично-трагічну клумбу, на яку Євген, здається, не звернув сьогодні жодної уваги, наближалися вже до "Ділового клубу", а я все розповідав про зелені ліси, про танковий вимарш, про свій політ із сталевої башти на м'яку землю, про тиху лісничівку і про небо, всіяне, заповнене радісно-сірими очима. Євген не перебивав. Слухав уважно, довго мовчав по закінченні моєї розповіді, тоді сказав:

— Може, ми обидва з тобою дурні? А може, так і треба?

"Діловий клуб" був перед нами. Настав час вибирати.

— Підемо? — спитав я Євгена, киваючії на балкон Шляхтичів.

— Колись батько переконував мене, що послух вищий за почуття,— сказав Євген,— що справжня велич — тільки в послухові. Я не повірив. Та й не міг повірити. Утік сюди.

— І не помилився. Вірив у твої почуття спершу я, тепер повірив ти в мої. Ми таки купимо "Запорожця" і поїдемо шукати радісно-сірі очі. А тепер ходімо до Шляхтичів!

І ми пішли до Шляхтичів.

21

А щоб прийти належно-урочистим чином, ми повернулися до гастронома й закупили відповідну кількість "Шампанського", ясна річ, в межах нашого з Євгеном бюджету.

Марні зусилля! Бо якщо нас і зауважено, то "Шампанського" принаймні не помічено. Але суть не в ньому.

Відчинила нам... Євгенова тітка. Ясна річ, я очолював нашу процесію, тому мені першому припала честь наштовхнутися на тітку, і я для певності зазирнув за двері, щоб переконатися, чи не помилилися ми адресою. Ні, не помилилися. Тоді я озирнувся на Євгена: чи не доведеться ще раз, як то було колись, викликати пожежників? Євгенові було однаково. Викликай кого завгодно, вичитав я з його сумних очей, однаково ніхто не порятує: ні бог, ні цар, ані герой. З такими настроями боротися важко, йти вперед ще важче, але що мені лишалося? Вперед і тільки вперед! Я відтрутив тітку з мовчазною затятістю, очистив шлях для Євгена і майже попхав його до кімнат, звідки долинав гомін багатьох, саме багатьох голосів.

Там було так багато і таких несподіваних сьогодні тут людей, що ми могли б і не приходити. А втім, як то не приходити? Молодість — наше майбутнє, а тут молодістю не дуже пахло. Аля та Шляхтич — ось і вся молодість. А то поважність, почесність, урочистість, навіть старість. Колись найталановитіший поет гаркнув: "Стар?.. Убивать! На пепельницы черепа".

Але цих його слів тепер не цитують, не цитуватимемо й ми з Євгеном. Навпаки, ми принесли сюди дари у вигляді "Шампанського". Цього ніхто не помітив. Не звернули уваги на нас. Тільки Чемерис пробурчав:

— А, молоді? Прийшли?..

За довгим столом відбувалася вечеря. Не таємна й не остання, можемо назвати її першою вечерею; відбувалася вона не так на честь з'єднання двох молодих сердець, мабуть, як на честь нашої першої перемоги сьогодні в цеху, бо зібралися тут люди службові і переважно чоловічої статі, якщо не брати до уваги Алі як головної дійової особи та Євгенової тітки — цього надійного охоронця входів і виходів, а також моєї мами, яку ми побачили згодом. Так само згодом ми побачили й Гришу Фрусіна, який, начепивши фартушок, як колись у нас товариш Токовий, варив на кухні каву, сам її приносив до столу і безсоромно розхвалював.

Аля і Шляхтич сиділи у центрі, це не вимагає ні пояснень, ні коментарів, тут усе зрозуміло. Чемерис у своїх батьківських гордощах мав би доторкуватися ліктем якщо не доччиного ліктя, то бодай зятевого. Але його відтіснили, скориставшись з постійно виявлюваної зневаги до зовнішніх форм і умовностей. І хто ж відтіснив? Не старий Шляхтич, який перебільшено, урочисто й почесно, сказати б, кульгаючи, розносив напої й наїдки разом із моєю мамою, і не почесний майстер Череда, сусід і давній знайомий Шляхтичів, і не директор заводу, який теж сидів аж на самім краю столу, зіпхнутий, так би мовити, на периферію чи то через свою скромність, а чи вже й через старість, і не

секретар парткому Василенко, якому не личило занадто близько сидіти коло молодожонів через свою партійну посаду, йому належалася середина, нейтралізм, доброзичливий, але нейтралізм,— сидів там ще наш заводський поет, подія небуденна і дивна трохи, але й не поет відсунув Чемериса від молодих, бо поетам судилася скромність за покликанням, окрім того, вони завжди повинні триматися трохи осторонь, щоб бачити більше і випадком не отримати того, чого б не хотів отримати, аж до стусанів включно (щоправда, одне місце коло Шляхтича Льоні було зарезервоване для моєї мами, бо навряд, щоб Євгенова тітка захотіла висиджуватися тут на материнському місці в той час, як її улюблений племінник страждає болісно й невтишимо). Але місце коло Алі... Хто ж займав його? Кого не названо в цьому переліку? Гриша Фрусін, вже сказано, варив каву на кухні, ми й не знали ще, тут він чи ні, ми з Євгеном щойно прийшли й стовбичили в дверях, тримаючи по оберемку великих темних пляшок із сріблястими шийками; директор заводу, сказано теж, зіпхнутий був на периферію столу, ким же,— нахабство виникає і процвітає там, де влада старіє; коло Алі викрасувався в усій самовдоволеності своєї нікчемності товариш Токовий! І ніхто його не проганяв звідси, ніхто не наважився хоч турнути подалі від молодої!

Я поставив свої пляшки просто на підлогу, кивнувшії Євгенові, щоб він робив те саме, метнувся на кухню, бо ж знав у цій квартирі все, як у себе вдома, взяв там табуретку, приніс її до столу, легко відтрутив плечем Токового разом із його стільцем і поставив свою табуретку між Токовим і Алею.

— Записано,— намагаючись перевести все в жарт, вигукнув Токовий. — Митько підбиває клинці...

Я всідався на табуретці довго й грунтовно.

— Зараз принесе табуретку Євген, вам доведеться сунутися ще далі, товаришу Токовий,— нарешті вмостившись, пообіцяв я своєму сусідові.

Василенко, який сидів навпроти, розкотисто сміявся з наших переміщень, ще більше сміявся він, коли я втулив між собою й Токовим також і Євгена, потім налив нам по чарці, чокнувся з нами й з Алею, продекламував, підморгуючи до нас обох:

— "А юноша торопится меж тем мир изумить и спину гнет прилежно..."

Поет пив горілку на другому кінці столу і шарудів перед носом у директора заводу якимись довгими смужками газетного паперу, задрукованого чомусь лише з одного боку.

— Спробуйте підійти до Шляхтича,— наставляв він здалеку свої кущуваті брови на Льоню,— адже він абсолютно некомунікабельний чоловік.

— Що? — загукала Аля.— Який?

— Некомунікабельний,— повторив поет, насолоджуючись словом, яке йому принесло на язик, звичайно ж, не молоко заводської корови і яке, коли б розкласти його на складові частини, не стало б менше безглуздим, ніж циляком. Бо справді: "не"... "комуна"... "кабель"...— спробуй поєднати!

— Я підійшов до нього якось,— вів далі поет, не зважаючи на гамір і на те, що його не слухали,— підійшов, кажу: "Дозвольте прикурити". А він мені: "Я некурящий". Я кажу: "Я теж некурящий. Пробачте". Так і побалакали. Однак довго збирав матеріал. Не смикаючи за язик, намагався проникнути не тільки в суть справи, а навіть у душі цих хлопців. І написав. Нарис зветься трохи традиційно: "Розвідники майбутнього". Але такі вже вимоги. Це — велика газета, вона має свій стиль.

— А я не вірю газетам,— зненацька ляпнув Євген.— Сьогодні пишуть одне, завтра — зовсім протилежне...

— Газети часто помагають,— нагадав мій батько.

— Помагають? — в Євгеновім голосі виразно вчулася плаксивість, йому-то вже напевне ніхто й ніщо не могло допомогти. Я штовхнув товариша під бік.

— Не заважай людям!

— Велика газета,— повторив поет,— але довго дуже проходив нарис. Сьогодні прислали гранки. Ну, що мені ці гранки? Нащо вони тепер, коли вже все позаду? Я телеграфував у редакцію, що знімаю нарис. Життя випередило мене. Це сумно і радісно водночас.

— Державний підхід,— сказав директор,— у всьому потрібен державний підхід.

Я схилився до Євгена.

— Хто про Токового перший — я чи ти?

Євген непомітно для мене вихилив кілька чарок горілки, і йому всі моря тепер були вже й не по коліна, а по кісточки.

— Що! — закричав він через увесь стіл до директора.— Державний підхід? А Токовий?

Василенко з того боку столу сміявся очима до нас, молодих, Токовий ворухнувся спершу лякливо, потім у межах показності.

— Я завжди був речником держави,— поважно відкашлявся він.— А що виявляв стриманість, то, до вашого відома, адміністратор повинен бути обережний. Ощадливо обережний. Про вчинки ж судять по наслідках. Важливий остаточний наслідок. Це і є — державний підхід.

Директор, не заглиблюючись у суть слів Токового, ствердно хитав головою. Євген бродив по кісточки в своєму морі й відмахнувся від Токового, як від явища, Василенко сміявся самими очима; не бажаючи псувати собі настрій зайвими суперечками за цим столом, поет здивовано роззявив рот, видно, дивуючись нахабству Токового, але цим, власне, й обмежився. Тільки мій батько, я помітив це, весь поблід і напружився, насилу стримуючись, щоб не кинутися в атаку на Токового, та ще мені свербів язик одбрити цього спеціаліста по стрибанню з балкона, хоч водночас я розумів, що саме сьогодні мені надається прекрасна нагода помовчати, маючи в кишені ключі коли й не вічності, то принаймні до дня завтрашнього. Що мені Токовий? Але Шляхтич... Невже він так захоплений своїм щастям, що все простить Токовому?

— Льоню,— сказав я болісно тихо,— Льоню, ні, хіба ти йому не даси сьогодні?.

Льоня сміявся очима, як і Василенко.

— А ти, Алю? — спитав я.— Невже й на тебе напало?

— Ну, все ж гаразд скінчилося,— сказала вона.— Може, завдяки...

Завдяки чому? Я глянув на неї зневажливо.

— Ти дівчина не для сидіння. Тобі треба стояти й красуватися. Тоді ти й на язик гостріша,— сказав я і перекривив її: — "Завдяки..."

Отже, виходить, що все повертається на добро лише завдяки тупості й ганебній посередності Токового? Не Шляхтич, а Токовий спричинився

до нашої першої перемоги над металом сьогодні в цеху? Залізна логіка. Вічність, перевернута догори ногами. Мільйон токових проти мільйона Шляхтичів, а двадцять мільйонів робітників мають тільки спостерігати, як глядачі на футболі, і ревти бездумно на честь того, хто переможе? А коли переможе випадком Токовий? І хіба перемога — все? Перемогти ще не означає— перевищити.

— А що, товаришу Токовий,— звернувся я до заступника начальника нашого цеху,— що, як ми всі попросимо дядю Васю, щоб він узяв вас обережненько, виніс на балкон і пустив униз прямовисно і безпощадно? Як ви на це прореагуєте?

Запахло скандалом, але Гриша Фрусін приніс каву, тому запахло все ж таки кавою.

— Ніде більше не вип'єте такої,— гордовито заявив Гриша,— хай Токовий переконається, що я вмію хоч каву варити, якщо він не вірив у мої металургійні здібності.

— Перевіримо, перевіримо й запишемо,— прокричав бадьоро Токовий, вдячний Фрусіну за порятунок, але й про мене він не забув, бо, відсьорбнувши з чашечки, підморгнув мені: — На помилках вчимося, Митю, на помилках. Ти думаєш, я хотів вам зла? Лякав потрошку для перевірки. Бо якщо людина не вміє лякатися, то її не зіб'єш зі свого. Я перевіряв, чи твердо ви стоїте...

— Я теж пробував тебе полякати,— відплатив я тим самим.

— Хто пускає силу проти розуму,— сказав, ні до кого не звертаючись, Василенко,— рано чи пізно виявиться осмішнений.

— З погляду вічності,— докинув я.

— Може, й з погляду вічності.

— Та пийте каву,— загукав Гриша, приносячи ще одну порцію,— поки гаряча!

Євген тикав то сюди, то туди, йому вже давно нетерпеливилося вистрелити запаси своєї зібраної за довгий час, тамованої живосилом балакучості, Гриша навіть у гадці не мав, яку прекрасну нагоду подав він Євгенові своєю кавою і своїми припросинами.

— Ти,— сказав грізно Євген, наставляючи через стіл пальця на Фрусіна,— ти хто: учений чи кавохльоб? Тепер усі стали кавохльобами! Модно!

Але Гришу не так легко було збити.

— Кожен п'є, що може,— скалячи зуби, гукнув Фрусін,— а п'ють, як відомо, не тільки вчені, а навіть гуси.

Євген зіпхнув мене з табуретки, всівся коло Алі, забув миттю про Гришу, зовсім тверезо, з палкістю в голосі спитав дівчину:

— Ти думаєш, я заради тебе покинув дипломатію, так думаєш?

— Нічого я не думаю,— засміялась Аля.— Ну що ти, справді, Євгене!

— А я покинув дипломатію тому, що ми з Митьком — філософи. Правда, Митю, філософи? Митько марксист-діалектик, а я — прагматик. Сам не знаю, що воно таке, але прагматик. Я звик все робити власними руками, а не язиком. Я — робітничий клас. Основа основ. І що мені дипломатія? І Токовий мені що? Де Токовий?

Токовий скористався з Євгенових розбалакувань і вміло пересунувся на кінець столу до директора, тепер турчав тому у вухо невідривно й набридливо (так дме настирливий вітер, од якого нема порятунку), директор вертів головою, але Токовий ловив його вухо й туркотів туди,

туркотів. У директорових очах було безмовне благання, він жестами показував поетові, щоб той прийшов на поміч, але в цей час до поета добрався мій друг Євген, який шукав за столом Токового і натрапив поглядом на поета.

— Ось,— сказав він зловтішно,— поет! Пише вірші про труби! Нащо писати про труби? Труби треба робити. А вірші писати треба про Алю і про радісно-сірі очі. Ніхто з вас не знає про ті очі, а ми з Митьком...

— Помовч, дурню,— спокійно порадив я другові,— випий Гришиної кави і помовч...

— А чому маю мовчати? Хай он поет мені скаже, нащо він пише вірші про труби?

Поет зчервонів на виду, насупив брови і, як відчайдушний диспутант, посунув свого стільця по той бік столу, так що вмить опинився поруч із Василенком навпроти Євгена.

— Ви даремно так зневажливо...— промовив він.— Це нечесно і незріло... Молодь повинна...

— Ну так, молодь, по-вашому, повинна думати тільки про те, хто їй збудує кооперативну квартиру, і коли почнуть випускати "фіати", і скільки вони коштуватимуть? А ми з Митьком — не така молодь. Ми — філософи.

— Гаразд, не заперечую, філософи.

— Я прагматик, а Митько... Молодий, а вже...— Євген не був п'яний, а просто хотів подратувати, все ж таки героїзм хоч якийсь там. Та ще коло Алі.

— А знаєте, як Ленін писав у анкетах про свою професію?— спитав поет.— Він писав: літератор. Література — це професія найвідповідальніша. Ніхто в суспільстві свідомо не може, наприклад, бажати заздалегідь точно визначеного художнього твору. Скажімо, "Тихий Дон". Хто міг передбачити потребу саме в такому творі? Хто міг його планувати? Кому був потрібен цей роман? Тільки його автор Михайло Шолохов, єдиний чоловік у світі, міг відчути потребу суспільства в епопеї саме такій, і тільки він зміг її написати. Може, заміните кимось Шолохова, як заміняємо директорів заводів, міністрів?..

— А труби? — не відставав Євген.— До чого ж тут труби?

— Гаразд, труби. Вони потрібні сотням механізмів, десяткам заводів, всьому народному господарству, главкам, міністерствам. Тисячі людей, перш ніж застосувати якусь нову трубу, вже вимріяли її, вони знають, яка вона повинна бути, їм відомі всі її якості. Знають навіть, як її зробити. Знають, але не вміють. Вміє завжди один. Чи група товаришів. Вони замикають ланцюг. Становлять його кінцеву ланку. Вони нагадують чимось літератора. Частково. Бо літератор — це початок і кінець в одній особі. А ці вмільці, творці нового виробу, замикають початок кимось Іншим. Але замикають творчо, натхненно. Чому ж мені, якщо я стою коло творчості людської, не спробувати якщо й не оспівати, то бодай описати її?

— Корова,— сказав несподівано Чемерис, який досі мовчав і, здавалося, не дослухався до розмов.— Корову чоловікові дали— відробити треба...

Всі засміялися, засміявся й поет.

— У мене малі діти,— сказав він розчулено,— в поетів теж бувають малі діти...

— А пісня про наш завод? — спитав Чемерис. Ніхто не зрозумів.— Пісня! — повторив прокатник уперто.— Скільки вже років по радіо саму музику передають? Не можете скласти тексту? Довго збираєтесь...

— Це не від мене залежить,— знизав плечима поет.

— Залежить,— подав з другого кінця столу голос мій батько,— залежить од усіх. І народ помічає. Нема на світі речі, до якої народ був би байдужий.

Тут з'явилася моя мама, а з нею Євгенова тітка, внесли торти й інші солодощі, так немов відчули, що розмови за столом стають занадто гострими, гіркими і вимагають осолодження, принаймні з допомогою печив. Фрусін не забарився з кавою, яку він варив у невеличких каструльках, бідкаючись, що в господарстві немає мідних таганків.

— Та ти мені дай креслення, я тобі чорта мідного зроблю,— пообіцяв йому Чемерис.

— В неробочий час! — вискочив Токовий.— В неробочий час!

Тільки Льоня Шляхтич та Василенко сиділи мовчки, перезиралися між собою, пересміювалися очима, іноді встрявала в їхню безмовну бесіду Аля, потім прикульгав від жіночого царства старший Шляхтич, сів між сином і Матвієм Чередою, обняв обох за плечі, засміявся:

— Ну, балачки! І все наша молодь тут начубучила. А нас відтирають. Як були ми молоді, Матвію, зневажали молодих, постаріли — не цінують старших. Наше покоління — найнещасливіше.

— Не кажи, Василю, не кажи,— заперечив йому батько,— у нас був один. Питають його: "Як живеш?" А він у відповідь: "Не живу — працюю". Тобто працюючи жив. Як і кожен із нас. А тепер можна обдумати все. Виявляється, й для цього час потрібен. А от твій Льоня сьогодні мовчить.

Ми мовчимо, і він мовчить. А чого б?.. Мій Митько тут розпащековується на всю губу, а Льоня мовчить та слухає, хоч воно й слухати ще нічого від наших філософів. Міг би ти розповісти нам, Льоню, в цей вечір, важливий дуже для тебе вечір?

— Не знаю нічого,— сказав Леонід,— сьогодні не знаю нічого. Людина буває втомлена від щастя. Від горя буває і від щастя.

Він обняв однією рукою Алю, другою свого батька.

— Ось двоє людей... ну... не вмію я про себе... це складно... Євген називає себе прагматиком, а я — сухий практик... Згадую тільки часто, як малим ще був і — без батька... Не було тебе, батьку, тільки злий поговір людський. І порожнеча. Безнадійна і безконечна. І ось тоді я писав листи. До батька, якого нема. Писав так: "Я знаю, тату, що вас немає і ніколи не буде, але що робити? Більше ж не маю куди писати, а писати треба, бо я чув, що всі діти повинні писати листи своїм батькам..." Ну, та це історія давня і непотрібна...

— Дозвольте,— схопився поет,— дозвольте...

Але тут з поваги до секретів поетової професії я вмовкаю, бо вечір той затягнувся досить довго.

22

Якби спитали мене про історію, то я сказав би так: є історія писана, схоплена на живець, багато в чому поверхова, а є історія справжня, яка до часу приховує свої події і причини, лише згодом вони посідають своє місце, витіснюючи все породжене галасом, неуцтвом і марнослів'ям людей тимчасових. Як кожна жінка, історія відзначається сором'язливістю, але тим безсоромніше користуються з цього люди типу нашого Токового.

Ми подолали метал, ми приборкали неслухняні механізми, надавши їм нових якостей, але поки тривало наше змагання в остаточній, так би мовити, стадії, товариш Токовий з непомітним і в'їдливим нахабством присмоктувався до нас, зчиняв навколо нас галас, тепер уже позитивний, і для невтаємничених виходило так, що без Токового тут би й не засипалося і не змололося. Та що невтаємничені! Він кружляв довкола нас, командував нами, він заощаджував тепер наші зусилля, щоразу погукуючи:

— Вам не треба зайвої роботи!

— А що зайве? — питав я насмішкувато.

— Те, що не стосується головного.

— А що не стосується?

— Хлопче! — піднімав він пальця.— Хлопче! Облиш це вже . нам. Записано — і все!

Весь цех переходив тепер на запропонований Шляхтичем спосіб прокатки труб; Шляхтич виконував роль інструктивну, ми ж були простими його помічниками. А хто організатор?.. Товариш Токовий. Приїздили з інших заводів. Учитися й запозичувати. Зустрічав і проводжав гостей хто?.. Товариш Токовий. Вчених із трубного інституту водив по цеху хто?.. Не Гриша Фрусін, а товариш Токовий. Так історія випускала на поверхню своє шумовиння. Але що нам було до того?

Тепер ми могли б тріумфувати, якби вміли і якби знали, що то таке. Але нам цілком вистачало простого вдоволення зробленим, і в цьому почутті підтримував нас Шляхтич, вічно скромний, ввічливий надміру Льоня, якого не змінила навіть велика пригода з Алею.

Однак ми забули про Токового. Ми просто випустили його з виду, не надали значення — ніхто не потрактував Токового всерйоз після остаточного осмішнення. Та й сам Токовий давно забув про свої "принципові позиції", він не корчив тепер із себе всемогутності пречистої, не грав навіть ролі демона-руйнівника, обмежувався роллю дрібненького чортика, але не забував про великі зиски. Знову ж таки про це можна й змовчати, але правдивість цієї історії, на жаль, стверджується її повторюваністю, невтомною і невпинною, хіба що з несуттєвими змінами, тому доведеться викласти до кінця, не обминаючи й Токового, хоч як це прикро.

Ми з Євгеном не були присутні на тій розмові. Не претендували та й не знали. Токовий влучив хвилю, впіймав Шляхтича під руку, повів його поміж станами, мовби хотів показати йому, що вже зроблено в цеху, потім недбало, з якоюсь благочестивою сонністю в голосі промовив:

— Так от, Леоніде, треба оформлятися!

— Оформлятися? — нічого не второпав Шляхтич.— Що це — оформлятися?

Він терпіти не міг формальностей і паперів, цілком слушно вбачаючи в них обмеження людської самостійності, тут всі ми сходилися характерами і, треба сказати щиро, не почувалися самотніми.

— Хіба не розумієш? — не повірив Токовий.— Таке діло провернули! Переворот же цілий! Тут має бути велике озолочення і омедалення! Неодмінно! Оформлятися! На Ленінську премію!

— Не бачу потреби,— просто відповів Шляхтич, і це на нього було так схоже, що Токовий спершу не міг знайти слів, щоб переконати цього впертого у своїй незбагненності чоловіка, він тільки впіймав кілька разів ротом повітря, поблимав очима з натугою, поки, нарешті, спромігся здивуватися:

— Та чому ж?

— Це надто висока відзнака. А що ми зробили?

— Не боги премії одержують — люди. А за те, що в нас зроблено, то й не одну премію можна давати, а хоч десять. Треба оформлятися!

Токовий уперто уникав точності в своїх словах. Він не казав: "Ти зробив", "Ви зробили", "Вас треба оформляти". Ні, він вживав неозначено: "У нас зроблено", "Треба оформлятися". Шляхтич на ці тонкощі мовлення не зважав, але його обурювала сама постановка проблеми. Він сказав Токовому:

— Ти говориш так, ніби йдеться про запис у чергу за холодильником. Мені здається, що коли люди щось зробили, коли вони варті чогось, то про це повинен говорити хтось... Вищий, чи що. Народ... Партія... Ну, я не знаю, як це відбувається, але переконаний, що не може кожен сам давати оцінку власній роботі. Для цього існує суспільство. А так: я приходжу і прошу для себе премію. Це однаково, що прийти і запропонувати свої послуги на посаду міністра або президента Академії наук. Смішно ж!

— Та ти й не пропонуй сам,— полегшено засміявся Токовий.— Завод оформляє, завод і висуває.

— Трубний інститут також працював.

— І трубників візьмемо. Чом би й не взяти? Науку поважаємо, усіх візьмемо, кого треба. Діло колективне, наука тепер колективна. Техніка — сама собою... Одинички — це для капіталізму, а в нас...

— Вважай, що я не чув цієї розмови...

— Чудак-чоловік! Записано — не турбуйся! Все оформимо, Ти й не знатимеш нічого. Анкети, характеристики — все зробимо.

Слава тому, хто вигадав анкету й характеристику! Хвала і слава!

Якби Льоня вчасно передав нам зміст цієї розмови, хоч ми з Євгеном теж не зуміли б запобігти останньому вивищенню товариша Токового, але цілком імовірно, що десь у темному закутку спробували б полічити йому зуби, ребра та решту кісток, які надаються до ліку. Однак Шляхтич, видно, прагнув уберегти нас від недостойних учинків, через те й промовчав.

А тим часом десь вицокували друкарські машинки і косоголові канцеляристи носили на підпис характеристики, носили з кабінету в кабінет анкети, чимдуж шаруділи паперами і за тим шарудінням зовсім не чули грому заліза в прокатних станах так само, як ми за громом заліза не чули шарудіння паперів у далеко-близьких канцеляріях; нам здавалося, що тріумфує тільки діяння, дехто ж — і не без підстав! — покладав сподівання на тихий папірець, блідий і білий; хто на що здатен!..

Так нежданно й негадано для нас газети видрукували списки висунутих на здобуття Ленінських премій в галузі науки і техніки. У списках переважали групи (там панував колективізм!), і серед тих груп і колективів стояло: "За розробку й впровадження принципово нового методу прокатки труб..." Досить буденно й просто для стороннього ока і вуха. Далі йшли прізвища: спершу гучні — голова державної комісії (для вагомості!), директор заводу (для партійності), директор наукового інституту, де працював Фрусін (для науковості), головний інженер заводу (за штатом), товариш Токовий (чудеса в решеті!). П'ять перших прізвищ урівноважувалися досить слабкувато наступними чотирма, які замикали список: Шляхтич, Фрусін і два рядові прокатники — тобто Євген і я, Дмитро Череда, що могло викликати в людей хіба що сміх! Бо й справді: поруч із такими поважаними і заслуженими людьми — якісь

там чорнороби, недовчені й недовиховані, раз вони попхалися в поштиво-порядне товариство. Понаписують же ці косоголові писарі!

На заводі знову стали дивитися на нас трохи насмішкувато і, мабуть, не так за те, що самі вскочили в почесний список, як за безсоромне загравання з начальством. Надописували ж туди — ого! Ніхто ж не питав, як воно дописувалося, нікому й не доведеш нічого — велика сила друкованого слова!

І ось, може, вперше в житті ми з Євгеном відчули, що таке безпорадність і цілковите безсилля. Бо навіть коли мене викидало з танка, я знав, що рано чи пізно все ж таки ляпнуся об землю і тверда вона чи м'яка виявиться, але прийме в свої обійми розгвинчено-згвинченого свого сина, щоб пустити в життя так чи інакше оновленим, якщо й не цілком, то у всякому випадку частково. І Євген у той трагічний день, коли довідався про Алю і лежав на імпортному дивані в напрасованих штанях, не втрачав надії, що відчиняться двері і прийде вона бодай щоб утішити його, і двері справді відчинялися цілий день, хоч і не для Алі, але відчинялися. А тепер що?

Як сказав один учитель: "Щоб їсти смачні речі, треба боротися. І щоб митися під душем, і щоб думати, теж треба боротися!" От же вчитель! З ним ми не змогли б упоратися так само, як і з товаришем Токовим. Не борці. Ми належали до показово-скромних громадян.

Здіймати бучу задля зганьблення Токового і, скажімо, головного інженера, який теж заслуговує того, ми не могли, бо тоді б виходило так: хлопці стараються заради самих себе, не хочуть ні з ким ділитися премією.

Шляхтич мав на все погляд розважливо-спокійний:

— Що таке премія? — казав він.— Премія, особливо ж Ленінська,— це найвище, про що може мріяти людина. Вершина! Але водночас премія —

це минуле. Після сходження на вершину починається спуск вниз. А треба щодня давати докази своєї потрібності людям. Може, тому молодим премії просто шкідливі. Не знаю.

І ми з Євгеном не знаємо. Але нас вражає в саме серце несправедливість! Як же так? Ленін колись після першого суботника писав, що при соціалізмі люди працюватимуть добровільно. Добровільність праці, отже, повинна стати однією з прикмет нового суспільства. І ось ми намагалися працювати із свідомою добровільністю, нас ніхто не підганяв, навпаки, нас відганяли від роботи, нам заважали, нас відтручували. Хто? Наш Токовий. Тепер він виказує добровільне бажання одержати премію. І не в премії справа, а в тому, що Токовий чіпляється тобі до ніг, висить на тобі стопудовою гирею і знову не даватиме йти вперед. Така роль токових у нашому житті. А всі дивляться і мовчки знизують плечима. А потім розводять руками або пишуть, як мій батько, мемуари з викриттями запізнілими і через те трохи злостиво-жалюгідними.

А власне, я несправедливий щодо батька. Бо як подумати, то що припадає на долю всіх батьків і матерів? Клопоти, переживання, горе. Синів убивають на війнах, сини йдуть і не повертаються, дочки або ж не досить вродливі, або не досить щасливі. А легковажність? Доцент Крижень, наприклад, переконаний, що молодь всуціль прикро легковажна, і пояснює це невиробленістю світогляду в молоді. Бо світогляд може бути тільки серйозним: сміятися в неробочий час і вихідні дні, решту — для серйозних світоглядних розміркувань! Очевидно, захопленість занадто серйозними розмірковуваннями не дала змоги доценту Крижню до сорока років одружитися, а цілковита відсутність почуття гумору перешкодила йому відчути всю смішність його залицяння до Алі, та ще й залицянь, так би мовити, публічно-лекційних.

Але до чого тут доцент Крижень? Адже час іде, в газетах почалося обговорення кандидатів, висунутих на здобуття Ленінських премій; товариш Токовий ходить по цеху з виглядом чоловіка, який завтра

попаде в рубрику "Нагорода знайшла достойного", в нашому цеху метушаться оператори кінохроніки, тут лаштуються знімати цілий документальний фільм, і вже майстер Доживемо-до-Понеділка розкошує з кіношниками, бомбардує їх назвами всіх кінофільмів, які йому вдалося будь-коли бачити або ж тільки чути про них. Токовий теж кружляє довкола заклопотаних хлопців у імпортних куртках і товстих вовняних светрах, Токовий гаразд відає, що на екрані слід показати "командира виробництва", без якого не могло взагалі нічого бути і не може й надалі нічого відбуватися.

Настає день зйомок, режисер метушиться коло своєї апаратури, перекидається з операторами і байдужо-вайлуватими помічниками своїми малозрозумілими словами й вигуками; нарешті камеру спрямовано на наш стан, нас з Євгеном трохи відсунуто вбік, щоб не заважали, а творили виробниче тло, масу, колектив, чи що, на перший же план вискакує майстер Доживемо-до-Понеділка і підкликає до себе Шляхтича досить по-панібратськи, якщо не сказати — зневажливо.

— Товаришу Шляхтич, ставайте ось тут... "Ми с тобой два берега у одной реки..."

Шляхтич не йде, його майже випихають у центр, тут підскакує до нього режисер, смикає то за одну руку, то за другу, повертає сяк-так, відбігає назад, милується розстановкою своїх героїв, потім гукає здаля:

— Товаришу інженер, ви що-небудь кажіть до майстра!

— А що казати? — посміхається, мов на дитячі витівки, Шляхтич.

— Ну, що-небудь виробниче...

Шляхтич, погравши жовнами, зблідши більше, ніж звичайно, повертається і йде.

— Куди? — кричить оператор.— Ви вийшли з кадра!

Але Шляхтич не зупиняється. Він киває нам, і ми з Євгеном теж відходимо вбік, щоб не творити навіть тла для цієї комедії. Ось так ми ввігнали режисера в розпач. І тільки щоб врятувати режисера від розпачу, товариш Токовий, який саме нагодився, запропонував свої добровільні послуги! Завжди — тільки добровільні послуги! Треба стати ось тут і щось казати? Будь ласка. Він став навпроти свого майстра Доживемо-до-Понеділка і почав прекрасною фразою: "Наш цех..." Це звучало, як "мій цех" — "моя вотчина". Далі сказано було таке: "Впроваджуємо і запроваджуємо... навіть без періоду освоєння. Відкрили і відразу впроваджуємо... Завдяки..." Завдяки кому? Ясно ж: товаришу Токовому завдяки. Готовословець, або скорий на відповідь. "Командир виробництва", і "нагорода знайшла достойного...".

А поряд з нами стояв справжній командир виробництва і справді (єдиний!) достойний тут найвищих винагород, стояв і насмішкувато спостерігав за творенням кінофальшивки. Ну, а ми з Євгеном, як не досить ще зрілі кадри і без виробленого серйозного світогляду, реготали, рвали кишки, вмирали від сміху!

Через день на зйомки прийшли директор заводу і секретар парткому Василенко.

Василенко належав до людей рішучіших, ніж директор, він, сказати б, володів усією необхідною повнотою рішучості, потрібної для справжньої людини, а тут секретар парткому діяв просто безцеремонно. Став перед камерою, затуливши операторові весь білий світ, підкликав режисера, спитав його спокійно:

— Що це ви тут робите?

— Знімаю,— відповів той.

— А що?

— Ну... передові методи...

— Може, балачки?

— Ні, це висловлювання. В фільмі потрібні висловлювання.

— Так от, послухайте мене: висловлювання не потрібні! Прокатники стануть до роботи і видаватимуть труби — ото й кіно.

— Це я знаю. Але ж висловлювання...

— Працею,— сказав Василенко,— ділами... Запам'ятайте: металурги висловлюються ділами... А хто язиком, то не металург. І не робітничий клас... Те, що назнімали, можете викинути... Даруйте за втручання... Директор заводу в даному випадку думає так само...

Директор видав свою фразу про "державний підхід", на тому кінокар'єра товариша Токового й закінчилась. А ми з Євгеном стали до виконання своїх обов'язків перед державою, і ревність наша була легка, невдавана і, може, горда, хоч цього ми й не усвідомлювали. А потім ми зазнаємо пригоди, яка не має жодного відношення до всіх попередніх подій і яка відбувається незалежно від нашої волі, відбувається сама по собі, випадково, але водночас, скажемо просто й без претензій, і закономірно. Бо ми ще зовсім молоді, нам далеко до серйозності доцента Крижня, ми ще не знаємо загрози старіння і намагаємося при змозі уникати страждання, хоч воно іноді й звалюється на тебе, як ото на Євгена, в тупій настирливості.

Простіше кажучи, по дорозі з заводу ми натрапляємо на двох дівчат. Якщо бути до кінця точними, ми йдемо з одного боку вулиці, а дві дівчини — з другого. Та ще й трохи поперед нас, та ще й досить швидко. Дівчат цих ми бачимо вперше, бо не належимо з Євгеном до мисливців

за дівчатами, але на всяк випадок ведемо їм облік, тобто знаємо (вважаємо принаймні, що знаємо) всіх дівчат у нашому місті, а гарних — то вже напевне! Але цих не знаємо. Ніколи не бачили, не зустрічали. Не чули про таких.

І це — ще тільки здаля, ще й не бачивши їхніх облич. Самі їхні постаті вже викликали зацікавлення. А може, одяг? Не по-осінньому яскравий, трохи аж незвичайний у нашому місті одяг, який не дуже пасував до пізньої осені (хоч вона в нас і тепла), але, мабуть, відповідав нашому з Євгеном настроєві, бо обидва ми пришвидшили ходу, щоб наздогнати двох незнайомих дівчат, стати з ними на паралельний курс, але й того нам було замало, ми відразу взяли через вулицю навскоси, порушуючи правила руху, за якими в нас ще ніхто й не стежить ніде, окрім хіба що на проспекті Гагаріна.

Дівчата були такі: одна рожева, друга — голуба. Це означало, що в однієї було все рожеве — гарно допасований до постаті костюм, черевики, торбинка в руці, а в другої — все голубе. Не одяг, а суцільний виклик! Та й самими постатями своїми дівчата досить недвозначно заявляли про свою дівчачість, бо всі пропорції було там витримано в межах, близьких до того, що зветься досконалістю. Один раз забачиш таких дівчат — ноги самі несуть тебе за ними, бо ноги в чоловіка — органи найнесерйозніші.

Ми наздогнали дівчат зі швидкістю шуліки, який падає на курча. Але вже коло самої мети довелося свою шулікуватість сховати до кишені. Бо дівчата мали занадто вродливі личка, а ще вони мали гострі очі і не допитливо-гострі, а проникаючо-відштовхуючі. Мов червоний сигнал світофора. Стій і не ворушись!

Рожева мені сподобалась більше. Вона мала ледь довшу шию, ніж у голубої, а також мала на собі трохи більше всього дівочого, досить щедро надарованого їй природою. Я відразу втупив погляд у рожеву, але вона, здавалося, й не помітивши мене, наставила очі на Євгена. Якщо в розумінні "Не підходь!"— це добре, а якщо в розумінні трохи

іншому... Це мені не сподобалося відразу. Ми ще йшли мовчки, йшли поряд по тротуару, дві рівнобіжні пари, ми з Євгеном не встигли ще навіть вирішити, чи дівчата приїжджі, чи просто виросли з місцевого матеріалу, ішли ми так, що в середині опинився я з голубою, а рожева і Євген — по краях, але це не завадило рожевій кресати поглядом по Євгенові, обминаючи вперто мою особу, роздивлятися ж пильніше голубу мені не хотілося, тому я вирішив виказати більше сміливості, аби випередити свого товариша і стати лідером змагання, що мало розпочатися, а може, й розпочалося вже.

Я спитав дівчат недбало, але водночас і не без поштивості:

— Дозвольте?

— Що? — спитала голуба, бо рожева не мала часу на балачки через Євгена. І що вона в ньому побачила? Чи, може, знала, що в нього батько заступник міністра? Але, чесно кажучи, я б ніколи цього не сказав. Поряд зі мною Євген програвав буквально у всьому! Програвав і... вигравав. Чудеса!

— Ми питаємо дозволу йти поряд,— розтлумачив я обом, бо не мав наміру звертатися тільки до голубої. З якої б речі!

— Можете,— сказала вона,— ми тротуару не наймали.

Очевидно, ми з Євгеном мали образитися. Принаймні відбрити як слід! Я вже розтулив рота, але втримався. Що мені — найбільше треба? А чому б не втрутитися Євгенові? Я поглянув на нього, але товариш мій, здавалося, весь зосередився на прийомі й розшифровці радіосигналів, подаваних чорними очима рожевої.

— Ми йдемо з заводу,— пояснив я, але мої пояснення полишено без уваги. Тоді я доповнив, надаючи голосові грайливості, так ніби вся ця розмова — суцільна виміна дотепами аж он якої високої вартісності!

— Тобто ми йдемо додому. А ви?

— Теж додому,— сказала голуба.

— А звідки?

— З роботи.

— А де ж працюєте?

— В установі.

— В якій?

— У радянській.

Я виказував вершини дотепності своїми запитаннями, а відповіді отримував ще дотепніші. Відповідала голуба, а рожева, гарніша, мовчала і тільки поблискувала очима на Євгена. Завжди на його долю припадає більша пайка — от тип!

Я вирішив змінити дислокацію. Покинув Євгена коло голубої і перескочив до рожевої. Прилаштувався коло неї, але чи й був зауважений! Вона кресала собі очима по Євгену, а я, стримуючи віддих, сунувся коло неї, не наважуючись бодай зиркнути. Щоб не порушити правил техніки безпеки. Бо ця дівчина володіла тим, що можна б назвати критичною масою: глянеш на неї — вибухнеш, розлетишся на атоми від захвату (це у всіх випадках, а в даному випадку — від злості за її нез'ясовану увагу до Євгена).

І ось тут несподівано заговорила рожева. Може, злякалася, що не побачить більше Євгена через непоступливість і впертість голубої своєї подруги?

— Приходьте завтра в цей час до педінституту,— сказала вона.

А тим часом далеко від нас і незалежно від нас відбувається подія, нами не передбачувана, в чому немає нічого дивного, якщо взяти до уваги рівень нашого з Євгеном незнання людей. Бо поки ми клопоталися кінохроніками, а потім бігали по вулицях міста за незнайомими рожево-голубими дівчатами, два літні чоловіки, не зв'язані пильними справами, бо перебували обидва на заслуженому відпочинку, як сказано в газетах, сіли собі на літак і вилетіли, нікому нічого не мовлячи, до Москви. Не за піснями — за справедливістю.

І ось той кабінет, у якому я ніколи не був і не буду, але який тепер знаю і завжди знатиму, бо він увійшов у нашу родинну пам'ять, хоч, здавалося б, нащо в родинних спогадах аж цілі кабінети? Я можу не тільки уявити й вигадати — я точно знаю все в тому кабінеті і всі слова, які пролунали там у той самий день, коли ми з Євгеном гаяли час на розбалакування з незнайомими дівчатами. Стіл для засідань. Трохи старомодний, ще з сукном посередині, тепер таких, здається, й не виробляють. Стіни — в дерев'яних панелях. Дуб. Важкі стільці з шкіряною оббивкою. Шкіряний диван. Все — мовби з минулих епох: дуб, шкіра, статечність. Все в противагу модернові, який панує десь за стінами цього будинку, за його сходами, ліфтами, великими приймальнями. Стіл не розділяє тут людей. Троє літніх чоловіків сидять по один бік столу, сидять, зсунувши стільці, майже доторкуючись плечима, і п'ють чай. Міцно заварений, московський чай, який люблять подавати в статечних московських установах на знак пошани до гостей. Двоє з чоловіків мають Золоті Зірки на грудях, трохи неоднакові: Зірка Героя Радянського Союзу і Зірка Героя Соціалістичної Праці. У третього Зірки немає, але з орденської колодочки видно, що має він два ордени Леніна і аж три ордени Трудового Червоного Прапора. Не треба зайвих здогадів: за столом — Шляхтич-старший, колишній майстер Матвій Череда і господар кабінету Олександр Миколайович, який приїздив на наш завод головою державної комісії.

Нечутно входить і виходить, носячи туди й сюди тоненькі папочки з паперами на підпис, помічник господаря кабінету. Схиливши голову набік, мовби прислухається до чогось. Косоголовий, як усі папероносці. Час від часу тоненько попискує зумер селектора, але хазяїн вимикає телефон. Він підводиться лише тоді, коли на іншому столі дзвонить білий апарат з Гербом Радянського Союзу на диску. Потім знову повертається до своїх співбесідників.

— Ми з вами виграли війну... таку війну виграли,— каже він.— Ну, в кожного було своє місце... Ми з Матвієм не були на фронті... Але хіба нам легше дісталася перемога? І хіба легко дісталася мені Зірка, а йому ордени Леніна?

Зрозуміло,— це Шляхтич.

— Війна триває для мене й досі, якщо говорити щиро,— важко мовить Олександр Миколайович.

— Не заперечую,— знову Шляхтич, а Матвій Череда стверджує:

— Треба воювати!

— Суспільство не може бути однорідним,— каже Олександр Миколайович,— в ньому, на жаль, трапляються всілякі шкідливі домішки. Як і в металі. Вчені мріють про першородний метал, ми мріємо про ідеально чисте суспільство...

— Треба воювати проти пристосуванців, проти рвачів, проти нездарностей,— супить Череда, спрямовуючи поволі розмову в бажаному керунку.

Господар кабінету, видно, вичуває наміри своїх гостей, але йому вигідніше утримуватися в межах, так би мовити, загальних

розмірковувань, тому він не приймає підказаної теми, обмежується скаргою-зітханням:

— Нам важко так само, як і в часи війни.

— Але це не означає, що можна допускати несправедливість, посилаючись на складність і тягар обов'язків! — мовби бажаючи нагадати про щось минуле, про давнє і про зовсім ще свіже, з притиском говорить Матвій Череда.

— Намагаємося не допускати.

— Не наше діло втручатися в державні справи,— каже Шляхтич,— ми з Матвієм приїхали в справі, яка стосується... Власне, йдеться про наших синів, про Матвієвого Митька й про мого Льоню.

— Знаю... Чув... На жаль, не зустрівся тоді на заводі з вашими хлопцями, не поговорив, чув Леоніда на зборах, але то не те... Треба було уважніше... Тепер докоряю собі, а вас хвалю... За таких синів держава може вам тільки подякувати...

— Не про це ми, Олександре,— більше супиться Матвій Череда,— в газетах надруковано списки висунутих на здобуття Ленінської премії...

— І там — ваші хлопці...

— От ми й приїхали,— совається на стільці Шляхтич.— Приїхали, щоб зняти їхні прізвища з того списку.

— Зняти? Як то?

— Ми привезли їхні письмові заяви...

— Не розумію вас... Матвію, як же це?

— Бачиш, Олександре,— каже Череда,— я виховував свого сина, як міг... Як зумів... Але по-робітничому. Щоб беріг нашу честь... Ну, нагороди... Візьмемо таке: під час війни теж бувало, що хтось там випадково одержав ордена. Тоді цьому не надавали ваги. Але по війні деякі з випадкових орденоносців використали свої так звані заслуги, щоб десятки років нічого не робити й жити за рахунок своїх минулих заслуг...

— Та навіщо брати виняткові випадки? — перебиває Шляхтич.— А якщо справді заслужений чоловік живе тільки минулим? Ось я, наприклад. Десятки років народ повинен сплачувати мені мовби податок за мої колишні подвиги, які не такі вже й значні, як розібратися...

— Ти ж інвалід, окрім усього,— нагадує Череда.

— Інвалід теж може щось робити... А я — нічого... Упиваюся славою...

— Це ж не зовсім вірно,— втручається в їхню розмову Олександр Миколайович.— Держава надто складний організм, їй потрібні герої сьогоднішні, потрібні й носії традицій минулого. Одновимірності тут не може бути, одновимірність збіднює державу, знесилює її.

Шляхтич схоплюється з стільця, покульгує по кабінету, щоб трохи розім'яти свою покалічену ногу.

— Може, я перебільшую... Може, мені не все видно з вікна "Ділового клубу"... Але ж хіба так важко помітити, як одні щодень творять щось у житті корисне й потрібне, а інші тільки користуються з цього, та ще й здіймають лемент, якщо їм видається, ніби дісталася мала пайка!

— В принципі ви маєте, очевидно, слушність... І я розумію, що тут зачеплено... Ображено справжніх трудівників... Давайте разом поглянемо цю справу з висуненням...

Олександр Миколайович натискує кнопку дзвінка — з'являється помічник.

— Принесіть, будь ласка, матеріали про Ленінські премії.

На стіл лягає груба тека.

— Ось... Ну, можна почати з того, що тут поставлене моє прізвище. Я знімаю його. Подав заяву. Без моєї згоди хтось дописав. Не знаю навіщо. Для солідності, чи що.

— Для підлабузництва,— твердо каже Череда.

— Може. Однаково. Своє прізвище я зняв. На це маю право. Але решту треба розглядати...

— Наші сини теж мають право. Вони просять. Вимагають. І ми...

— Зняти прізвища ваших синів — означає зняти всіх. Бо хто ж робив?

— Ага! — гримить з-за їхніх спин Шляхтич.— Виходить, один щось зробив, а десять примазуються? Що ж це таке? Понаписували навіть тих, хто заважав, ставав на перешкоді. Матвію, скажи, ти ж знаєш ліпше! Скажи про Токового, про головного інженера!

— Все розглядатиметься,— обіцяє їм Олександр Миколайович,— вивчатиметься уважно і з усією відповідальністю. Обіцяю вам... Вважайте, що... Між людьми нашого покоління повинна існувати солідарність...

А десь згодом, за кілька місяців,— газети, газети, газети... По телевізору виступає президент Академії наук... Лунає прізвище Шляхтича, а за ним — наші з Євгеном скромні, як належалося б сказати, прізвища. Тоді ми відразу подорослішаємо. В один день!

Але то буде згодом, а тим часом ми з Євгеном демонструємо і всіляко зміцнюємо солідарність, яка панує між представниками покоління нашого, тобто молодого, до меж легковажності.

Назавтра після знайомства з рожево-голубими дівчатами ми біжимо після зміни на колишню Глиняну гірку, бо саме там площа Космонавтів, а саме на площі Космонавтів стоїть будівля педагогічного інституту, нова будівля, новий інститут, недавно відкритий у нашому місті, а в тому інституті — два чуда, рожеве й голубе, чи то студентки, чи то викладачки відразу двох (або й чотирьох — на кожну по дві) іноземних мов, а може, й доценти, як наш старий знайомий Крижень, і з цими загадковими студентко-викладачко-доцентами квапимося на побачення, забувши про все на світі, піддавшись миттєвому одурінню, не зважаючи на втому після зміни, попри дощ, який чеше сьогодні зранку, справжній осінній, холодний, обложний, сірий дощ. Ми прибігаємо на площу Космонавтів засапані, змокрілі від дощу і від поспіху, площа величезна, будівлі тут стоять далеко одна від одної, сховатися ніде, нема навіть стовпа, щоб підперти його й постояти, чекаючи, а дощ періщить, сірий, занудливий, холодний.

— Може,— несміливо пропонує Євген,— може, зайдемо в інститут?

— В інститут? — перекривляю товариша.— А тобі як сказано— в інститут чи до інституту? І потім: куди ти зайдеш? На всі п'ять поверхів відразу? Як ти думаєш, скільки там аудиторій? Сто, двісті? У всі двісті відразу вскочиш? А може, вони взагалі не в педінституті, а десь тут в іншому будинку?

Євген мовчки зітхає. Ми стоїмо й чекаємо. Не уявляємо, якими будуть під дощем ті дві, чи мають вони відповідно рожевий і голубий плащ, чи бігтимуть через площу під парасольками теж відповідно — рожевою і голубою; ми мокнемо під дощем вперто, самовіддано й запекло, готові заплатити за красу все належне, і, нарешті, з дверей педінституту починають вибігати по одному, по двоє й табунцем дівчата й хлопчики, статечніше трохи виходять викладачі, зовсім статечно — літні доценти. Ми присуваємося ближче до виходу, щоб не прогавити, ми намагаємося зазирати під плащі і парасольки, пропускаємо повз себе з сотню представників усіх поколінь і всіх можливих цензів освіченості — від середньої до вищої і найвищої. Все це біжить повз нас, сміється, вимахує руками, вищить від холодних патьоків води поза шию, все це вистрибує і вигецує, але наших знайомих нема та й нема. Ні рожевої, ні голубої, ні в костюмах, ні в плащах, ні під парасольками, ні без парасольок.

Знову ми самотні на площі. Періщить нас і далі ще немилостивіше холодний дощ, вже темніє, запалюються ліхтарі, засвітилися вогні в інституті, не витримує Євген і ще раз обережно пропонує:

— Може, підемо туди, глянемо там?

— Де ж це там? І на якому поверсі спершу? — знущаюсь я.— Поки ми зазиратимемо до аудиторій, наші знайомі-незнайомі любісінько собі вийдуть з оцих ось дверей — і...

Євген ще раз мовчки зітхає, і ми заступаємо ще на одну зміну чекання, в кінці якого нас, ми вже тепер розуміємо, не жде нічого, але ми стоятимемо тут, аж поки погаснуть усі вікна в інституті й поки за останнім чоловіком зачиняться востаннє за сьогодні важкі двері.

Найдивніше ж, що я за час того безглуздого і смішного очікування геть забув, чого ми тут стовбичимо, я не злостився ні на дівчат, ні на Євгена, ні на самого себе, дивне заспокоєння найшло на мене отут, на

великій площі, під холодним осіннім дощем, навіть незбагненне тепло якесь огорнуло мене, бо я поволі став думати про свої радісно-сірі очі, яких не мав ніхто; навіть оті капосні дівчата ні сном ні духом не відали про мій глибоко захований скарб; вони неспроможні були уявити, з володарем яких багатств зштовхнув їх випадок. А я? Чом пустився на легковажну пригоду, наслідок якої — наше цілковите, як у Токового колись із сестричкою моєю Зізі, осмішнення — неважко було передбачити? Мабуть, дбав не за себе, а за свого друга, за Євгена, хотів зробити йому радість, внести і в його душу святковість таку саму, яка жила в мені відтоді, як схилилися наді мною сірі-пресірі... Бо святковість повинен носити в собі завжди, свята вертаються і тільки тяжкі дні пропадають без вороття, повинні пропадати без вороття.

І ось там, стоячи на темній, задощеній площі Космонавтів, я подумав, що завжди б хотів жити в святковості, в радощах пташиного співу, в зеленому шереху листя, в спокійному світанні радісно-сірих очей.

А в залізі? В нашому рідному, яке стало суттю і формою нашого з Євгеном існування. Ну, так. І в залізі. З погляду вічності.

1969,

Київ